

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

Hüseyin YALAF

**Eylül 2022
DENİZLİ**

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

**T.C. Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Ana Bilim Dalı
Türk İslam Düşünce Tarihi Programı**

Hüseyin YALAF

Danışman: Doç. Dr. Fazıl KARAHAN

**Eylül 2022
DENİZLİ**

ETİK SAYFASI

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Hüseyin YALAF

ÖN SÖZ

Hatay'ın kozmopolit bir şehir olarak, geçmişten günümüze kadar tarihi sahnede başrolde olan şehirlerden biri olması, "Geçmişten Günümüze Hatay'da Din, Bilim Felsefe" adlı çalışmayı tercih etmemizdeki en önemli sebeplerinden birisidir. Antikçağdaki önemini ve değerini gün yüzüne çıkartmak ilk hedefimizi oluşturur. Birçok medeniyete başkentlik yapmış olan Hatay'ın siyasi, dini, bilimsel çalışmaları ve felsefi gelişimini toplumun yararına sunarak, elde edinilen verileri Akademik çevrelerce ve Hatay halkına tanıtmak bu konu üzerinde çalışmamızın önemli sebeplerinden biridir.

Hatay sadece dini bir merkez değil, bilim ve felsefe açısından da merkez olan en önemli şehirlerdendir. Antakya Okulu'nun Bağdat'a taşınmasıyla Helen ve Arap felsefesi için köprü vazifesi görmüştür. İslam dünyasının bilgilerinin Avrupa'ya taşınmasıyla da orada aydınlanma gerçekleşmiştir. Tıpkı domino taşları gibi bir taşın eksilmesiyle sekteye uğrayan dizilim, Antakya'nın dünya tarihi, bilim ve felsefe açısından önemi de aynı bu domino taşları gibidir. Bu tez çalışmasıyla birlikte Hatay'ın din, bilim ve felsefi gelişim süreçleri hakkında bilinmeyenler akıcı ve akademik etik kurallarına uygun olarak ele alınıp incelenmiştir.

Bu çalışmanın, konunun seçme aşamasından çalışmanın sonuna kadar her aşamasında yanımda olarak, kıymetli danışmanım Doç. Dr. Fazıl KARAHAN'a, teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmam sırasında Hatay'daki çeşitli din önderlerine ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen değerli Ahmet ACAR'a, Antakya Rum Ortodoks Kilisesi Patriği sayın Jan DELÜLLER'e ve Antakya Musevi Havrası Hahamı sayın Şaul CENUDİOĞLU'na, antik dönem kaynaklarına ulaşmama yardımcı olan sayın Doç. Dr. Murat AKAR'a, araştırmamı tamamlama sürecinde yanımda olan manevi kardeşim ve sevgili dostum Gülseven ÖZDEMİR'e ve benden maddi manevi emeklerini esirgemeyen aileme, şükran duygularımı içtenlikle sunmayı bir borç bilirim.

Hüseyin YALAF
DENİZLİ 2022

ÖZET

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

Hüseyin YALAF
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Anabilim Dalı
Türk İslam Düşünce Tarihi Programı
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fazıl KARAHAN
Eylül 2022 V+155 sayfa

Bu çalışma, tarih boyunca önemli bir toplumsal, siyasi ve dinî yaşam alanı olan, Hatay'da din, bilim ve felsefenin gelişimini genel hatlarıyla bir nebze olsun ışık tutmayı hedeflemektedir. Bu çalışmada Hatay'ın ev sahipliğini yapmış olduğu medeniyetlerin dini inançları, bilimsel çalışmaları ve felsefeye verdikleri önem ele alınıp incelenmiştir. Hatay, geçmiş dönemlere rol model olmuş bir kent olarak bir statüye sahiptir. Birçok medeniyete başkentlik yapmış olan Hatay, bilimsel çalışmalara, düşünürlere ve din alimlerine ev sahipliği yapmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Hatay'ın genel tarihi üzerinde durulmuştur. Hatay'da din bilim ve felsefenin gelişimini ortaya koyabilmek için tarihi kronolojiye bağlı kalarak Hatay'da iz bırakmış tüm medeniyetlerin inanç sistemi üzerinde durulmuştur. Antik çağ pagan inançları üzerinde ve ağırlıklı olarak Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman topluluğu detaylı bir şekilde durularak, bizzat bu üç dine mensup kişilerle temasa geçilerek ele alınmıştır. Hatay'ın bilim dünyası açısından bilgilerin taşıyıcısı olduğu üzerinde durulup, Hatay'daki bilim insanları ile birlikte açıklanmıştır. Hatay'daki felsefe çalışmaları, filozoflar, filozofların görüşleriyle birlikte İslam dünyasına etkisi ele alınmıştır. Sonuç olarak, din, bilim ve felsefe disiplinlerinin Hatay'daki ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmamız, kaynak kitaplardan ve kaynak kişilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hatay'da Din, Hatay'da Felsefe, Hatay'da Bilim, Uygarlık.

ABSTRACT**Religion, Science And Philosophy In Hatay From The Past To The Present**

Hüseyin YALAF

Master Thesis

Philosophia Department

Turkish İslamic Intellectual History Programme

Adviser of Thesis: Assoc. Dr. Fazıl Karahan

September 2022 V+155 pages

This study, aims to shed some light on the development of religion, science and philosophy in Hatay, which has been an important social, political and religious life area throughout history. In this study, the religious beliefs, scientific studies and the importance they gave to philosophy of the civilizations that Hatay hosted were examined. Hatay has the status of a city that has been a role model from past to present. Hatay, wich has hosted many civilizations, has hosted scientific studies, thinkers and religious scholars.

In this study, first of all, the general history of Hatay is emphasized. In order to reveal the development of religion, science and philosophy in Hatay, the belief system of all civilizations that have left their mark in Hatay has been emphasized by adhering to the historical chronology. The ancient pagan beliefs and predominantly Jewish, Christian and Muslim communities are discussed in detail by contacting the people who belong to these three religions. It is emphasized that Hatay is the carrier of information in terms of the scientific world, and it is explained together with the scientists in Hatay. Philosophiy studies in Hatay, their effects on the Islamic world are discussed together with the views of philosophers. As a result, the relationship of religion, science and philosophy disciplines in Hatay is discussed. Our study has been prepared by making use of source boks and source persons.

Keywords: Religion in Hatay, Science in Hatay, Philosphy in Hatay, Civilization.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ROMA DÖNEMİNE KADAR HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

1.1. Akkadlar Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe	9
1.2. Hurri-Mitanni Döneminde Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe	10
1.3. Hititler Döneminde Din, Hatay'da Bilim Ve Felsefe.....	12
1.4.Urartular Döneminde Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe.....	14
1.5. Asurlular Döneminde Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe.....	15
1.6. Büyük İskender Ve Selevkoslar Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	16
1.6.1. Büyük İskender Ve Selevkoslar Döneminde Hatay'da Pagan İnancı	16
1.6.2. Selevkoslar Döneminde Antakya Yahudileri Ve İnanç Esasları	22
1.6.3. Selevkoslar Döneminden Roma Dönemine Kadar Hatay'da Bilim Ve Felsefe.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA VE BİZANS DÖNEMİNDE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

2.1. Roma Döneminde Antakya'da Pagan İnancı.....	30
2.2. Roma Döneminde Antakya'da Hıristiyanlığın Doğuşu Ve Gelişim Süreci.....	35
2.3. Antakya'da İlk Hıristiyan Mezheplerinin Doğuşu.....	40
2.3.1. Süryaniler ve İnanç Esasları.....	42
2.3.2. Ariuşular Ve İnanç Esasları.....	46
2.3.3. Nesturiler Ve İnanç Esasları.....	48
2.3.4.Yakubiler Ve İnanç Esasları.....	50
2.3.5. Ortodokslar Ve İnanç Esasları.....	52
2.4. Roma Döneminde Antakya'da Eğitim Sistemi.....	54
2.5. Roma Döneminde Antakya'da Bilim Ve Felsefe.....	59
2.5.1. Antakya'daki Gnostisizm Hareketleri.....	59
2.5.2. Antakya'daki Hıristiyan Felsefesi.....	63
2.6. Sofist Libanios.....	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ÖMER'DEN SELÇUKLULARA KADAR HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

3.1. Hz. Ömer Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	78
3.2. Emeviler Ve Abbasiler Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	79
3.2.1.Antakya Felsefe Okullarının İslam Felsefesine Etkileri.....	82
3.3. Abbasiler Döneminde Hatay'daki İslam Alimleri.....	86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SELÇUKLU, MEMLÜK VE OSMANLI DÖNEMİNDE HATAY'DA
DİN, BİLİM VE FELSEFE

4.1. Selçuklular Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	90
4.2. Memlûklüler Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	92
4.2.1. Memlûklüler Döneminde Hatay'daki Alimler.....	94
4.3. Osmanlı Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe.....	96
4.3.1. Osmanlı Döneminde Hatay Hıristiyanları.....	97
4.3.2. Osmanlı Döneminde Hatay Yahudileri.....	101
4.3.3. Osmanlı Döneminde Hatay'daki Alimler.....	102

BEŞİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE HATAY'DA
DİN, BİLİM VE FELSEFE

5.1. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da Yahudilik.....	110
5.2. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da Hıristiyanlık.....	112
5.3. Günümüzde Hıristiyanların Hatay'daki Kutsal Mekanları.....	116
5.4. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da İslamiyet.....	121
5.4.1. Arap Alevileri (Nusayriler) Ve İnanç Anlayışları.....	121
5.5. Hatay'da Hızır Ve Ziyaret İnanç.....	132
5.6. Müslümanların Hatay'daki Kutsal Mekanları.....	135
5.7. Sosyolog Cemil Meriç.....	142
SONUÇ.....	144
KAYNAKÇA.....	148
ÖZ GEÇMİŞ.....	155

GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde birçok millete ev sahipliği yapmış Hatay'ın tarihi Cilalı Taş Dönemine kadar uzanmaktadır. Bu kent, aralıksız olarak yaşam merkezi olmuştur.¹ Amik ovasında bugüne kadar toplam 237 höyük belirlenmiştir.² Hatay sırasıyla şu uygarlıklar hüküm sürmüşlerdir; Akadlar, Hurri-Mitanni, Hititler, Urartular, Oğuz Türkleri, Asurlar, Persler, Yunanlılar, Selevkos Devleti, Roma Cumhuriyeti, Bizans Devleti, Selçuklu Devleti, Memlük Devleti, Osmanlı Devleti, Fransızlar, Hatay Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti.³

Hatay yerleşim tarihi birçok kaynakta Akkad dönemiyle başlatılmaktadır. Akkad Kralı Sargon'un Anadolu'ya girdiği, daha sonraki Hitit vesikalarında da doğrulanmıştır.⁴ Hatay'da, bilinen en eski topluluk Akadlardır. Tunç Çağında Antakya Akadların yaşadığı bir şehirdir.⁵

Tell Atçana arkeolojik kazılarında 17 ayrı yerleşim katmanı keşfedilmiştir.⁶ Orta tunç II'de Alalah merkezli Mukiş Krallığı, Amorit kültür alanının kuzeybatı kısmındaki büyük güç olan Yamhad Krallığı'nın vassalıydı. İ.Ö. on altıncı yüzyılda Halep'in düşüşünün ardından Alalah, Hurri-Mitanni İmparatorluğu'nun bir parçasını oluşturmuş ve bu dönemin en azından bir kısmı boyunca bağımsız vassal devlet olarak hizmet etmiştir. İ.Ö. 1350 civarında Hatti ile Mitanni arasındaki bir antlaşmayla Hitit İmparatorluğu'na katılmıştır.⁷ Sabuniye'de, Geç Tunç ve Sub Myken çağlarında Alalakh'ın limanı olarak Doğu Akdeniz de yoğunlaşan ticarete etkili olmuştur.⁸

Asurca kaynaklarda Antakya ve yakın çevresi, sırasıyla Patina/Pattin, Unqi ve Aramca kaynaklarda, genellikle Mq adlarını almış ve bu bölge, bulunduğu konum ve zengin hammadde kaynaklarıyla doğu ve batıyı birleştiren önemli bir köprü görevi görmüştür.⁹

¹ Hatay Valiliği, *81 İlde Kültür Ve Şehir Hatay*, (Edt: Metin Eriş-Haydar Çauruh), Acar Basımevi, İstanbul, 2015, s.82.

² Hüseyin Türk, *Evlialar Diyarı Hatay*, Karahan Kitabevi, Adana, 2009, s.17.

³ H. Türk, (2009b), *age.*, s.17.

⁴ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2019, s.24; Cahit Günbattı, "Kultepe'de Akkadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum*, Ankara, 1997, Sayı:3, s.131-155.

⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.82.

⁶ Hatay Valiliği, *Hatay Tarihi*, (Edit: Gürhan Bahadır-Süleyman Hatipoğlu-İlyas Gökhan-Ahmet Gündüz), Anıt Matbaa, Hatay, 2013, s.398-399; Anonim, "Hatay", *Yurt Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, 1982, s.3497.

⁷ Murat Akar-Helene Maloigne, *Unutulmuş Krallık Antik Alalah'ta Arkeoloji Ve Fotograf*, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014, s.50-54.

⁸ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.120.

⁹ Ahmet Özmen, *Anadolu Uygarlıkları*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2021, s.80.

M.Ö. I. binde güçlenmeye başlayan Asurlu krallar için Amanos Dağları ve Amik Ovası, mutlak hakimiyetin sağlanması gereken bölgeler olarak görülmüş, Asur İmparatorluğu'nun sistemli bir politika yürütmeye başladığı dönemde bu bölge Luviler, sonrasında da çoğunlukla Aramilerden oluşan, tipik bir Geç Hitit yerleşimi görünümündedir.¹⁰ Patina ile ilgili Asurca kaynaklarda ilk bilgilere II. Asurnasirpal'e ait kral yıllıklarında kralın gerçekleştirdiği 8. seferinde (M.Ö.870) rastlanmaktadır.¹¹

M.Ö. 8. yüzyıl ortalarında kurulan Al Mina limanı, Sabuniye Höyüğü'ndeki liman faaliyetlerini sonlandırmıştır.¹²

Oğuz Kağan, Şam ülkesinin hangi tarafına gittiyse halkı ve padişahları gönüllü olarak Türk ülkesine bağlandı ve vergi vermeyi kabul etti. Dolayısıyla savaş yapmaya gerek kalmadı. Bunların arasında Batak Şehir adıyla da bilinen ve 306 kapısı bulunan Antakya halkı, il olmayı ve vergi vermeyi kabul etmedi. Oğuz ile onlar bir yıl kadar savaştılar. Oğuz Han bir yıl sonra şehri aldı. Oğuz Kağan Batak Şehir adıyla da bilinen ve 306 kapısı bulunan Antakya'ya girdi. Antakya'yı burada yaşadığı sürece başkent şehri olarak muamele yaparak yanında getirdiği halkı da buraya yerleştirir. Anadolu'nun tamamını buradan hareket ederek fetheder.¹³ Bir Türk kavmi olan Sakalar Reşideddin Oğuznamesi'ne göre Oğuz Han, Batık Şehri M.Ö. 626 yılında terk eder.¹⁴

Antakya, M.Ö. 4. yüzyılda Pers sınırları içindeyken, Büyük İskender'in bölgeyi fethiyle İskender İmparatorluğuna dahil olmuştur.¹⁵ Makedonyalı İskender'in, Ahamenişler saltanatına son vermesiyle M.Ö. 333 yılında Antakya'nın kapıları Helen Kültürü'ne açılmıştı.¹⁶

Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümüyle birlikte İskender İmparatorluğunun yönetimi ve toprakları, Antigonus ve Selevkos I. Nikator'a kalmıştır. Bu iki komutan arasında imparatorluk topraklarını paylaşma hususunda anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bu anlaşmazlıklar sonucunda M.Ö. 301 yılında İpsus Savaşı olmuş ve Selevkos I. Nikator, Antigonus'u yenmiştir. Böylece Selevkos krallığını kurmuştur. M.Ö. 300 yılında stratejik öneme sahip Seleucia Pierre "bugünkü Samandağ" Nikator tarafından imparatorluk başkenti yapılmıştır. Fakat başkent için bu bölgenin uygun olmadığını kısa sürede anlayarak, Antigonus'un mağlubiyetinden önceki başkenti olan

¹⁰ A. Özmen, *age.*, s.80-81.

¹¹ A. Özmen, *age.*, s.81.

¹² Hatay Valiliği, (2015), a.g.e., s.120.

¹³ Necati Demir, *Oğuz Kağan Destanı*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2016, s.106.

¹⁴ Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.3; Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme Tahlili*, İstanbul, 1972, s.33-39.

¹⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.82-83.

¹⁶ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987, Cilt:1, s.5.

Antigona'yı (Antakya'yı) başkent yapmaya karar vermiştir. Antigona şehri yıkılarak bu şehrin kalıntıları üzerine "Antioch" şehri kurulmuştur.¹⁷

Antioch adlandırmasının Selevkos I. Nikator'un babasının adından geldiği yönündedir. Selevkos Krallığında, Antioch adı ile 16 şehir kurulmuş olduğundan merkez olan şehir, Habib-i Neccar Dağı eteklerindeki Antioch'tur.¹⁸

Roma İmparatoru Pompei, Selevkos Kralı ile M.S. 64 yılında gerçekleşen muharebede Antakya'yı ele geçirmiştir. Bu gelişmeden sonra Antakya'da Roma İmparatorluğu dönemi başlamıştır. Antakya, imparatorların gözdesi olarak mabedler, hamamlar, anıtlar, kolonadlı geniş caddeler, tiyatrolarla bezenmiştir. Antakya, döneminin en büyük üç şehriden biri olarak, o çağlarda "Doğunun Kraliçesi" olarak anılmıştır.¹⁹

İran şahı Hüsrev 540 yılında Antakya'ya girdi ve tahrip ederek Akdeniz kıyısına kadar ilerledi.²⁰ Önyasya'da İran istilası yayıldı. 613 yılında tekrar İran ordusu Antakya'ya saldırarak Bizans ordusunu mağlup etti.²¹

634 yılında Bizans ordusuyla İslam ordusu arasında meydana gelen Yermük Muharebesi sonucunda İslam ordusu zaferi ile neticelenmiş ve İslam ordusu Antakya'yı fethederek, Müslümanlar Anadolu'ya girmiştir.²² Antakya, Arap fethinden beri de şehir, daha güneyde olan rakibi Halep lehine gittikçe sönmekteydi. 10. yüzyılda Bizans tarafından geri alınması ona bir zamanki büyüklüğünü kısmen geri getirmişti.²³

965'lerde Bizanslıların eline geçen Antakya'nın bu durumu 1084'e kadar sürmüştür. Bu tarihte kenti Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah Bizans valisi Ermeni asıllı Phileretos'un elinden almıştır. Antakya Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a bağlanmıştır. Haçlı işgali öncesi 14 yıl Türklerin idaresinde kalmıştır.²⁴

21 Ekim 1097'de Haçlılar Antakya'yı kuşattılar. Şehri savunan Selçuklu Valisi Yağısıyan'ın bütün direnmelerine rağmen yedi ay sonra 18 Mayıs 1098'de Antakya Haçlıların eline geçti. Bir gün içinde şehirdeki bütün Müslümanları kadın çocuk demeden katlettiler. İtalya'nın kuzeyinde yaşayan Norman kökenli bir Haçlı reisi olan I.

¹⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.83.

¹⁸ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.83.

¹⁹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.84.

²⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.66.

²¹ G. Ostrogorsky, *age.*, s.95.

²² Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.85.

²³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, I. Cilt, s.164.

²⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.139.

Bohemund liderliğinde Antakya Haçlı Kontluğu kurulmuştur.²⁵

3 Haziran 1098 yılında Haçlıların eline geçen Antakya, bu tarihten itibaren toplam 18 Haçlı Prensi yönetmiştir. 1268 yılına kadar Haçlıların idaresinde kaldı.²⁶ Memlûk Sultanı, 1268 yılında Antakya'yı ele geçirmiştir.²⁷ Antakya Memlûk döneminde fazla gelişmemiştir. Antakya, Memlûkler zamanında Dimaşk (Şam) ve Halep gibi diğer şehirlerinin gölgesinde kaldı. Söz konusu şehirler sosyal, iktisadi ve ticari bakımdan gelişmiş olduklarından Antakya bunlar ile rekabet edemedi.²⁸

Memlûk Sultanı olarak tahta geçen Baybars, Antakya'yı o sene ele geçirerek, Antakya ve güneyine Türkmenler yerleştirerek burada bir Türk varlığı yaratmaya çalışmıştır.²⁹ İbn Battuta'nın aktardığına göre 14. asrın Antakya'sında birçok Türkmen boyu ve aşireti yaşamaktadır.³⁰

Yavuz Sultan Selim devrinde Memlûklülerin Türkmen aşiretleriyle yakın ilişkilerini ve kaçan şehzadelere hamilik yapmasını gerekçe göstererek, Yavuz Sultan Selim, Memlûklülere savaş açtığını ilan etti. Tarihe 1516 yılında Mercidabık Savaşı olarak geçen muharebeden sonra Antakya, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girdi.³¹ Antakya, Halep eyaletinin bir sancağı ve bu sancağın merkezi yapıldı.³²

I. Dünya Savaşından sonra Antakya, 1918 yılında İngilizler tarafından işgal edildi. Daha sonra 10 Kasım 1918'den sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir.³³ Bu tarihten 1938'e kadar Fransızların işgali sürmüştür.³⁴

1938 yılında Hatay Devleti kuruldu. Hatay meclisinde alınan kararla Hatay 23 Temmuz 1939 yılında yapılan Referandum sonucunda Hatay anavatana katıldı.³⁵

Hatay, Türkiye'nin diğer illerinde pek görülmeyen bir heterojen nüfus yapısına sahiptir. Yani çok farklı etnik, dini ve mezhebi çeşitlilikleri olan insanlar bir arada yaşamaktadır. Ortak yaşama kültürünün dünya için ne kadar zor oluşuna baktığımızda bu farklı grupların Hatay'da binlerce yıldır beraberce yaşaması, dünya için görülmesi ve

²⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.139-140.

²⁶ Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Kültür Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, s.75.

²⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.149.

²⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.150.

²⁹ Nazir Çetin, *Sultan II. Abdülhamid'in Antakyalı Kalem Efendileri*, Hatay Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2020, s.50; Abdülkadir Gül, XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı, *Turkish Studies*, 2009, s.1025.

³⁰ M. Tekin, (2000b), *age.*, s.9-10.

³¹ N. Çetin, *age.*, s.51; Halil Salihlioğlu, *Antakya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.228.

³² Muammer Türk, *Ebu Ubeyde Bin Cerrah'in (R.A.) Hediyesi Antakya*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Hatay, 2012, s.221.

³³ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.90.

³⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.* s.97.

³⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.97.

öğrenilmesi gereken bir tecrübedir. Nüfusun önemli bir kısmının Arap kökenli vatandaşlardan oluştuğunu ve bunların Arap Hıristiyanlar, Arap Aleviler, Arap Sünniler, Türk Sünnilerin dışında Ermeni, Rum ve Yahudi gibi farklı azınlıklar yaşamaktadır.³⁶

Ayrıca Hatay'ın yanı başı Suriye'de yaşanan savaş kargaşası yüzünden, Hatay'ın sosyal, kültürel ve demografik yapısının ciddi değişime uğratan yüz binlerce Suriyeli Hatay'a gelmiştir.³⁷

³⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.32-33.

³⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.33.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ROMA DÖNEMİNE KADAR HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

1. Başlangıçtan Roma Dönemine Kadar Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe

Enok adına ilk olarak Tanah'ın Yaradılış bölümünde rastlamaktayız. Enok adı ilk Hz. Adem'in soyu sayılırken karşımıza çıkmaktadır.³⁸ Hz. Adem'in soyu Enok'a kadar şöyledir; Şit Adem'in oğludur, Şit, Enoş'un babasıdır, Enoş, Kenan'ın babasıdır, Kenan, Mahalalelin'in babasıdır, Mahalalelin, Yared'in babasıdır, Yared, Hanok'un (Enok'un) babasıdır.³⁹ Enok aynı zamanda Nuh peygamberin dedesidir.

Rohl, Enok'un İbranicesi olan Hanok'un kurucu anlamına geldiğinden yola çıkarak, Mezopotamya mitolojisindeki Annunaki ile Enok arasında ilişki kurmaktadır. İncil ve Tevrat'ta Enok'un Tanrı tarafından alınması geçmektedir.⁴⁰ Enok'un Tanrı tarafından göğe yükselişi motifi Mısır Tanrısı Thoth ya da İslam'daki Hz. İdris ile de ilişkilendirilmiştir.⁴¹

Peygamber Enok'un Kitabı'nda Hz. İdris'in göğe çekilişi şu şekilde geçmektedir; “Ruhum çekilip göklere yükseltildi. Orada bir ateş üzerinde yürüyen meleklerin oğullarını gördüm. Giysileri saf beyazdı ve yüzleri kristal kadar şeffaftı. Ateşten iki ırmak gördüm ve ateşin ışığı hiyasint gibi parlıyordu. Ruhların Tanrısı önünde yüzüstü düştüm. Meleklerin liderlerinden Mikail sağ elimden tutup beni kaldırdı ve sonra bana tüm merhamet ve adalet sırlarını gösterdi. Bana tüm göklerin, tüm yıldızların ve hatta tüm ışık taşıyıcıların sırlarını, uluların önünde hepsinin nasıl hareket ettiklerini gösterdi. Mikail, Enok'un ruhunu göklerin göklerine taşıdı.”⁴²

“Mısır'da sanat, bilim, yazı, müzik ve astronomiyi ilk keşfedip insanlara sunan Thoth olarak bilinmektedir. Yahudiler arasında İdris, Enok'a dönüştü. Bar Hebraeus'a göre Enok yazmayı ilk keşfeden, kitap, sanat, bilim ve gök hareketlerini ilk ortaya kişiydi. Yedi sayısı ve astronomik açıdan bir yılın gün sayısı olan 365 sayısı bu ilkel inisiyatorler ile ilişkilendirilmektedir. Bu sayılar onların misyon ve kutsal görevlerini tanımlar, ancak tabii ki kişiliklerini değil. Enok, Adem soyunun yedinci neslinin, yedinci patriği yani önderidir.”⁴³

³⁸ Erhan Altunay-Günyüz Keskin, *Peygamber Enok'un Kitabı*, Hermes Yayınları, İstanbul, 2021, s.10.

³⁹ *Tevrat*, Tekvin, Bap 5:1-20, Durlion Yayınları, Ankara, 2020, s.9; Erhan Altunay-Günyüz Keskin, *age.*, 37:1, s.61.

⁴⁰ *Tevrat*, Tekvin, Bap 5:22-25; *İncil*, İbraniler, 11:5.

⁴¹ Erhan Altunay-Günyüz Keskin, *age.*, s.11.

⁴² Erhan Altunay-Günyüz Keskin, *age.*, 70:1-6, s.100.

⁴³ Erhan Altunay-Günyüz Keskin, *age.*, s.175.

Hız. İdris, Antakya halkına gönderilmiş kitaba sahip ilk peygamberdir. Hız. İdris'in göge yükseldiğine inanılan yer ise Hatay'ın Defne ilçesine bağlı Gümüşgöze köyüdür. Bu köyün eski adı Yakto'dur. Yakto'da Hız. İdris'tir.

“Hatay Arap Alevilerince kutsal kabul edilen bir inanç merkezi olan Harbiye'ye bağlı Gümüşgöze (Yakto) köyündeki İdris A.S. Makamıdır. İdris A.S, kitap inen ilk peygamberdir ve Şit Peygamber'in soyundandır. Adem ile Nuh Peygamber arasında gelmiştir. Halk söylencelerine göre Hız. Adem ile Hız. Havva cennetten kovulduktan sonra ilk olarak Harbiye'ye gelmişler ve Harbiye'nin güzelliğini görerek “Yarabbi bu yeryüzü cenneti için sana şükürler olsun.” demişlerdir. Rivayete göre büyü ilk defa İdris Peygamber zamanında yaşamış olan Biüsrasp tarafından yapılmış. Biüsrasp, Hız. Adem'in sözlerinden bazılarını işitmiş, bu sözleri sihir olarak kullanmış. Bir şey yapmak istediği veya bir hayvan ya da bir kadın hoşuna gittiği zaman, altından yaptırdığı boruya Hız. Adem'den işittiği sözleri mırıldanıp üflermiş. Bunun üzerine isteği hemen olurmuş. Şeytanın Kavalı Rivayete göre şeytan düz arazide yaşamış. Kâbil kavminin arasına karışmış. Çoban kılığında birinin yanında çalışmaya başlamış. Şeytanın ilk işi bir kaval yapmak olmuş. Yaptığı kavalla o güne kadar kimsenin işitmediği sesler çıkarmaya başlamış. Ünü kısa zamanda her tarafa ulaşmış. Herkes şeytanın kavalını dinlemeye geliyormuş.”⁴⁴

“Daha sonra bunun şerefine yılın bir gününü bayram ilan etmişler. O gün çoban kılığındaki şeytan kaval çalar halk da onu dinlermiş. İslam mitolojisine göre ilk bayram bu bayramdır. Bu bayramda kadınlar erkeklere bütün süslerini gösterirlermiş. Erkekler her taraftan (özellikle dağlardan) kadınların yanlarına gelirlermiş. İşte böyle bayramların birinde dağda yaşayan Şit kavminden bir erkek de oraya gelmiş. Dönünce gördüklerini, özellikle kadınların güzelliğini dağdakilere anlatmış. Bunun üzerine dağda yaşayanlar kimseyi dinlemeden kadınların yanına düze inmişler ve Kabil kavminin arasına karışmışlar. İdris Peygamber bu durumu önlemek için güneşin her burç değiştirmesinde, her yeni ay doğuşunda bayramlar yapılmasını emretmiş. Günahlara neden olan yemeklerin yenilmesini içkilerin içilmesini yasaklamış.”⁴⁵

“Eski Yunanlılar Hız. İdris'e Hermes TriMagistos derlerdi ki bunun anlamı üç defa büyük Hermes anlamına, yani “Din Adamı”, “Şeriat Sahibi”, “Filozof” anlamına gelirdi. Tevrat'ta ise Hız İdris'le ilgili olarak şöyle denmektedir: “Ve Hanok'un bütün

⁴⁴ Aydın Durdu, *Hatay Nusayrilerinde Eren İnanıcı ve İnanç Merkezleri*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2017, sayı:53, s.264.

⁴⁵ A. Durdu, *agm.*, s.264.

günleri 365 gün oldu. (365 yıl oldu) ve Hanok (İdris) Allah ile yürüdü ve gözden kayboldu, çünkü Allah onu aldı.”⁴⁶ Her türlü dilekle daha çok Nusayrîler tarafından ziyaret edilen türbeye gelen ziyaretçiler türbede bulunan ve ancak yetişkin insanların kaldıracabileceği ağırlıkta olan sütun veya çok değişik şekillerdeki taşları ağrıyan yerlerine sürdüklerinde, sırtlarında gezdirdiklerinde vücut ağrılarının geçtiğine inanırlar.⁴⁷

Antakya, çok eski bir belde olduğundan her dilde birer özel isim ile anılmış ve Nuh Tufanı’ndan önce Sürid Hakim derli toplu küçük bir şehir kurulmuş ardından da Hazret-i İdris zamanında halkı imana gelmediklerinden halkı cehennem azabı gibi yakıcı rüzgar ile acıklı azap çekerek yok olmuş bir şehirdir.⁴⁸

“Tufan’dan önce Nuh Aleyhisselam’ın oğlu Yafes imar edip nice zaman burada oturarak Nuh peygambere iman getirmeyince Cenab-ı Hak kızgın ateşle bu kavmi helak ettiğinden nice tarihçiler bu şehre Dar-ı Cahim (Cehennem Yurdu) ve Dar-ı Kayasıra (Kayserler Yurdu) dediler.⁴⁹

Tufan’dan sonra Ermen diyarında Cude şehri, sonra Mısır’da Ariş şehri, Belbis şehri, İhmim şehri, Elvahat şehri, Avsan şehri, Sudan şehri, Menufiyye şehri ve Antakya şehri yapılmıştır.⁵⁰

Daha sonra (---) Antakya’da büyük bir kale inşa edip Hazret-i Süleyman’a isyan ederek bütün halkıyla kaleye sığınmasına rağmen, Hazret-i Süleyman insanlar, cinler yaban hayvanları ve kuşlar ile bu kaleye savaş açıp, sonunda bu kaleyi feth edip bütün halkıyla kralını esir etti.⁵¹ Antakya Kalesi, İstanbul Kalesi’nden önce imar olmuş ve Hazret-i Süleyman bu Antakya’da cenk edip fethetmiştir.⁵²

Hz. İbrahim, Antakya yerleşim tarihinin başlangıcı ile ilgili olarak: “Rabbim! Bana yeryüzünde ilk inşa edilen yerin; Harran, sonrasında sırasıyla Bâbil, Ninovâ, Şâm, San’âu’l-Yemen ve Antakya olduğunu haber verdi.” dediği rivayet edilir.⁵³ Antakya

⁴⁶ *Tevrat*, Tekvin, Bap 5;22-25.

⁴⁷ A. Durdu, *agm.*, s.264.

⁴⁸ S. A. Kahraman-Y. Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Cilt, 1. Kitap, İstanbul, 2012, s.68.

⁴⁹ S. A. Kahraman-Y. Dağlı, *age*, s.69.

⁵⁰ S. A. Kahraman-Y. Dağlı, *age*, s.71.

⁵¹ S. A. Kahraman-Y. Dağlı, *age*, s.69.

⁵² S. A. Kahraman-Y. Dağlı, *age*, s.72.

⁵³ Ömer Sabuncu-Ahmet Gündüz, *Şanlıurfa İle İlişkilendirilen Peygamberler*, Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 5 / 2, 2021, s.262; İbn Şeddâd, *el-’Alâku’l-hatıra fi zikri umerâi’ş-Şâm ve’l-Cezire*, Şam: Vezâratu İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, 1991, 2/44.

şehri için tarihi süreç içinde çeşitli isimler kullanıldığı ifade edilmektedir.⁵⁴ Çeşitli kültürlerin hakim olduğu Antakya, hem dini kitaplarda, hem de diğer kaynaklarda anlatılarak, binlerce yıllık tarihe sahne olan bu topraklardaki hadiseler bir ibret kaynağı olarak sunulmaktadır.⁵⁵

Payas'a yarım mil kala, denizde büyük bir kaya var ve bu kayayla kara arasında suyun derinliği çok fazla, yöre insanları balinanın işte tam bu noktada Yunus peygamberi kıyıya attığına inanıyorlar.⁵⁶

1.1. Akkadlar Döneminde Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe

Her ne kadar Sümerlerin egemenliğine son veren Akkadlar bölgede söz sahibi olmuşlarsa da daha önce birlikte yaşadıkları Sümerlerin geleneklerini ve kültürlerini fazla hasar vermeden, bozmadan takip etmişlerdir. Sümer çivi yazısını kendi yerel dillerine uygulayarak devam etmişlerdi. Okuma yazma adına dini okullara ağırlık verirler. Sümer gelenekleri içinde hareketlenmiş çoğu kutsal gün, bayram ve törenleri Akkadlar içinde de devam ettirmişlerdi. Kutsal olan metinlere dokunulmamış onların birçok inancını devam ettirerek saygı göstermişlerdi. Bunun nedeni de Akkadların Sümer Krallığı içindeki yaşam birlikteliğinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷

Sümerler bir daha hiç görülmemek üzere yok olunca işler değişmeye başladı. Kültür mirası bütünüyle Samilere kaldı. Onlarla eski "Akkadlı" temel, ardından da Amurrulara kaldı. En başta özellikle M.Ö. 3000 yılının sonundan itibaren Sami kökenli Tanrı isimlerinin çoğaldığını ya da en azından öne çıktığını hemen fark edebiliyoruz ki bu da panteona yani şahsiyetlerin katıldığına ya da bu şahsiyetlere ihtimam ve itibar gösterilmeye başlandığına işaret eder. Bunların en önemlileri şunlardır: Adad, Amurra, Dagan, Marduk, Narum, Sin ve Şamaş. Eski Sümer Tanrılarının adları Anı'nın Anu olması gibi ya Akkadcaların ya da yerini, bazen gerçekten Sümerce bazen de görünüşte Sümerce olan yeni isimlere bırakır. Bu Sami Tanrılarının bir bölümü birleşme yoluyla Sümer Tanrılarını korur ve kendi şahsiyetlerini devraldıkları yeni özelliklerle zenginleştirirler.⁵⁸

Sümerler ve Akadlarda Savaşçı İnannal koruyucu bir Tanrı olmaktadır. Daha

⁵⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.83.

⁵⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.82.

⁵⁶ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), (Edit: Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.163.

⁵⁷ Ali Narçın, *Akadlar İlk İmparatorluk*, Eduba Yayınları, İstanbul, 2020, s.52.

⁵⁸ Jean Bottero-Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev: Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.66-67.

sonra Asurlular İnannal için İştar adını kullanacaklardır.⁵⁹

Mami, Akkadlar da Ana Tanrıçanın adıdır. Mezopotamya Tanrıçalar listesinde Ana Tanrıçaların arasında yer alır. Diğer Ana Tanrıçalar ise Yüce İlah Dingirmah, Yüce Peri Ninmah, Doğum Perisi Nintu, Taç Perisi Aruru, Ninmena, Tanrıların Perisi olan Belet-ili ve Tanrıça Nammu olarak belirtilmiştir. Mami, Doğum Tanrıçası olarak tapılan Ninhursag'ın başka bir adıdır.⁶⁰ Akkadların etkisi onlardan sonra gelen tüm uygarlıkları etkilemiştir. Bu etkileme öyle ki birçok uygarlık Akkad dilini kullanmıştır. Buna örnek olarak Hurri-Mitanni yazışmalarının büyük bir kısmı Akkadça olarak gerçekleşmiştir. Hurri-Mitanniler sadece Akkad dilini değil inançlarını da korumuş ve kendi inançlarıyla sentezlemiştir. Bu sentezi aşağıda ele alacağız.

1.2. Hurri-Mitanni Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

Huriler Mukiş Krallığı'nın başkenti olan Alalakh'ta Kenanlılarla komşu olarak yaşamaktadırlar.⁶¹ Mitanni Ülkesi'ne Mısırlılar "Naharina" adını vermişlerdir. Naharina iki nehir arası anlamına gelmektedir. Bu iki nehir ise Hatay'dan geçen Asi nehri ile Habur nehri arasındadır.⁶² Hatay'daki Alalakh'ta bulunan çivi yazılı Akkad metinleri, Mitanniler hakkında önemli bilgiler aktarılmaktadır.⁶³

Mitanni ülkesinin batı ucundaki Alalah IV arşivleri bambaşka bir sosyal model ortaya koyar. Üstelik Alalah metinleri Hurrice değil Akkadca'dır.⁶⁴ Ancak Alalakh VII tabakasında kişi adlarının yarısı Hurrice olarak karşımıza çıkar; aynı zamanda Alalakh VII tabakasında kullanılan Akkadça 'da güçlü Hurrice etkilere rastlanır, ay adları da Hurrice'dir.⁶⁵

Hititler gibi Hurrilerde de çok tanrılı bir inanç sistemi vardır. Hurri halkının geniş bir alana yayılması inançlarında da farklılıklara neden olmuştur. Nuzi, Arrapha, Suriye ve Batı Anadolu'ya yayılan Hurrilerin diğer geleneklerle de etkileşim içinde oldukları çok tanrılı bir din sistemini uygular hale gelmişlerdir. Tapındıkları bazı Tanrılar ise İştar, Tessub, Sauska, Kusuh, Sin, Şamaş, Simige, Hepat, Nikkal, Hudena, Kubaba, Enki, Aya, Tasmis, Allanzu ve Kunzisali adları bilinenlerdir. Bilinmeyen çok sayıda Tanrı ve Tanrıçalar da bulunmaktadır. Hurrilerin Baş Tanrısı, Hava Tanrısı olan

⁵⁹ J. Bottero-S. N. Kramer, *age.*, s.257-258.

⁶⁰ Ali Narçın, (2020a), *age.*, s.67.

⁶¹ E. Memiş-C. Bülbül, *age.*, s.96.

⁶² E. Memiş-C. Bülbül, *age.*, s.97; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.124.

⁶³ E. Memiş-C. Bülbül, *age.*, s.98.

⁶⁴ Amelie Kuhrt, *EskiÇağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-300)*, Cilt:I, Türkiye İş Bankası Yayınları, (Çev:Dilek Şendil), İstanbul, 2021, s.391.

⁶⁵ Amelie Kuhrt, *age.*, Cilt:I, s.373.

Tessub'tur. Ay Tanrısı Kusu, Aşk ve Savaş Tanrısı Sauska, Doğurganlık Tanrısı da Kumarbi'dir. İnançlarında erkek ve dişi Tanrıları ayrı ayrı göstermişlerdir.⁶⁶

Bölge coğrafyasında farklı inançlar ve çok Tanrılı bir geleneğin olduğu dönemlerde Kültü en yaygın olan İştar'dır. İştar diğer kent krallıkları ve aşiretler arasında tapınıldığı gibi Hurriler tarafından da tapınılmıştır. İştar'ın Kenanlılara göre adı Astarte'ydı. Babil'de ise Annimitu adıyla tapınıldığı belirtilir. Babil halkı ona Savaş ve Aşk Tanrıçası olarak tapınıldı. İştar Sümer Tanrıçası İnanna'nın Asur dilindeki adıdır. Bazı metinlerde zevk düşkünü bir Tanrıça, Ana Tanrıça olarak tapınılmıştır. Neo-Babil döneminden sonra tapınılan Afrodit/Venüs İştarla özdeşleştirildi.⁶⁷

Hititler tarafından son derece önem verilen Teşub, Hurriler tarafından da tapınılmıştır. Teşub, Hitit mitolojisinde Fırtına Tanrısı'dır. Tanrıça Hepat'ın kocasıdır. Teşub, Urartularda tapınılan Teişeba'nın Hititlerdeki adıdır. Yunan mitolojisinde Zeus'la eşleştirilmektedir.⁶⁸

Sauska, Hitit Tanrıçasıdır. Hitit inancında kralları koruyan Tanrıça şeklinde tapınıldı. Aynı özellikleri Hurriler de kabul etmektedir. Kültü Kizzuwatna'da (bugünkü Adana ve çevresi) çok yaygındı.⁶⁹

Kusu, Ugarit Tanrıçasıdır. Hurrilerde Ay Tanrıçası olarak tapınıldı. Tanrıça Nikkal ile özdeşleştirilmiştir. Üstünde hilal şekli olan uzun bir şapka kullanırdı.⁷⁰ Sin ise, Enlil'in oğludur. Ayrıca Güneş Tanrısı Şamaş ile Yıldız Tanrı İştar'ın babasıdır. Ay Tanrısı Sin, Enlil ile Ninlil'in oğludur.⁷¹

Şamaş, Sümerler, Akadlar, Babiller ve diğer kent krallıkları tarafından tapınıldığı gibi Hurriler tarafından da tapınılan Güneş Tanrısıdır. Hurrilerle iyi ilişkiler içinde olan Hititler tarafından da tapınılmıştır. Şamaş'ın kültü, Hititlere ithal yoluyla getirilerek tapınılmıştır. Elamlılar, Mitanniler, Hititler ve Asurlar tarafından tapınılmıştır. Kral Hammurabi döneminde Tanrı Şamaş, Marduk'la özdeşleştirilmiştir.⁷²

Hepat, hem Hitit hem de Hurriler tarafından tapınıldı. Fırtına Tanrısı Teşub'un eşidir. Hepat, Hattilerde Vuruşemu adıyla tapınılmıştır. Hititlerin dinsel inancında Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Geç Hitit döneminde ise Kubaba olarak tapınılmıştır. Kubaba, Mezopotamya bölgesinde tapınılan bir Tanrıçadır. Daha sonraki dönemlerde

⁶⁶ Ali Narçın, *Unutulmuş Krallıklar Hurriler Özgür Ülke*, Edduba Yayınları, İstanbul, 2020, s.55.

⁶⁷ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.55-57.

⁶⁸ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.57-58.

⁶⁹ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.59.

⁷⁰ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.59.

⁷¹ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.60-61.

⁷² A. Narçın, (2020c), *age.*, s.61-63.

Kibele adıyla Bereket Tanrıçası olarak tapınıldı. Hititlerde Ana Tanrıça Kubaba'dır.⁷³Kubaba Hititlerde Karkamış kentini koruyan bir Tanrıçadır. Hititlerde Kubaba'nın simgesi nardır.⁷⁴

Nikkal, Sümerlerde Ningal sıfatıyla tapınıldı. Sazlık ve bataklıklarda hayvan otlatan çobanların Tanrıçası şeklinde tapınılmıştır. Hudena, Hurrilerde Kader Tanrıçası olarak tapınıldı.⁷⁵

Enki, Sümerlerin Bilge Tanrısıdır. Suların Tanrısı olarak betimlenilmiştir. Bilgelik, deniz ve ırmak tanrısı olarak tapınıldı.⁷⁶

Hititlerin Hazzi Dağı olarak adlandırdıkları dağ günümüzde Hatayın güney ucundaki Cebel-i Akra denilen dağda Tanrı Teşub'un babası olan Tanrı Kumarbi'nin efsanesi yaşanmıştır.⁷⁷ Kumarbi Tanrı Teşub'un Babasıdır.⁷⁸

Tanrılar burada da Dağ'da ikamet ediyorlardı. Enlil'in Dağ'dan inmesi artık maddi hale bürünmüş olan tarımı kendisiyle birlikte aşağıya getirmek içindir. Ancak bu değerli emaneti barındırabileceği sadece iki yer bulur. Biri Deniz'dir ama bunu hiç de uygun bulmaz. Bir de yukarısı Sedir Kokulu Dağ vardır. Burası Tanrıların musallat oldukları doruklar değildir elbette. Ülkenin kuzey ve kuzey doğusundaki yüksek kesimlerdir. Eski Mezopotamyalılar oralara taş yanında aromatik yağlar, ardıç ve sedir esansları tedarik etmek için giderlerdi. Ama sonraları bu ihtiyaçlarını kuzey batıdaki Amanos'tan, sonra da Lübnan'dan ithal etmişlerdi.⁷⁹ Enlil hazinesini işte bu yükseklerle depolar ve kilitler.⁸⁰ Hazzi Dağı bugünkü adıyla Kel Dağı, Hatay'da hüküm sürmüş tüm antik uygarlıklar için kutsal sayılmıştır.

Hurri-Mitanni inançlarına genel olarak bakıldığında Hitit inancı ile çok büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Hitit döneminde Hatay bölgesini aşağıdaki gibi ele alacağız.

1.3. Hititler Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

Tevrat'ta 1.Krallar'ın 6. bölümünde anlatılan Süleyman Mabedi'nin yapısal hali ile Hatay'daki Tell Tayinat'taki arkeolojik çalışmalar sonucunda Süleyman Mabedi ile

⁷³ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.63.

⁷⁴ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.66-67.

⁷⁵ A. Narçın, (2020c), *age.*, s.63.

⁷⁶ Ali Narçın, (2020c), *age.*, s.68.

⁷⁷ Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul, 1992, s.176.

⁷⁸ M. Uraz, *age.*, s.69.

⁷⁹ J. Bottero-S. N. Kramer, *age.*, s.589-590; J. Hansman, *Gilgamesh*, Humbaba And The Land Of Erin-Trees, Iraq, 38, 1976, s.23.

⁸⁰J. Bottero-S. N. Kramer, *age.*, s.590.

aynı özelliklere sahip bir tapınağın izleri gün yüzüne çıkartılmıştır.⁸¹

Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın Ugarit Kralı Nikmaddu'yla yaptığı anlaşmada şu sözler geçmektedir: Şimdi Nikmaddu düşmanımın düşmanı ve dostumun dostudur. Güneş Tanrım, Büyük Kral, efendisi için çok şey yapmıştır ve antlaşma ile Hatti ülkesiyle ittifakı korur. Artık Güneş, Büyük Kral, Nikmaddu'nun sadakatini gördü. Bu antlaşma tabletinin sözlerini her kim değiştirirse lanetlensin. Bin Tanrı sözleri bilecek: Gökyüzündeki Hava Tanrısı, Göklerin Güneş Tanrısı, Hatti'nin Hava Tanrısı, Arınma'nın Güneş Tanrıçası, Kizzuvatnalı Hepat, Alalah'taki İştär, Nubanni'deki Ningal, Hazzi Dağındaki Hava Tanrısı (Kasius Dağı/Ball Zaphon-dinsel açıdan önemli olan Ugarit yakınlarında bir tepe).⁸² Buradan şu anlaşılmaktadır: Siyasi antlaşmalarda dahi Tanrılara yer verilmiş hayatlarının her alanında Tanrılar büyük önem arz etmektedir.

Alalakh'ta mezarlardan çıkan materyallere dayanarak, ahiret inancı olduğu göz önüne çıkmaktadır. Ölümünden sonraki hayat için ölümlerin yanına genellikle basit bir kap bırakılıyordu. (İ.Ö. on sekizinci – on yedinci yüzyıllar.)⁸³ Mezarlarda farklı ölü gömme pozisyonları mevcuttur. Olasılıkla farklı dini adetlerin varlığına işaret etmektedir.⁸⁴

Arkeolojik kazılar sonrasında bulunan Kral İdrimi heykeli üzerine yazılan kitabeye dayanarak, Alalakh kentinin tapındıkları tanrılardan Teşub, Şauşga ve Hepat olduğunu görmekteyiz.⁸⁵

Niqmepa'nın hanedan, “Kudretli Kral, Sharran'ın oğlu, Fırtına Tanrısının Gözdesi, Fırtına Tanrısının Hizmetkarı” Abban'nın mührü vardır. Alalah ve Halep'teki mühür kesim atölyelerinin kalıntıları günümüze ulaşmamıştır.⁸⁶

Hitit uygarlığı yıkıldıktan sonra kurulan krallıklarda Hattena Krallığı, kendinden önce ki tüm uygarlıklara ait izleri içinde barındıran geniş bir yelpazeye sahiptir. Hititlerden sonra Hatay bölgesine hakim olan Urartular savaşçı bir toplum olma özelliğini taşımaktadır. Urartular döneminden önceki tüm yapılar tahrip edilmiştir. Ancak tapınaklar ve Tanrılara saygı gösterilmiştir. Aşağıda da göreceğiz, Urartular da, ele geçirdikleri bölgelerdeki Tanrılara ibadet edip onlara saygı göstermişlerdir.

⁸¹ A. Kuhrt, *age.*, s.97.

⁸² A. Kuhrt, *age.*, s.403.

⁸³ M. Akar-H. Maloigne, *age.*, s.232.

⁸⁴ M. Akar-H. Maloigne, *age.*, s.238.

⁸⁵ A. Kuhrt, *age.*, s.378.

⁸⁶ M. Akar-H. Maloigne, *age.*, s.88.

1.4. Urartular Döneminde Hatay'da Din, Bilim ve Felsefe

“Urartular hakkında bilgi veren, Kral İspiuni ve oğlu Menua dönemlerine ait Meherkapı yazıtında 79 Tanrı arasında Haldi, Teişeba ve Şivini olmak üzere üç baş tanrıdan bahsedilmektedir. Haldi devletin Baş Tanrısı ve Savaş Tanrısıdır. Urartu ve Hurri Tanrı ve Tanrıçalarının bazıları aynı kökenden geldiği bilinmektedir. Teişeba Hurrilerin Baş Tanrısı ve Hititlerde Fırtına Tanrısı Teşup ile aynıdır. Ayrıca Teşup'un eşi Hepat, Urartu Tanrısı Teişeba'nın eşi Huba adını taşımaktadır. Urartu Tanrılar aleminde birinci sırada yer alan Tanrı Haldi, genellikle aslan üzerinde ayakta duran bir insan şeklinde betimlenmiştir.”⁸⁷

“Urartuların törenlerinde Haldi, çoğunlukla asker görünüşündedir. Urartu Tanrıları arasında ikinci sırayı Teişeba almıştır. Fırtına Tanrısı niteliğinin yanında savaş, kötü hava ve su afetleri ile ilgilidir. Boğa üzerinde dururken betimlenmiştir. Üçüncü Tanrı, Güneş Tanrısı Şivini'dir. Asur Güneş Tanrısı Şamaş'ın kutsal sembolü kanatlı güneş kursu Şivini'nin de sembolüdür.”⁸⁸

“Urartuların en önemli Tanrısı olan Haldi, savaşa çıkan kralı kutsayan Savaş Tanrısıydı. Krallar, savaşı kazanmak için Haldi'ye yakarır, kazanırlarsa da diktikleri yazıtlarda ilk Haldi'nin adını anarlardı. Yapılan yapıların çoğu Haldi adına yapılıyordu. Haldi'nin eşi Arubani, bir ana Tanrıça kadar önemli değildir. Haldi'den sonra gelen Fırtına Tanrısı olan Teişeba, Hurri-Hitit Tanrısı Teşup ile aynı Tanrı olduğu düşünülmektedir. Karısı Huba ise Hepat'ın karşılığı olarak düşünülmektedir. Güneş Tanrısı Şivini, Asur Güneş Tanrısı Şamaş ve Hurri Tanrısı Şimiği ile aynı Tanrı olarak kabul edilir.”⁸⁹

Urartu Krallığı'nın dini, Anadolu ve komşu devletlerinin dinine sıkı sıkıya bağlı olup, bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka, Hurri-Hitit, Mezopotamya, Asur-Babil ve İran öğelerine de sık sık rastlanılmaktadır.⁹⁰ Urartu dinine ait bir takım özellikler Ön Asya'ya ve Akdeniz bölgesine kadar yayılmıştır.⁹¹

“Tanrılarla ilişkili olarak veya kendi başlarına tasvir edilen aslan, boğa, kartal, yılan, at ve fantastik yaratıklar çeşitli beylikler içinde kutsanan hayvanlardır. Urartu Tanrılar listesi içine girdiğini bildiğimiz Dağ Tanrısı, Mağara Tanrısı veya Göl Tanrısı da doğanın veya doğal olayların halklar arasında kutsal bir varlık olarak

⁸⁷ Ahmet Seyrek, *Medeniyete Yön Veren Uygarlıklar Urartu*, Maviçatı Yayınları, İstanbul, 2019, s.87.

⁸⁸ A. Seyrek, *age.*, s.88.

⁸⁹ A. Seyrek, *age.*, s.88-89.

⁹⁰ A. Seyrek, *age.*, s.89.

⁹¹ A. Seyrek, *age.*, s.90.

benimsendiğinin işaretleridir.”⁹² Urartu dinine ilişkin bilgilerin en eski yazılı kaynağı Asurca’dır.⁹³

Antik dönemden Asurlular dönemine kadar düşünce odaklı olan, inanç sistemini düşünce süzgecinden geçiren tek uygarlık Asur halkıdır. Asur halkı Hıristiyanlaştıktan sonra Süryani olarak anılmaya başlamıştır. Yeni dinle tanışan bu uygarlık ilk Hıristiyan mezheplerinin doğuşuna öncülük etmişlerdir. Bu dönemleri ileride detaylı şekilde ele alacağız.

1.5. Asurlular Döneminde Hatay’da Din, Bilim Ve Felsefe

Asurlar, Aramlar, Kildaniler ve Süryaniler aynı ulustur. Buldukları coğrafya itibarıyla farklı adlar almışlardır.⁹⁴

Krallığın adı Tanrı Asur’dan Alınır. Asurların tapındıkları en büyük Tanrıdır. Asur, Dragon ve kanatlı aslan üzerinde durur şeklinde betimlenmektedir.⁹⁵

Fırtına Tanrısı Adad, İşkur adıyla da anılmaktadır. Akkadlar’da Fırtına Tanrısı, Asurlularda ise Rüzgar Tanrısı olarak değiştirilerek tapınılırdı. Batı Sami halkı tarafından da Hadad olarak tapınılırdı.⁹⁶ Ereşkigal yer altı dünyasını yöneten Tanrılardan biridir. Babil ve Asur Tanrısıdır.⁹⁷

Kubaba, Sümer mitolojisinde önemli bir “Tanrı-Kraliçe” olarak tapınılırdı. Asurlular tarafından önemli bir Tanrıça olarak tapınıldığı gibi Hititler tarafından da tapınılan bir Tanrıça olmuştur.⁹⁸

Şamaş, Sümer Tanrısı Utu’nun Samiler tarafından verilen adıdır. Şamaş olarak tapınılan Sümer Tanrısı Utu, yargıç ve yasa koyucu bir Tanrı olarak tapınılırdı. Sin’in oğludur. İhtar’ın erkek kardeşi olduğu gibi kocasıdır da. Elamlılar, Mitanniler ve Hititler tarafından tapınılmıştır.⁹⁹

Tanrı Marduk, Asurlular tarafından Asur ile özdeşleştirilmiştir. Tanrı-Kral olarak görülmektedir.¹⁰⁰

Diğer uygarlıklar gibi Asur kralları da kendilerini Tanrıların elçileri olarak tanıtırlandı. Tanrı ile toplum bireyleri arasında arabulucu konumda kendilerini gösterdikleri için tanrılaşmak isterlerdi. Tanrılaşma modasının yaygın olduğu Mısır

⁹² A. Seyrek, *age.*, s.91.

⁹³ A. Seyrek, *age.*, s.92.

⁹⁴ Gorgis David Malik, *Süryanilerin Tarihi*, (Çev: Vedii İlmen) Yaba Yayınları, İstanbul, 2012, s.49.

⁹⁵ Ali Narçın, *Asur Kent Krallığı*, Parola Yayınları, İstanbul, 2020, s.47.

⁹⁶ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.70.

⁹⁷ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.74.

⁹⁸ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.82-83.

⁹⁹ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.90.

¹⁰⁰ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.118-119.

kültüründeki yapının bir benzeri de Asurlu krallar arasında görülür. Onlar kendilerini Tanrıların yeryüzü temsilcileri olarak gördüklerine inanırlardı. Bu nedenle kralların yaptıkları tapınaklar diyalogun ve daha sonra da tanrılaşmanın bir işareti olarak görülmektedir.¹⁰¹

Asurlar'ın birçok tanrıları vardı ama en büyüklerinin adı, ilk atalarının adını taşıyan, Asur'du. Onlara göre tanrıların kralıydı ve en yüksek mahkemenin yargıcısıydı. Tacı o giydiriyordu, zaferleri o meydana getiriyor ve dürüst insanları koruyordu. Tapınağı Asur kentindeydi ve adı "Dünyanın Dağı"ydı. Egemenlikleri sürdüğü sırada burası onların en tanınmış tapınağıydı. Yine Asur ve Bel şeytani ve cehennemlik işbirlikleriyle, daha açık düzeyde on iki tanrı ürettiler. Onlara da özel dinsel törenler yapılıyordu.¹⁰²

O zamanın insanları dünyanın ruhlarla dolu olduğuna inanıyorlardı. Tanrıların bazıları toprağın derinliklerinde, diğerleri sulara ve bazıları da havada yaşıyorlardı. İnsanların bazılarının iyi, diğerlerinin de kötü, olduğuna inanıyorlardı. Kötü ruhları korkunç sayıyorlardı ve başı aslan, kartal veya köpek, gövdesi insan olan bir biçimde düşünüyorlardı. İyi ruhu ise başı insan olan, bir hayvan biçiminde tasarlıyorlardı.¹⁰³

Tell Tayinat/ Kunulua kazıları sonucu ele geçen ve II. Sargon'a ait olduğu düşünülen bir diğer yazıtlı stelin girişinde kral, Tanrıça Istar'a övgülerini sıralamıştır.¹⁰⁴

Tell Tayinat kazıları sonucu ele geçirilen ve Asarhaddon'a ait olan bir "vasallık/bağlılık antlaşması" Patina/Unqi ya da M.Ö.738'den beri adıyla Kinalia/Kunalia üzerindeki Asur etkinliğinin güçlendirilip, devamlılığını sağlamayı amaçlayarak, bu vasallık/bağlılık antlaşmasında kral, kendisinin yerine geçecek olan kralı (Asurbanipal) belirlemiş ve kendisine olan bağlılığın aynısının yeni krala da gösterileceğinden emin olmak istemiştir.¹⁰⁵

1.6. Büyük İskender Ve Selevkoslar Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

1.6.1. Büyük İskender Ve Selevkoslar Döneminde Hatay'da Pagan İnancı

Libanios, Antakya'nın Tanrılar tarihini şöyle açıklar; Inakhos, Gaea'nın oğlu ve Io'nun babası idi. Zeus, Io'ya aşık olur ve onunla birliktelik yaşar. Hera bunu işitince hiddetinden kızcağızı bir ineğe dönüştürür, Zeus buna rağmen inat eder. Hera, Zeus'un inadından da haberdar olunca kızın başına bir at sineği musallat eder. Bunun üzerine kız

¹⁰¹ A. Narçın, (2020b), *age.*, s.65.

¹⁰² G. D. Malik, *age.*, s.20.

¹⁰³ G. D. Malik, *age.*, s.20.

¹⁰⁴ Halil Özkan, *Eski Anadolu'da Geç Hitit Beyliklerinden Pattin*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2017, s.51.

¹⁰⁵ H. Özkan, *age.*, s.52.

kıtalar arasında koşturmaya başlar. Kızının başına gelenleri öğrenen Inakhos, her ne kadar imkansız olduğunu bilse de onu bulmak için Triptolemos önderliğinde tüm Argosluları gemilere yığdırır.¹⁰⁶

Io'yu bulmakla görevlendirilen Triptolemos, emrindeki adamlarıyla birlikte memleketimizde keşfe çıkar, dağın eteklerinde bir şehre rast gelirler. Şehirdeki tapınağa Zeus Nemeios, yerleşkeye de Inakhos kızı Ay Tanrıçası Io'nun adını verirler. Nihayet kızı aramaktan vazgeçip bir şehir kurma kararı alarak kızı şerefleştirmek istediler. Toprağını işleyip meyvelerini almaya başladıktan sonra da tapınağın adını Zeus Epikarpios yani Hasat Koruyucusu olarak değiştirirler. Triptolemos, kurulacak şehrin temellerini attıktan sonra hemen ölüverir. Daha sonra, şehrin kurulmasını kabul buyuran Tanrı, en iyi ürünleri buraya bahşeder. İyi bir adam olan Casius'u da Girit'ten gelip buraya yerleşmeye teşvik eder. Tabii Girit'in bollukları da Casius ile beraber topraklarımıza gelir.¹⁰⁷

Argoslular, Giritlilere mütevazî davranarak topraklarını ve ellerindeki her şeyi onlarla paylaşmaya yanaşırlar. Casius da kendilerine yapılan iyiliği karşılıksız bırakmaz. Triptolemos'un temellendirdiği şehir yönetiminin gelişme gereksediğini fark eder, restore eder ve Casiotis'i kurtarır. Daha sonra Kıbrıs kralının kızıyla evlenir.¹⁰⁸

Eurystheos tarafından Eleialılar ile birlikte sürgün edilen Heraklidae'ın bazıları da tüm Avrupa ve Asya tarafından hor görüldükten sonra Antakya'ya yerleşip huzura ermişlerdir. Antakya halkı onu Herakleia ile ilişkilendirmişlerdir. Antakya dünyanın en kutsal yeri gibi atfedilmiş herkes akın akın gelmişti. Kıbrıslılar gelirken Heraklidae Herakles'in ilahı soyluluğunu sundu Antakya'nın ortak paydasına, böylece birçok Tanrı ile dolup taşı Antakya.¹⁰⁹

Antakya'ya Persler dahi saygı duymuş şehrimizi yüceltmıştır. Hatta onlardan önce Antakya'ya gelen Asurluların Tanrıları bile büyük hürmet göstermiştir. Vaktiyle Kambises karısı Meroe'yi de yanına alarak Mısır'a doğru sefere çıkar. Kambises ve tüm yanındakiler, karısı Meroe'nin adını vereceği bölgede kamp kurarlar. Meroe kurban verme maksadıyla, Asur Kraliçesi Semiramis'in Tanrıça Artemis adına yaptırdığı bir tapınağa girer. Tapınağın hasarlı olduğunu görür ve Kambises'le beraber orayı onarma emri verirler. Onarmanın dışında tapınağa sunak yaptırılır ve Pers mücevheratıyla,

¹⁰⁶ Sofist Libanios, *Antakya'ya Övgü XI. Söylev*, (Çev: Hüseyin İstanbullu), Karpa Yayınları, Hatay, 2021, s.18;44-46.

¹⁰⁷ Sofist Libanios, *age.*, s.19;51-53

¹⁰⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.20;53-56.

¹⁰⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.20;56-58.

tahtlar ve saf altından yapılmış yataklarla bezenmesini ister.¹¹⁰ Kambises gaddarlığı ile ün salmışken Ionelileri yani Antakyalıların atalarına zarar vermemesi, atalarımızın Tanrılar tarafından ne denli koruma ve yardım gördüğünün bir göstergesidir.¹¹¹

Bu şehir kurulduğu ilk günden beri Tanrıların gözdesidir. Öyle ki, Perslerin en yüce tuttıkları Tanrı Mithras bile bu sefer sırasında Kambises'in rüyasına girmiş, Ona hemen o bölgeden ayrılmasını ve Mısır seferinden çabucak vazgeçmesini buyurur. Ayrıca Mithras ileriki zamanda Makedonlar tarafından burada bir şehir yükseleceğini söyler. Kambises bu uyarılar için Tanrı Mithras'a minnettar kalır ve Tanrı Artemis'in erkek kardeşi adına burada bir tapınak yaptırır. Bundan dolayı Antakya halkı Tanrı Mithras'ı dost ve bilge sayar, ona minnet duyar.¹¹²

Ioneliler nesillerce birbirlerine karşı son derece adil davranırlar, ekip biçmede ustalaşarak topraktan geçinmeyi öğrenirler ve Tanrılara düzenli bağışlarda bulunurlar.¹¹³

Büyük İskender, Asya'nın büyük bir kısmını avucunda tutup geri kalanına da göz diktiği ve henüz dünyanın çok az bir kısmını fethettiğini düşündüğü zamanlarda Pers Kralı Darius'a karşı İssos muharebesini verir. Onu mağlup ettikten sonra şehrimize teşrif eder. Burada günümüzde kendi adıyla anılan ve artık bir tapınak görünümünde olan leziz bir pınarın etrafında kamp kurdurur. Günün tüm yorgunluğunu atmak için vücudunu buraya sunar. Soğuk tatlı suyundan yudumlar. İçerken aldığı tat, aklına annesinden emdiği sütü getirir ve tüm dostlarına bunu anlatır. Böylelikle pınarın bulunduğu yere annesinin adını Olympias adını verir. Bu pınara yaraşır şekilde bir çeşme yaptırır ve bu bölgenin kendi yüce kişiliğini yansıttığını düşünerek burada hemen bir şehir inşasını başlatır.¹¹⁴

Yerleşkenin kurulumu, Büyük İskender tarafından Zeus Bottiaeos'a adanan bir tapınağın ve memleketinin adını verdiği Emathia adlı bir kalenin inşasıyla birlikte başlatmıştır. Büyük İskender savaşlardan sonra memleketine dönmek yerine memleketimize gelerek inşa faaliyetlerini inceler. Bu inşa faaliyeti Antiochia'nın kuruluşuna atılan ilk adım olur. Bu yaptıklarıyla da Zeus'un manevi oğlu Büyük İskender kurucularımız arasındaki yerini alır. Fakat şehrin inşası tamamlanmadan babası onu merkeze çağırır ve şehrin tamamlanması Selevkos tarafından gerçekleştirilir.¹¹⁵

Antigonos, M.Ö. 330 yılında Antigonía (yani Antakya) şehrini kurarken,

¹¹⁰ Sofist Libanios, *age.*, s.21;59-61.

¹¹¹ Sofist Libanios, *age.*, s.22;63.

¹¹² Sofist Libanios, *age.*, s.22;64-66.

¹¹³ Sofist Libanios, *age.*, s.23;68.

¹¹⁴ Sofist Libanios, *age.*, s.23-24;72-75.

¹¹⁵ Sofist Libanios, *age.*, s.24-25;76-78.

Antakya’da ve Defne’de Olimpos Tanrıları adına tapınaklar inşa ettirmiştir.¹¹⁶ Antik Yunan’ın ve Roma’nın “12 Tanrısı” çok tanrılı inanç algısına örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁷

Büyük İskender’in ölümünden sonra Frigya’da Selevkos, Antigonos’u mağlup etmesinin ardından onu infaz eder. Selevkos yarım kalan şehri tamamlar. Böylece her şey Tanrı’nın himayesinde vuku bulmaya başlar. O dönemde Antigonos tarafından kurulan ve kendi adıyla anılan bir şehir vardır, bu şehir Antakya’dan 40 stad uzaklıktadır. Selevkos kazandığı zafer hürmetine bu şehirde bir dana kurban eder, sunaklar geleneğe göre donatılıp ateşe verilir ve alevler üzerinde hürce dolaşır. Sonrasında Zeus asasıyla sunakların olduğu yere, daimi yardımcısı ve dostu olan kartalı yollar. Kartal alevlerin tam ortasına iniş yapar ve yanmakta olan dananın uyluğunu kaparak göklere yükselir. Selevkos, kartalın aldığı etle ne yapmak istediğini anlayabilmek için oğlunu ata bindirir ve onu izlemesini emreder. Kartal, Emathia güzergahına götürür. Kartal, İskender’in su kaynağından etkilendiği için zamanında bu bölgede yaptırdığı Zeus Bottiaeos sunağının tepesine gelince, ıslıl ıslıl parlar ve eti buraya bırakır. Böylece Selevkos, Zeus burada bir şehir kurulmasını emrettiğini kabul eder. Böylece şehrimizin inşasını tam manasıyla başlatan Yerlerin Hakimi Büyük İskender ve bitirilmesine vesile olan Göklerin Kralı Zeus olmuştur. Onlar ki Selevkos’tan ayrı olarak bizlerin manevi selefleridir.¹¹⁸ Şehrin inşasını tamamlayan Selevkos şehre babasının adı olan Antiokhos adını verir. Şehri Zeus’a adar.¹¹⁹

Selevkos, Defne’nin barındırdığı tapınaktan faydalanmak adına Defne yöre kentini de şehir sınırları içine alır. Defne’yi, Defne’de efsanesi geçen Apollon’a adar. Bu efsaneye göre Apollon, Defne’ye gönlünü kaptırır, ama karşılık bulmaz. Onu elde etmekte ısrarcıdır, kovalamaya başlar. Defne kaçışın bir son bulmayacağını, yakalanacağını hissettiğinde Tanrılardan yardım ister, onlarda onu ağaca dönüştürürler. Böylece Apollon içindeki aşkı tacına yansıtır. Apollon’un tacı Selevkos’a belirlemek üzere Helicon Dağı’ndaki su kaynağı zamanında Pegasus’un toynaklarıyla kayaları atmasıyla ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Bu yaşanalar üzerine Selevkos bölgeyi ağaçlarla ve tapınaklarla donatır. Defne, Selevkos’un hep gözdesi olmuştur. Bunun nedeni Miletos’tan Defne’ye ilişkin bir kehanet fısıldandı kulağına, eğer Suriye Hükümdarı

¹¹⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.133.

¹¹⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.134.

¹¹⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.26-27;83-89.

¹¹⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.27;93.

¹²⁰ Sofist Libanios, *age.*, s.28;94-98.

olduktan sonra bunu Defne'ye adayacak olursa, tüm bir geleceği ihtişam ve zaferle dolup taşıyacaktı. Selevkos, zaferini Defne'ye adadı.¹²¹

Diğer krallar şehirleri yakıp yıkmakla gururlanırken, Selevkos, eşi benzeri görülmemiş olanları inşa etmekle yüceliyordu. Her biri bir Makedon şehrini alacak kadar çoğalmıştı. Selevkos, Atinalılardan ve Miletoslulardan da çok koloni inşa etmiştir. Ve inşa ettiği her şehir diğer şehirlere nazaran on kat daha değerliydi. Tüm bu toprakları Helen kültürüyle emek vererek donatmıştır. Burayı da kendine başkent seçmiştir.¹²²

Kıbrıs'ta ikamet eden Kıbrıs'ı yücelten Tanrılar, bir zaman sonra şehrimize karşı ilgi duyar, buraya gelmek için hazırlıklara başlarlar. Bunun için Antakya halkı, Delphi'deki kahin aracılığıyla Apollon'a yalvarır ve takdir alırlar. Nitekim bilirler ki Apollon gelişlerini kabul etmezse, Kıbrıs Tanrılarının gazabı ağır olacaktır. Böylece kralımız kolları sıvar ve Tanrılarını şehrimize getirmek üzere bir heyet gönderir. Kıbrıs halkı Tanrılarının gitmesini istemez ancak onlara benzeyen yeni büstleri göndermek isterler, ancak gerçek olan büstler Antakya'ya gelir.¹²³

Büyük İskender, Payas şehrinde, bir Zeus Anıtı, Heracles Anıtı, Athena Anıtı yaptırdığı ve bunların Roma Dönemi'nde de ayakta olduğu söylene de, yapılan araştırmalarda bunlardan herhangi bir iz rastlanmamıştır.¹²⁴

“M.Ö. 306-281 yılında I. Selevkos Nikator tarafından bastırılan gümüş tetradrahminin ön yüzünde Herakles başı, arka yüzünde ise sağ elinde zafer tanrıçası Nike'yi, sol elinde asasını tutan Zeus bulunmaktadır.”¹²⁵

Antakya kentinin en çok tapıldığı Tanrılar şunlardır; Zeus (Baş Tanrı), Apollon (Savaş Tanrısı), Tyche (Kader Tanrıçası) olduğu söylenebilir.¹²⁶ Şehir tanrısı olarak bilinen Antakya Tychesi Antik dönemde kentin koruyucusu bereketin ve refahın simgesi idi. Antakya darphanesinde basılan paralarda Antakya Tychesi sembol olarak da kullanıldı.¹²⁷

Selevkos'tan sonra oğlu II. Antiokhos, döneminde Mısır hükümdarı Ptolemaios'un hanedanlığından aldığı bir kız ile evlenir. Antakya'yı ziyaret eden

¹²¹ Sofist Libanios, *age.*, s.28-29;99-101.

¹²² Sofist Libanios, *age.*, s.29;101-104.

¹²³ Sofist Libanios, *age.*, s.31;111-112.

¹²⁴ Aytül Kaplan, *Taşucu'ndan İskenderun'a (Kilikia Pedias); Hellenistik Ve Roma Dönemi: Höyükler-Kentler-Nekropoller-Kaleler*, s.199; Ünal-Girginer, *Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Akademisyen Yayınları, Ankara, 2017, s.502.

¹²⁵ Scott Redford, *Asi'deki Antakya*, Tina Najbjerg- Christopher Moss, “*Antiokheia Orontes'in Greko-Latin Dönem Tarihçesi*”, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.24.

¹²⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.134.

¹²⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.122; Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s.28.

Ptolemaios, Tanrıça Artemis heykelinin güzelliğini görür ve yüreği hayranlıkla dolup taşar. Kendi krallığında da böyle bir şaheserin yer almasını diler. Onlar da onun bu isteğini geri çevirmez, heykelin Mısır'a taşınmasına izin verir. Tanrıça Artemis'e Mısır'da da itibar ve ibadet sunulur, fakat onun kalbi yine şehrimizin hasretiyle yanıp tutuşur. Dayanamayacak duruma geldiğinde Ptolemaios'un eşine bir hastalık salar ve kadının rüyalarında derhal Antakya'ya geri dönmek istediğini söyler. Böylece onu alıp götürülenler, mecburen geri yerine getirirler. Bu serüvenden dolayı heykelin adını da Eleusinia olarak değiştirilir.¹²⁸

Mısır'ın Boynuzlu Tanrıça'sı İsis, Antakya'ya gelmek ve burada ikamet etmek için Memphis'i terk eder. Selevkos Hanedanlığı'ndan dördüncüsüne bunun için istirahat eder ve o da Mısır Kralı Ptolemaios'a bu konuyu danışır. Mısır kralı kendi isteğiyle Tanrıça İsis'in büstünü Antakya'ya hediye eder. Antakya, resmen Tanrıların mesken tuttuğu gözde bir kent halini alır. Antakya, Olimpos Tanrıları ile yarışır hale gelmiştir. Tanrıların Olimpos'ta ikamet ettiğine dair tek kanıt, şair söylenceleridir. Fakat Antakya'dakiler elle tutulur, akla uygun kaidelerdir.¹²⁹

Selevkos İmparatorluğuna hükümdarlık eden krallardan Antiochus IV Epiphanes, kente tapınaklar inşa ettirmiştir. Bu dönemden kalan en önemli eser Charonion'a (yörede Cehennem Kayıkçısı olarak bilinir.) ait kayaya oyulmuş ancak yarım bırakılmış bir büsttür. Charonion veba salgını sırasında yapılmış bu kabartma, ölülerin ruhunu para karşılığında nehirden kayıkla yer altı dünyasının kapılarına taşıyan kayıkçıdır. Kişilerin öldükleri zaman ruhlarının Charonion kayıkçısına ödedikleri para karşılığında yer altı dünyasına götürüleceğine inanılmaktadır.¹³⁰

M.Ö. 175-174 yıllarında IV. Antiokhos Epiphanes, Antakya'da yeni bir mahalle kurarken ilk olarak Tanrı Jupiter adına tapınak inşa ettirir. IV. Antiokhos Epiphanes döneminde bastırılan gümüş tetradrahminin ön yüzünde IV. Antiokhos Epiphanes'in başı arka yüzünde ise, genellikle Tanrıların resimleri bulunmaktadır.¹³¹

Libanius bir söylevinde Antakya'daki Mısır kültlerine değinir. Tactus ve İskenderiyeli Clement de Antakya'daki Mısır kökenli Serapis inançlarına işaret eder. Muhtemelen M.Ö. 3. yüzyıldan beri bu tip kültler Antakya'da mevcuttu. Antakya'da

¹²⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.30-31;109.

¹²⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.32;114-115.

¹³⁰ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.134.

¹³¹ S. Redford, *age.*, s.27.

güçlü bir İsis kültü vardı.¹³²

Tanrılar, Asya'nın yönetimini Makedonların emrine verirken, Antakya'yı imparatorluklarına başkent seçmişlerdir. Fakat Tanrılar onların yönetiminin son bulmasında mutabık kaldığında ise, tüm dünya Roma'nın altın hududuyla çevrelenmişti. Antakya ise, ilahi buyruğun getirdiği değişimi çabucak özümsemi ve en ufak bir rahatsızlık hissetmeden buyruklarına hizmet etti.¹³³

1.6.2. Selevkoslar Döneminde Antakya Yahudileri Ve İnanç Esasları

İ.Ö. 3. yüzyılda Antakya, Helenistik Yahudiliğin merkezlerinden biriydi. Ayrıca, İpek Yolu ve Pers Kral Yolu gibi dönemin belli başlı ticaret yollarının buradan geçmesi ve baharat ticaretinin de merkezi olması Antakya'yı ekonomik açıdan cazip bir yerleşim yerine dönüştürdü. Tüm bu ekonomik zenginlik göz önüne alındığında bazı Suriyeli Yahudiler, Antakya'ya yerleşmeyi terci etti.¹³⁴

Antakya'da yaşayan Musevi cemaatinin tarih süreçlerine ışık tutacak kaynaklara pek rastlanmamıştır. Ancak bu bölgede yaşayan Musevilerle yapılan görüşmelerde, 2500 yıldan beri Antakya'da yaşadıklarını, kentin kuruluş tarihi olan M.Ö. 300 yılından beri burada yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu dönemde Antakya, Orta Doğu'dan gelen Yahudi tüccarların ilgisini çektiği ve bu kente yerleşmiş olduklarını söylemişlerdir. M.Ö. 300 yıllarında, Selevkos I. Nikator'un Antakya kentini kurduğu sırada, bölgenin ilk sakinleri arasında bir kısım Yahudi grupların bulunması bu bilgiyi doğrular niteliktedir.¹³⁵

Yahudiler, M.S. 70 yılında İkinci Tapınağın yıkılmasından sonra ve Bizans'ın kurulmasından çok önce Kutsal Topraklar'dan sürülerek Anadolu'nun pek çok bölgesine yerleştiler. Antakya Yahudi Cemaati, İsrail oğullarının Suriye ve Özellikle Lübnan'da yaşayanlarının bir bölümünün Antakya'ya yerleşmesiyle oluşmuş bir cemaattir. Bu cemaat, Suriye'ye coğrafi ve kültürel yakınlığından dolayı onlarla daha fazla etkileşimde olmuş ve başlangıçta gelenek, görenek, din ve dil bakımından Suriye Yahudilerinden farklı olmamasına rağmen bölgenin tarih sürecinde geçirdiği siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerden etkilenmiştir.¹³⁶

M.Ö. 4. yüzyıl civarında şehirde 25.000 kadar Yahudi'nin yaşadığı var

¹³² Kürşad Demirci, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul, 2018, s.27.

¹³³ Sofist Libanios, *age.*, s.35-36;129.

¹³⁴ Rikva Bihar, *"Antakya Yahudileri"*, Libra Yayınları, İstanbul, 2016, s.150.

¹³⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.136.

¹³⁶ Rikva Bihar, *"Antakya Yahudileri"*, *Türkiye'deki Yahudi Toplumlarından Geriye Kalanlar*, Libra Yayınları, İstanbul, 2016, s.149-150.

sayılmaktadır. Tarihçi Josephus, Selevkos İmparatorlarının tam vatandaşlık verme garantisiyle Yahudileri Antakya'ya göçe teşvik ettiğini yazar. Antakya Yahudileri kendilerine ait cemaat örgütlenmesini işaret eden politika çerçevesinde yaşıyordu. Bu da onlara pek çok bağlamda rahat bir yaşam tarzı sunmaktadır.¹³⁷

Mektup ilk kez Josephus tarafından Antiquitatum 148-53'te yayımlanmıştır. Metin aynı zamanda, Jewish Quarterly Review Cilt 50 s. 290'da mevcuttur.¹³⁸ Anadolu valisine gönderdiği mektup şu şekildedir:

“Kral Antiokhos'tan Zeuxis'e selam. Sıhhatin yerindeyse ne ala. Ben de iyiyim. Lidya ve Frigya halklarının ayaklanmaları duyulduktan sonra, bu meseleye büyük ciddiyetle eğilmem gerektiği sonucuna vardım ve arkadaşlarıma danışarak, Mezopotamya ve Babil'den 2000 Yahudi ailesinin, mallarıyla birlikte, kalelere ve en önemli yerlere yerleştirilmek üzere sevk edilmelerine karar verdim.”¹³⁹

III. Antiokhos, Roma'ya karşı Manisa önlerinde yenildikten sonra ayaklanan Küçük Asya halklarına karşı dengeleyici bir unsur yaratmak istemiştir.¹⁴⁰

Yahudilerin, şehrin dış mahallelerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Şehirdeki sinagoglardan biri lokalize edilebilmiştir. Şehrin batı ucuna, Slipius Dağı'na doğru var olan St. Ashmunit Kilisesi daha önceden sinagogdu. Chrysostom'un işaret ettiği sinagog bu olsa gerek. Chrysostom şehir dışındaki bazı sinagoglari da zikreder. Malalas Tiberius'un günlerinde Daphne'de yıkılan bir sinagogdan bahseder.¹⁴¹

“Günümüzde yaşayan ilahi dinler arasından en az inanılan dindir. Yaklaşık olarak dünyada 15-25 milyon arasında Yahudi olduğu bilinmektedir. Yahudi geleneğine göre İsrail, bir halka verilmiş isimdir. Kur'an-ı kerim de Hz. İsa'dan önceki Yahudiler “İsrailoğulları” ondan sonrakiler ise “Yahudi” adıyla anılmaktadır Yahudilik vaat edilmiş topraklarla özdeşleşmiş bir millettir. Ortak bir inancı, dili, edebiyatı, sanatı, hukuku olan bir dindir. Yahudilik terimi ırk, din, kültür vs ifade ettiği için diğer dinlerden farklıdır.”¹⁴²

“Yahudilik, Babil sürgününden sonra milli bir din haline gelmiştir. Tek Tanrı'ya, vahye, mukaddes kitaba ve Peygamberlere dayanmasıyla milli dinlerden; millileştirilip

¹³⁷ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.27.

¹³⁸ Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.116.

¹³⁹ M. Sevilla-Sharon, *age.*, s.116.

¹⁴⁰ M. Sevilla-Sharon, *age.*, s.116.

¹⁴¹ Kürşad Demirci, (2018b), *age.*, s.27-28.

¹⁴² Fatma Başeymez, *Çokkültürlülük Açısından Hatay; Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Konya, 2009, s.58.

bir ırk' a ait olarak algılandığı için diğer ilahi dinlerden farklıdır.”¹⁴³

“Yahudilik bir din midir, ırk' mıdır, millet' midir tartışılan bir konudur. Bunu ayırt etmenin oldukça zor olduğunu görüyoruz. Irk ve din iç içe geçmiştir. Tevrat' aydoğan baktığımız zama bazı ifadelerden yola çıkarak; kendilerini diğer bütün milletlerden farklı olarak seçilmiş bir kavim olarak görmekte idiler Yahudilere göre Tanrı; bu kavmi kendine muhatap olarak almış, onlarla ahidleşmiş, söz almıştır. Dinin merkezi ise Kudüs' deki mabed' dir. Bu mabed' de “ahid sandığı” na saklamıştır. Bugün bu mabed' den geriye tek bir duvar kalmıştır (Ağlama duvarı). Yahudiliğin sembolü, “yedi kollu şamdan” ve Hz. Davud' un altı köşeli yıldızıdır.”¹⁴⁴

“Yahudilik tarihini Hz. İbrahim' le başlatmaktadır. Yahudi geleneğine göre Hz. İbrahim ilk Yahudi' dir. M. Ö ikinci bin yılın başlarında, Hz. İbrahim' in oğlu İshak' ta bu din yazılmaya başlamıştır. Hz. İshak' ın oğlu Hz. Yakub' un on iki oğlu vardır; dördüncü oğlunun adı “yuda” veya “yahuda” dır. Onun adına dayanarak İsrailoğullarına “Yahudi” denilmiştir. Filistinin güneyinde kurulan yahuda krallığı da ayrıca bu adın kaynağı olarak ileri sürülmektedir. Esaretten sonra genel olarak halk “İsraililer” diye adlandırılırken birbirlerine de Yahudi demişlerdir. Sonraları “Allah' a giden” anlamında “İsrail” kelimesinin kullanıldığını belirtilmektedir. Yahudi inancına göre Tanrı, Yakub'a bu adı vermiştir. Bu nedenle Yahudilik milli bir din, Yahova' da milli tanrı kabul edilmiştir. İşte bu yüzden İsrailoğulları seçkin bir kavim olduklarını düşünmüştür. Yahudilerce İsrail kelimesi, daha sonra tüm Yahudileri kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bugünkü Yahudi Cumhuriyeti' nin de adı İsrail' dir.”¹⁴⁵

Hz. Musa ise, M.Ö. 1440 yılında Sina Dağı'nda Tanrının on emrini (Evamir-i Aşere) alır ve Yahudilik son şekline kavuşur. Yahudilik bu on buyrukla kurulmuştur.¹⁴⁶

Cemaat namazı, on ergen kişinin toplanması ile kılınır. Buna “Minyan” toplanması denir. Museviler, tanrının evreni 6 günde yarattığına, Cumartesi gününü istirahat olarak verildiğine inanırlar. “Şabat” olarak adlandırdıkları Cumartesi gününde çalışmazlar.¹⁴⁷

¹⁴³ F. Başeymez, *age.*, s.58.

¹⁴⁴ F. Başeymez, *age.*, s.58.

¹⁴⁵ F. Başeymez, *age.*, s.58-59.

¹⁴⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.136.

¹⁴⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.137.

1.6.3. Selevkoslar Döneminden Roma Dönemine Kadar Hatay'da Bilim Ve Felsefe

Çağın, kendisi için olağan ama bugün bize şaşırtıcı gelen bir özelliği, filozofların, doğa ve tarih bilginlerinden daha fazla sayıda olmalarıdır. Bunun bir nedeni, filozofun aynı zamanda doğa bilimci, söz sanatçısı (söylevci veya hatip), belge toplayıcısı, siyasetçi ve kısmen hekim olmalarıdır. Bir terimle özetlersek, filozofların çoğu “polihistor” (çok konuda yazar) idi. Bu nedenle çeşitli konularda danışılacak kişilerdi ve kanıksanmış inançlara eleştirel bakmalarına ve bir karşıt kültür oluşturmalarına rağmen, halklar tarafından saygı görürlerdi. Açtıkları okullara yalnız aristokrat ailelerinin çocukları değil, diğer sınıfların çocukları da gönderilirdi. Yazmanların çoğu eğitilmiş kölelerdi.¹⁴⁸

Strabon, gezdiği kentlerin tarihini, önemli kişilerini, olaylarını aktarmaya çalışır. Kitaplarında felsefe okullarına ve filozoflara yer verir.¹⁴⁹

Antakya şehrinde, Tanrıların genelde insanoğlunu özelde şehirleri ve bireyleri koruduğuna inanıldı. Roma dünyasında şehirler ve bireyler, bu eski Tanrılara kendilerine tapınanları korumaları için her fırsatı veriyorlardı. 2. yüzyıl Grek dünyasında geleneksel kehanet mekanları şaşılacak kadar çoğalmıştı. Tanrıların koruyuculuğu, insan ırkının kendisi kadar eski olduğuna inanılan ritüellerin yerine getirilmesi suretiyle sağlama alınıyordu.¹⁵⁰

Helenistik dönemin ünlü kentlerinden olan Antakya Selevkoslar döneminde, Mısır'daki Ptolemaisleri örnek alarak Antakya'da bilim enstitüleri açmışlardır. Gene dönemin geleneği doğrultusunda bir kitaplık kurmuşlardır.¹⁵¹ Ancak birden çok depremin gerçekleşmesi sonucunda bu enstitülere ve kitaplıklardaki eserlere ulaşamamıştır. Antakya halkının bilime verdiği önem ve çeşitli bilim adamlarının bu konudaki çeşitli yapıtları bulunmaktadır.¹⁵²

Helenistik dönemde, Yunan kültürü Ön Asya'ya yayılırken Anadolu, Suriye ve Mısır'a ait geleneklerin birbiriyle karışıp kaynaşma süreci yaşanmıştır. İskenderiye, Antakya, Tarsus, Bergama gibi yerleşim alanları Helenistik kültürünün merkezleri olmuştur. Helenistik dönemin kentlerinde ise kendilerini araştırma ve bilgi toplamaya veren bir bilginler tabakası oluşmuştur. Böylece bilimsel yaşam ve kültürel etkinlikler

¹⁴⁸ Uğur Pişmanlık, *Antik Çağ'da Tarsuslu Filozoflar*, Antik Sahaf Kitabevi Yayınları, Adana, 2002, s.11.

¹⁴⁹ U. Pişmanlık, *age.*, s.28.

¹⁵⁰ Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, (Çev: Turhan Kaçar), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s.59.

¹⁵¹ Nazmiye Mutluay, *İlkçağda Ön Asya Uygarlık Merkezlerinde Eğitim*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2004, s.152.

¹⁵² Albert Harrent, *Antakya Akademisi*, (Çev: Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul, 2003, s.7.

zenginleşmiş canlı bir bilgi alışverişi yaşanmıştır.¹⁵³

Helenistik devirde kültürel yaşamdaki aktivite eğitim ve öğretim kurumlarına yansımıştır. Bilginin planlı ve örgütlü bir biçimde aktarıldığı okullar ortaya çıkmıştır. Helenistik dönemde açılan okullara erkeklerin yanı sıra kızlar da devam etmekteydi. Helenistik çağlardaki okul kademeleri temel eğitim kurumları, orta seviyede eğitim veren Gramer okulları, lise düzeyindeki Gymnasion ve yükseköğretim okullarından oluşmaktaydı.¹⁵⁴

Helenistik dönemde Ön Asya kentleri görkemli yapılarının dışında tiyatroları, müzeleri, kütüphaneleri çeşitli eğitim kurumları, bilim akademileriyle birlikte birer kültür merkezleri haline gelmişlerdir. Helenistik devirde eskisine nazaran duraklayan Atina'daki bilimsel ve kültürel etkinlikler Ön Asya kentlerinde yeniden hayat bulmuştur. İskenderiye, Bergama ve Antakya kütüphaneleriyle en gözde yerleşim alanları haline gelmiştir.¹⁵⁵ Burada yaşayan insanların eğitim düzeyinin yükselmesine neden olmuştur.¹⁵⁶

Poseidonios (M.Ö. 135-51): Poseidonios, Antakya'nın doğusunda yer alan Apamei kentinde doğmuştur. M.Ö. 100 yılında Akdenizin bütün kıyılarını dolaşmasına olanak veren bir yolculuğa çıktı. Aynı zamanda önemli siyasi işlevlerde bulunduğu Rodos'ta bir okul kurdu. Poseidonios, aynı zamanda Cicero'nun da hocası ve dostudur.¹⁵⁷Orta Stoa Panaitios ile Platoncu, Poseidonios ile Aristotelesçi öğretilerle sentezlenerek ortaya çıkmış ve daha çok ahlaki sorunlar üzerinde öğretiler ortaya koyulmuştur.¹⁵⁸ Poseidonios'un öğretileri, eğitilmiş sınıfın dini oldu. Stoacı düşünce, içinde bulunduğu çağın tüm ahlaki gelişmelerine, mükemmel dili ve erdemli ilkeriyle rehberlik etti.¹⁵⁹

Poseidonios'un (M.Ö. 135-50) sayesinde Stoacı felsefe Eflatun felsefesiyle bir kat daha desteklenerek Roma'nın başlıca felsefesini oluşturdu ki imparator ve aynı zamanda filozof Marcus Aurelius'un yapıtlarında bu felsefenin Roma'da erişmiş olduğu en yüksek aşama görülür. Poseidonios felsefeden başka coğrafya ve astronomiden de

¹⁵³ N. Mutluay, *age.*, s.152.

¹⁵⁴ N. Mutluay, *age.*, s.152-153.

¹⁵⁵ N. Mutluay, *age.*, s.154.

¹⁵⁶ N. Mutluay, *age.*, s.148.

¹⁵⁷Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, (Çev: Medar Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s.22; Cicero, Şair Archias Savunması, (Çev: Bedia Demiriş-Çiğdem Dürüşken), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1997, s.13.

¹⁵⁸ Cengiz İskender Özkan, *Seneca'nın Stoacı Ontolojisi Bağlamında Kötülük Sorununun Nedenselliği*, Özne Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018, s.150.

¹⁵⁹Fatih Mehmet Berk, "*Erken Dönem Hıristiyanlıkta Stoacılık Ve Aziz Paul*", Özne Felsefe Bilim Ve Sanat Yazıları, Stoa Felsefesi, 29. Kitap, Çizgi Kitabevi, 2018, s.33.

bahsetmişti. Gelgit dalgalarını, güneşin ve ayın ortak etkileriyle açıklıyordu. Gerçi felsefesinde dinsel bir görüş vardı. Örneğin Tanrı Zeus'u alın yazısı ve talihin üstüne çıkarıyordu; aynı zamanda astrolojiye ve olacağı bilmeye inanmıştı. Astroloji ve olacaktan haber verme yöntemlerinin Avrupa'ya sokulmasında Poseidonios'un büyük payı vardır. Bu zatın biliminin temelleri sadece Eflatun'un Timaeus'undan alınmıştı.¹⁶⁰

Poseidonios, Pythagorasçılarla doğu düşüncesine hayrandır.¹⁶¹ Poseidonios psikoloji ve buna bağlı olan konularda Eski Stoa öğretilerinden esaslı olarak ayrılıp, daha çok Platon-Aristoteles felsefesi çerçevesinde düşünür. Çünkü bir yandan Platon'un ruh öğretisini biraz değiştirerek benimser, diğer yandan da bu değişikliği Aristoteles'e göre yapar. Yani ruhun bölümlerini aynı bir tözün ayrı yetileri diye anlar. İnsan anlayışı da buradan çıkar. İnsanın bir Tanrısal yönü, bir de hayvansal yönü vardır ve bunların arasında büyük bir gerginlik hüküm sürer. Ruhun akıllı olmayan yönü bedeni bağlıdır, beden de sırf beslenmek içindir, bu yüzden de değersizdir ve ruh için bir zindandır. Poseidonios'un bilgi ve ahlak öğretileri de bu anlayıştan çıkarlar. Ruh akıllı olmayan yetilerinin ne kadar az etkisinde kalmışsa, bilgi de o kadar yetkin olur. Bu durumu da kültürün başlangıçlarında bulabiliyoruz, çünkü o zamanlar insan Tanrısal köküne daha yakındır. Bundan dolayı başlangıçta sadece bilgiler vardı, bunların doğanın yapısından çıkardıkları politik düzenler, teknik buluşlar da kültürün gelişmesine temel olmuşlardır.¹⁶²

Ahlakın da temeli, ruhun akıllı olan ve olmayan yetileri arasındaki karşıtlıktır. Ruhun akıllı yönünün, akıllı olmayan yönü üzerinde egemenlik kurmasıyla insan erdemli, dolayısıyla mutlu olur. Duygulanımlar Eski Stoa'nın düşündüğü gibi, yanlış yargılardan doğmazlar. Bunların kökü ruhun akıllı olan değil, olmayan yetisindedir. Bu akıllı yönü çiğner, ezer ve böylece onu alışmış olduğu yargılardan uzaklaştırır. Yapılacak şey akıllı yönü bu gibi ezilmelerden kurtarmak, akıllı olmayan yetileri ona bağımlı kılmaktır. Ruh bedene, yabancı bir şey olarak, asıl yerinden, yukarılardan gelip girmiştir. Dolayısıyla ruh önceden vardı, ölümden sonra da var olmaya devam edecektir. Evrenin yanmasına kadar varolacak, sonra kaybolacak, ama evrenin oluşmasıyla yeniden ortaya çıkacaktır. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra önce yeryüzünde bir temizlik geçirir, sonra da yukarılara yükseltilip burada her şeyin tam bilgisini edinmiş olarak

¹⁶⁰ A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim Ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s.62.

¹⁶¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.103.

¹⁶² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.104.

mutlu bir hayat sürer.¹⁶³

Poseidonios, “Etik Üzerine”nin birinci kitabında erdemın aslı varlığına kanıt olarak Sokrates, Diogenes ve Antisthenes’in ahlaki gelişimlerini gösterir. Erdemsizliğin aslen var olması, erdeme karşıt olmasından kaynaklanır. Khryssippos, “Erekler Üzerine”nin birinci kitabında, Hekaton ile Kleanthes ve Poseidonios da “Felsefeye Çağrı”da erdemın öğrenilebilir olduğunu söylerler. Çünkü onun öğrenilebilir olması budalayken iyi insana dönüşenlerden bellidir.¹⁶⁴

Panaitios, erdemleri teorik ve pratik olarak ikiye ayırır. Diğerleri de erdemleri mantıksal, fiziksel ve ahlaki olarak bölümlerler. Poseidonios ve takipçilerine göre dört tür erdem vardır. Kleanthes, Khryppos ve Tarsuslu Antipater’e göre ise erdemlerin sayısı daha çoktur. Fakat Apollophanes yegane erdemın aklı başındalık olduğunu söyler.¹⁶⁵

Erdemlerin bazıları birincildir, bazıları da birincil olanların altındadır. Birincil olanlar aklı başındalık, cesaret, adalet ve ölçülülüktür. Bunların özel biçimleri ise yüce gönüllülük, kendine egemen olma, dayanıklılık, kavrayış çabukluğu ve iyi düşünmedir. Aklı başındalık, kötünün, iyinin ve ne iyinin ne de kötünün bilgisidir. Cesaret seçilecek, kaçınılacak ve ne seçilecek ne de kaçınılacak olanın bilgisidir.¹⁶⁶

Adalet <...> yüce gönüllülük, hem erdemliler hem de budalalar için ortak olan bütün şeylerde kişiyi üstün kılan bilgidir. Kendine egemen olma, doğru akla uygun aşılmaz bir huydur ya da hazlara yenilmemektir. Dayanıklılık, katlanılacak, katlanılmayacak ve ne katlanılacak ne de katlanılmayacak olan durumların bilgisidir. Kavrayış çabukluğu, her koşulda yükümlü olunan şeyi derhal bulan bir ustalıktır. İyi düşünme, amacımıza uygun olan şeylerle nasıl ilgileneceğimizi bulma bilgisidir.¹⁶⁷

Benzer şekilde erdemsizliklerden bazıları birincildir. Bazıları da birincil olanların altında yer almaktadır. Akılsızlık, korkaklık, adaletsizlik ve ölçsüzlük ilk sıradadır. İradesizlik, anlayış kıtlığı ve kötü düşünme ise bunların altındadır. Erdemsizlikler bilgisizlikten kaynaklanırken, erdemler bilgilere karşılık gelirler.¹⁶⁸Poseidonios’un “Yükümlülükler Üzerine”nin birinci kitabında diğer canlıların

¹⁶³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.104.

¹⁶⁴ Melike Molacı, *Erken Dönem Stoa Etiğinde Seçme Metinler*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2021, s.54:91.

¹⁶⁵ M. Molacı, *age.*, s.54:92.

¹⁶⁶ M. Molacı, *age.*, s.54:92.

¹⁶⁷ M. Molacı, *age.*, s.54:93.

¹⁶⁸ M. Molacı, *age.*, s.55:93.

bize benzemedikleri için onlarda adaletin söz konusu olmadığını düşünür.¹⁶⁹

Poseidonios, evreni bir varlık düzeyleri hiyerarşisi olarak tanımlar. Bütün bir varlık alanı tek bir büyük dizgede bir araya getirilmekte ve her ayrıntı Tanrısal inayet tarafından düzenlenmektedir. Bu evrensel uyum ve evrenin yapısal düzenlenişi Mutlak Akı, Tanrı'yı hiyerarşinin doruğu olarak ve her şeye yayılan Akısal Etkinlik olarak konular. Poseidonios, Tanrı'yı akısal, ateşten bir soluk olarak tasarılar.¹⁷⁰

Stoa'ya Kleanthes gibi bir duygu öğretisi getiren Poseidonios, öğretmeni Panaitios'tan ayrılarak, kahinliği de kabul eder. İrrasyonel bir bilgi çeşidini değerlendirmesiyle de, kendisinden sonraki dönemin şüpheciliği yenmek için çok yararlanacağı bir aracı ortaya koymuş olur.¹⁷¹ Poseidonios, bir kehanet kavramına da sahiptir. Ona göre, evrendeki evrensel uyum ve yazgının egemenliği nedeniyle, gelecek şimdiden bilinebilir. Dahası, Tanrının inyeti insanlardan gelecekteki olayları bilme araçlarını esirgemeyecektir. Poseidonios, uyku ve estirme gibi durumlarda ruhun, bedeninin engellenmesinden özgür olarak, olayların temelinde bulunan bağlantıları ve geleceği bileceğini söyler.¹⁷²

Poseidonios, "Yükümlülükler Üzerine"nin birinci kitabında, bilgenin Tanrılara dua edeceğini ve onlardan iyilik isteyeceğini söyler.¹⁷³

Poseidonios'a göre filozoflar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden insan felsefeden vazgeçmemelidir. Zira Poseidonios'un Felsefeye Çağrı'da söylediği gibi bu, tüm yaşamdan vazgeçmek olur.¹⁷⁴

¹⁶⁹ M. Molacı, *age.*, s.69-70:129.

¹⁷⁰ Mustafa Günay, *İnayet Düşüncesinin Tarihsel Serüveni: Herakleitos'tan Seneca'ya*, Özne Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları, 2018, s.142; Copleston, *Helenistik Felsefe*, (Çev: Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, 1990, s.64.

¹⁷¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.105.

¹⁷² M. Günay, *agm.*, s.143; Copleston, *Helenistik Felsefe*, s.66.

¹⁷³ M. Molacı, *age.*, s.67:124.

¹⁷⁴ M. Molacı, *age.*, s.69:129

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA VE BİZANS DÖNEMİNDE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

2. Roma Ve Bizans Döneminde Antakya'da Din, Bilim Ve Felsefe

2.1. Roma Döneminde Antakya'da Pagan İnancı

Antakya, Romalılar tarafından fethedilmesiyle Doğu Eyaletlerinin başkenti ve üçüncü büyük Roma kenti halini alır. Romalılar tıpkı Ptolemaios'un Antakya'daki Artemis'le ilgilendiği gibi, Antakya'daki Zeus Cassius ile bağ kurmuşlardır. Romalılar, yine Ptolemaios gibi, Zeus Cassius heykelini götürmek üzere hazırlıklara başlamışlardır. Fakat Zeus Cassius bunu istemediğini yıldırımlar yağdırarak belli edince tekrar yerine koyuldu. Böylece hem yabancı Tanrılar hem de ezelden beridir burada olan Tanrılar, Antakya'dan ayrılmamak için teklifleri reddetmişlerdir. Yabancı Tanrılar zamanla güzellik ve ihtişamlarıyla Antakya halkı, onların şefkatine nail olmuştur. İşte yerli ve yabancı Tanrıların Antakya'ya beslediği sevgi böylesinedir.¹⁷⁵

Antakya Krallarının ortak amacı devraldıkları şehri her zamankinden daha yüce bir halde teslim etmektir. Bazısı Minos, bazısı Demeter, bazısı Heracles için tapınak inşa etti. Yollar, tiyatrolar ve su kemerleri yaparak şehre ihtişam kazandırdılar. Bazısı cenaze uygulamalarının gerçekleşmesine katkı sağlamıştır. Tapınak üstüne tapınak inşa etmiş ve şehrin birçok yerini bu yapılarla süslemişlerdir. Böylece şehrin güzelliği ve güvenliği, Tanrıların hüküm sürdüğü bu tapınaklarca eşdeğer seviyeye gelmiştir.¹⁷⁶

Tüm Tanrılar gökleri bırakıp dünyaya gelecek olsalardı, Defne'de toplaşarlardı.¹⁷⁷Defne'nin pınarları, kendilerine paklık ve parlaklık bahşeden Nimfaların köşkleridirler. Gerçekten de bu Tanrıçalar bu pınarlı köşklerinden, Zeus'un Pisa'dan, Poseidon'un kıstaklarından, Apollo'nun Delphi'den ya da Hephaestos'un Lemnos'tan aldığı hazdan daha azını almazlar. Nimfaların sulara hüküm sürmesi Tanrıçaları buraya çeker. Üç Tanrıça birbirleri aralarında güzellik rekabetine girdiğinde adalet için buraya gelip suya girmişlerdir.¹⁷⁸

Antakya'daki Ana Aşk Tanrıçası ise kendi cazibesinden bu yığınlara pay sunar. Bu topraklardan başka bir yerlere giderseniz sürekli buraları hatırlayacak, başka bir yerden buraya gelirsiniz de daha önce tüm bildiklerinizi unutmuş olacaksınız.

¹⁷⁵ Sofist Libanios, *age.*, s.32-33;116-118.

¹⁷⁶ Sofist Libanios, *age.*, s.34-35;124-126.

¹⁷⁷ Sofist Libanios, *age.*, s.60;237.

¹⁷⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.60-61;240-242.

Şehrimize gelip de ana babasını ve vatanını unutanları affetmekte fayda vardır.¹⁷⁹

Strabon, Antiokheia'luların ülkesinde Men tapınağının varlığından bahsetmektedir.¹⁸⁰

Antiokheia basımı, M.S. 98-117 yıllarında İmparator Traianus dönemine ait bastırılan gümüş tetradrahminin ön yüzünde Traianus başı, arka yüzde ise Antiokheia Tykhe'si bulunmaktadır.¹⁸¹ Traianus döneminde Antiokheia'da gerçekleşen deprem sonrası Antiokheia'lular hayatta kalabilmelerinin şükran duygularıyla Daphne'de Zeus Soter'e (Kurtarıcı Zeus) adadıkları bir tapınak inşa ettiler.¹⁸²

Commodus döneminde (M.S.180-192) Antiokheia Olimpiyat oyunlarında kullanılmak üzere birçok yapı inşa ettirdi. Bunlar arasında etrafı çevrili bir koşu pisti olan ünlü Xystos, bir halk hamamı ve tüm oyunların koruyucusu Olympialı Zeus'a adanmış bir tapınak bulunuyordu.¹⁸³

Roma İmparatoru Caesar'ın kentte Jupiter, Dionysus ve Caisarion (Caesareum) adıyla bir tapınak yaptırması, Roma döneminde de çok tanrılı inancın bir süre daha devam ettiğini göstermektedir. İmparator Trajan döneminde ise, yaşanan ve çok sayıda insanın ölmesine sebep olan depremin gerçekleşmesinden Hristiyanlar sorumlu tutulmuş, Psikopos İgnatius öldürülmüştür. Bunun üzerine Defne'de Zeus ve Artemis adına iki tapınak yaptırılmıştır. Hristiyanlık dininin bölgede giderek yayılması karşısında, tanrıların kendilerini cezalandırdığını düşünen İmparator'un kendilerini tanrıya affettirmek ve kentin korunmasını sağlamak amacıyla tapınakların yapıldığı görülmüştür.¹⁸⁴

Julianus, Doğu'nun görkemli tacı olan Antiochia'yı görmek için sabırsızlanıyordu. O tıpkı bir Tanrı gibi karşılandı. Antiochia'ya geldiği günlerde Venüs'ün sevdiceği olan Adonis'in bayramı kutlanıyordu. Bu bayram Antiochia'da olgunlaşmış mahsullerin hasat edilmesinin belirtisidir.¹⁸⁵

Dördüncü yüzyılın ortalarında Antakya'da Pagan kültlerine fazla rastlanmamaktadır. M.S. 362 yılında Pagan görüşüne sahip Bizans İmparatoru Julianus, Antakya'ya geldiğinde burada onu destekleyen çok az kişi vardı. Bu sebepten

¹⁷⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.68;271.

¹⁸⁰ Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s.44.

¹⁸¹ S. Redford, *age.*, s.31.

¹⁸² S. Redford, *age.*, s.31-33.

¹⁸³ S. Redford, *age.*, s.33.

¹⁸⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.135.

¹⁸⁵ Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, (Çev: Samet Özgüler) Historia Yayınları, İstanbul, 2020, s.324-325.

Antakya'nın korunması için, şehir Zeus tanrısına adandığı gibi Defne'de Apollo'ya adanmıştı. İmparator Julianus Antakya'da dokuz Pagan tepesini ziyaret ettiği sırada Defne'de Apollo kültünün bulunmadığını görünce çok üzüldü. Julianus'un Antakya'ya gelmesindeki amaç Paganizm'i tekrar canlandırmaktı.¹⁸⁶

Antakya'nın hem Paganizm'in merkezi hem de Hıristiyanlığın merkezlerinden biri olması İmparator Julianus'un planını gerçekleştirmek için bu şehri seçmesinde etkili olmuştu. Fakat İmparator Julianus planını gerçekleştirmek için Antakya halkından umduğu desteği göremedi. İmparator Julianus'un ölümünden sonra 20 yıl süresince Antakya'da Paganizm diğer imparatorların hoşgörüsüyle devam etti.¹⁸⁷

Julianus'un karakteri olduğu kadar paganlığa dair düşünceleri de gizemlidir. Fakat şurası kesin ki Julianus Hıristiyanlığın tutarsızlıkla dolu olduğunu düşünüyordu. Özellikle de hem Tek Tanrıçılığı savunmaları hem de Baba ile Oğul'un Tanrı olduğunu ve kutsal ruhu kabul etmelerini anlamıyordu. Hiç şüphesiz Hıristiyan kilisesi içindeki dogma tartışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda Julianus bu konuda haklıydı. Ayrıca 362-363 kışında kaldığı Antiochia'da Hıristiyanlara karşı bir kitap yazmıştı ve bu kitabındaki amacı, Eski Lahit'te Hıristiyanlığın bir temeli olmadığını ve Hıristiyanların öğretilerinin Yahudilikten geldiğini iddia etmektir. İmparator Yahudiliğin eski bir din olduğunu biliyordu ve Yahudilere saygı duyuyordu. Hatta 363 yılında, İmparator Vespasianus tarafından yerle bir edilen Kudüs'teki Yahudi tapınağının yeniden inşa edilmesine dahi izin vermişti.¹⁸⁸

Julianus, 362 yılında Hıristiyanlığa karşı en meşhur yaptırımı olan Hıristiyan öğretmenlerine öğretmenlik yapmalarını yasakladı.¹⁸⁹ Julianus'u çok büyük ölçüde metheden ve pagan olan Antakyalı Ammianus bu yasağı acımasızca bulmuştur.¹⁹⁰

Julianus, Constantius ve babası tarafından yasaklanan kurban törenlerine yeniden izin verdi. "Kurban kestikleri veya puta taptıkları kanıtlanan kişiler idam edilecektir." ibareli 19 Şubat 356 tarihli Constantius'un yarasını resmen ezmiş geçmiştir. Hatta Libanios'a göre Julianus, on yıl içinde bütün Yunanlıların birlikte kestiği kurbandan çok daha fazla kurban kesmiştir. Julianus, Constantius'un emriyle kapatılan veya yerle bir edilen pagan tapınakların restore edilmesini sağladı ve yeniden açtırdı. Hıristiyan rahiplere verilen kamusal ve mali ayrıcalıkları kaldırdı. Ayrıca 12

¹⁸⁶ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.122.

¹⁸⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.122.

¹⁸⁸ A. Marcellinus, *age.*, s.29.

¹⁸⁹ A. Marcellinus, *age.*, s.30

¹⁹⁰ A. Marcellinus, *age.*, s.31.

Şubat 363 tarihli bir kanunla Hıristiyanların arasında gelenek olduğu üzere cenazelerin gün içerisinde değil de günbatımı ile gündoğumu arasında yapılmasını şart koştu. İmparator paganların çoğunlukta olduğu şehirlere öncelik verirken Antiochia gibi Hıristiyanların çoğunlukta olduğu şehirlerle çok ilgilenmedi.¹⁹¹

Kral Epiphanes Antiochus'un zamanında yapılan Daphne'deki Apollon'un görkemli tapınağı ve Olympiuslu Iovis'in benzer büyüklükteki taklit heykeli aniden çıkan yangınla kül oldu. Pagan inanca sahip olan Julianus, Antiochia'ya nefretle bakmasının en büyük sebebi bu yangındır. Her zamankinden daha sert bir soruşturma yapılmasını ve Antiochia'da bulunan büyük kilisenin kapatılmasını emretti.¹⁹² Julianus bu olaydan ötürü Antiochialılara ara sıra müzevirler ve dik kafalılar diye lakaplar koymuştur. Bütün bu öfkesini, düşmanca bir üslupla şehrin yaptığı alçaklıkları sayıp döktüğü ve birçok doğru şeyi eklediği "Antiochia'ya Dair" veya "Misopogon" olarak adlandırdığı bir hiciv kaleme alır.¹⁹³

Bizans İmparatoru I. Theodosius (379-395) döneminde Paganizm'i tamamen ortadan kaldırmak için çalışmalar başlatıldı ve Antakya'daki bütün Pagan tepeleri yıkıldı. M.S.529 yılında Bizans İmparatoru Justinianus tarafından Paganizm'in merkezi Atina Akademisi kapatıldı ve bu dönemde Antakya'da bu politikadan etkilendi. Böylece Antakya'da da Paganizm'in son kalıntıları tamamen ortadan kaldırıldı.¹⁹⁴

M.Ö. 19 yüzyıldan M.Ö. 12 yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdüren ve Amik ovasının en eski kentlerden biri olan Alalakh'ın mimari buluntuları içerisinde yer alan tapınaklar, Hatay bölgesinde kutsala inanma olgusunun eskiçağlardan beri var olduğunu göstermektedir. Doğacılık inancının çok tanrılı algılayışı, yerini Roma Dönemi'nin sonlarında tek tanrılı inanca bıraktığı görülür.¹⁹⁵

Hatay'daki arkeolojik kazılar sonucunda birçok pagan Tanrılara ait eser eserler bulunmuştur. Onların bazıları şunlardır:

M.S. 3. yüzyıla tarihlenen İçki Yarışması Mozaïği Evi olarak adlandırılan, evin yemek odasında bulunan Herakles ve Dionysos'u uzanmış dans eden bir Bacchus perisini seyreder ve içki içerken tasvir edilen mozaik bulunmaktadır.¹⁹⁶ Kanatlı aşk tanrısı Eros'u ve ölümlü sevgilisi Psykhe'yi tasvir eden bir mozaik bulunmaktadır.¹⁹⁷

¹⁹¹ A. Marcellinus, *age.*, s.32.

¹⁹² A. Marcellinus, *age.*, s.331.

¹⁹³ A. Marcellinus, *age.*, s.333.

¹⁹⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.122; D.S.Wallace-Hadrill, s.16.

¹⁹⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.133.

¹⁹⁶ S. Redford, *age.*, s.73.

¹⁹⁷ S. Redford, *age.*, s.208.

Aion Mozaği Evi olarak adlandırılan M.S. 3. yüzyıla tarihlenen, evin mozaik döşemelerinde Akhilleus ile sevgilisi Briseis'i, Aion ve zamanın diğer kişileştirmeleriyle birlikte bir Symposiumu ve yer tanrısı Ge'yi tasvir eden paneller bulunmaktadır.¹⁹⁸

Antakya'nın güneydoğunda bulunan mezar odasında, cenaze sonrası yenen yemeği gösteren mozaiklerden birinde Mnemosyme (Hatıra Tanrıçası) tasviri bulunmaktadır.¹⁹⁹

Antakya'da bulunan önemli tanrılardan olan, babası şifa ve ilaç tanrısı Asklepios'un kültüründe önemli bir yeri olan sağlık tanrıçası Hygieia'nın mermer heykelidir.²⁰⁰

Daphne'de iki mozaik panele ulaşıldı. Panellerin birinde elinde bir portre tutan genç adam tasviri, muhtemelen efsanevi bir hikayede adı geçen Asur Kralı Ninus ve kuzeni Semiramis ile bağlantılıydı.²⁰¹

Daphe'de yarım daire şeklinde bulunan panelin ortasındaki geniş madalyon motifinin içinde, kartal şeklinde tasvir edilen, Zeus'a içki sunan Ganymedes tasviri bulunmaktadır.²⁰²

Dionysos ve Ariadne Mozaği Evi'nde bulunan tanrı Dionysos ve Ariadne'yi sol tarafta bir maenad, sağ tarafta bir satir eşliğinde tasvir edilen bir mozaik bulunmuştur.²⁰³ Odanın içinde, sudaki yansımasına bakan kibirli Narkissos ve ona aşık olan Nympha Ekho'nun hikayesini tasvir eden mozaik paneli bulunmaktadır.²⁰⁴

Haç Tepesi'nde birçok mozaik gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu mozaiklere ait bir panelde, muhtemelen Euripides'in aynı adlı tragedyasından esinlenilmiş Iphigenia Aulis'te tasviri bulunuyordu. Şehrin doğusunda bulunan mozaikte İphigenia, Tanrıça Artemis'e kurban edilmek üzere annesi Klytaimnestra tarafından babası Agamemnon'a sunulurken tasvir edilmiştir.²⁰⁵

Narlıca'da bulunan Apolausis Hamamı olarak adlandırılan, köydeki bir mülkün içindeki küçük ama seçkin bir hamam kompleksi bulunmaktadır. Bu hamamda iki minör Tanrı tasvir edilmektedir. Eğlence Tanrısı Apolausis ve Kurtuluş Tanrısı Soteria.²⁰⁶

¹⁹⁸ S. Redford, *age.*, s.75.

¹⁹⁹ S. Redford, *age.*, s.53.

²⁰⁰ S. Redford, *age.*, s.59.

²⁰¹ S. Redford, *age.*, s.59.

²⁰² S. Redford, *age.*, s.61.

²⁰³ S. Redford, *age.*, s.63.

²⁰⁴ S. Redford, *age.*, s.65.

²⁰⁵ S. Redford, *age.*, s.65.

²⁰⁶ S. Redford, *age.*, s.67.

Çekmece mahallesinde bulunan Kem Göz Mozaği Evi olarak adlandırılan nazardan koruyucu figürler tasvir edildiği iki mozaik paneli bulunmuştur. Panelde kırkayak, köpek, panter, kuş, akrep ve yılanın hücumuna uğramış kem bir göz ve kem göze arkasını dönmüş elinde bir çift sopa taşıyan bir cüce tasviri bulunmaktadır.²⁰⁷

2.2. Roma Döneminde Antakya’da Hıristiyanlığın Doğuşu Ve Gelişim Süreci

Selevkos Krallığı’na M.Ö. 300 – M.Ö. 64 yılları arasında başkentlik yapmış olan Antakya, antik çağın en büyük kültür ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Selevkos döneminde Antakya’da Yunanlılar, Makedonyalılar ve Yahudiler yaşamaktaydı.²⁰⁸

Yahudi tarihçi Josephus, eserinde Antakya ve civarına Yahudi göçmenlerin de erken dönemlerden itibaren yerleştiğini ve Selevkos Nikator’un Yahudilere vatandaşlık hakkı tanıdığını yazar.²⁰⁹ Antakya gibi merkezlerde Yunan-Roma kültürü güçlü bir şekilde hissedilir.²¹⁰

“İstefanos’un öldürülmesiyle Kudüs’te başlayan baskı sonucu dağılan Hıristiyanlar, Fenike, Kıbrıs ve Antakya’ya kadar gittiler. Ama içlerinden Kıbrıslı ve Kireneli olan bazı adamlar Antakya’ya gidip Grekler’le konuşmaya başladılar. Onlara Rab İsa’yla ilgili müjdeyi bildirdiler. Olup bitenlerin haberi, Yerusolim’deki kiliseye ulaştı. Bunun üzerine imanlılar Barnaba’yı Antakya’ya gönderdiler. Kutsal Ruh’la ve imanla dolu, iyi bir adam olan Barnaba, Antakya’ya varıp Tanrı lütfunun meyvelerini görünce sevindi. Herkesi, candan ve yürekten Rab’be bağlı kalmaya özendirdi. Sonuç olarak Rab’be daha birçok kişi kazanıldı. Sonra Barnaba, Saul’u (Pavlus’u) aramak için Tarsus’a gitti. Onu bulunca da Antakya’ya getirdi. Böylece Barnaba’yla Saul bir yıl boyunca oradaki imanlılar topluluğuyla bir araya gelerek büyük bir kitleyi eğittiler. Öğrencilere ilk kez Antakya’da “Mesihçiler” adı verildi.”²¹¹

“O günlerde Yerusolim’den Antakya’ya bazı peygamberler geldi. Bunlardan Hagavos adlı biri ortaya çıkıp bütün dünyada şiddetli bir kıtlık olacağını Ruh aracılığıyla bildirdi. Bu kıtlık Klavdius’un İmparatorluğu sırasında oldu.”²¹² Erken dönemde Antioch ile Küçük Asya üzerinden başlayan hareketin Batı’ya adım atarken Antioch’un köprü görevi oldukça açıktır.²¹³

“İsa onlara “Siz ne dersiniz” dedi, “Sizce ben kimim?”, bunun üzerine Simon

²⁰⁷ S. Redford, *age.*, s.75.

²⁰⁸ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.84.

²⁰⁹ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s.90; Josephus, *The Jewish War*, XII, iii.

²¹⁰ Ş. Gündüz, *age.*, s.90.

²¹¹ İncil, *Elçilerin İşleri*, 11:19-26, Dorlion Yayınları, Eskişehir, 2020, s.367.

²¹² İncil, *Elçilerin İşleri*, 11:27-28, s.368.

²¹³ Fatih Mehmet Berk, *İconumlu Azizler*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s.50.

Petrus, “Sen yaşayan Tanrı’nın Oğlu Mesihsin” yanıtını verdi. İsa ona “Ne mutlu sana Yunus oğlu Simon!” dedi. “Bu sırrı sana açan insan değil, göklerdeki Babam’dır. Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus’sun yani kayasın ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım. Ölüler diyarının kapıları ona karşı direnemeyecek. Göklerin egemenliğinin anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olacak. Yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde de çözülmüş olacak” dedi.”²¹⁴

Antakya, Hıristiyanlığın dinsel merkezi ve doğu kiliselerinin merkezi oldu. Doğudan batıya geçiş sürecinde Hıristiyanlığın merkezi Antakya oldu.²¹⁵ Her yıl 29 Haziranda Antakya Saint Pierre Kilisesinde Aziz Petrus’u anma günü gerçekleştirilir. İsa Mesih, sadece Aziz Petrus’a değil 12 havariye de kilise kurmalarını ve herkesi vaftiz etmelerini emretmiştir. Bu kilise dünyanın ilk Mağara Kilisesi olma özelliği taşımaktadır.

“Antakya’daki kilisede peygamberler ve öğretmenler vardı. Barnaba, Niger denilen Şimon, Kireneli Lukius, bölge kralı Hirodes’le birlikte büyümüş olan Menahem ve Saul. Bunlar Rabbe tapınıp oruç tutarken Kutsal Ruh kendilerine şöyle dedi: “Barnaba’yla Saul’u kendilerini çağırılmış olduğum görev için bana ayırın.” dedi.”²¹⁶ Yolculuğun çıkış noktası Antakya’dır.

İncil’de Resullerin İşleri bölümünde, 13. Bap Pavlus’un misyonerlik faaliyetlerini anlatır. Bu misyonerlik Antakya’dan başlayarak çeşitli şehirlere yapılmıştır.²¹⁷

“Kutsal Ruh’un buyruğuyla yola çıkan Barnaba’yla Saul, Selefkiye’ye (Samandağ ilçesi Çevlik mevki) gittiler, oradan da gemiyle Kıbrıs’a geçtiler.”²¹⁸ “Böylelikle yola çıkan Barnaba ile Pavlus, Selefkiye yoluyla Kıbrıs’a, oradan da Anadolu’ya uzanan bir seyahat gerçekleştirirler. Bu seyahatlerinde Kıbrıs’dan Perge’ye, Psidya’daki Antakya, Konya, Listra ve Derbe’yi ziyaret ederler.”²¹⁹

“Luka’nın ifadelerinde Barnaba, sanki adeta Pavlus’un yanındaki bir yardımcı görünümündedir. Oysa Luka, yine bu seyahat sırasında Listra’da halkın Barnaba’yı Zeus ile Pavlus’u ise Hermes ile özdeşleştirdiğinden de bahseder. Yine Listra’da Yahudilerin kışkırtmasıyla halk Pavlus’u taşlar ve şehrin dışına öldüğünü düşünerek

²¹⁴ İncil, *Matta*, 16:15-19, s.54.

²¹⁵ F. M. Berk, *age.*, s.52.

²¹⁶ İncil, *Resullerin İşleri*, 13:1-2, s.370.

²¹⁷ Ş. Gündüz, *age.*, s.22.

²¹⁸ İncil, *Resullerin İşleri*, 13:4, s.371.

²¹⁹ İncil, *Resullerin İşleri*, 13:4-14:25, s.371-376.

atarlar.”²²⁰ “Luka anlatılarında her ne kadar Pavlus’u öne çıkarsa da Listra halkının yaptığı benzetmeyle, Barnaba Pavlus ilişkisinden Barnaba’nın Pavlus’a göre üstünlük ve önceliğine işaret edilmektedir.”²²¹

“Pavlus, bir diğer seyahati için de Antakya’dan ayrılarak Anadolu, Balkanlar ve Yunanistan’daki çeşitli merkezlere misyon faaliyetinde bulunmak üzere yola çıkar. Resullerin İşleri’ne göre, Pavlus ve Barnaba, Antakya dışındaki bölgelere birlikte bir misyon seyahati daha yapmayı planlar. Ancak aralarında bir anlaşmazlık baş gösterir. Zira Barnaba, Yuhanna Markus’u da yanlarında almak istemektedir. Pavlus ise daha önceki misyon seyahatinde kendilerini yüzüstü bırakıp göreve devam etmemiş olan Markus’u yanlarında götürmeyi uygun görmemektedir. Bu anlaşmazlık üzerine Barnaba ve Pavlus’un yolları ayrılmıştır. Barnaba Markus’la Kıbrıs’a, Pavlus ise yanına Silas’ı alarak Kilikya’ya ve Suriye’ye gider.”²²²

“İkinci misyon seyahatinden dönerken Kudüs’e kısa bir ziyarette bulunan Pavlus buradan ayrılarak Antakya’ya gider. Antakya’da kısa bir müddet kalan Pavlus yeniden yola koyulur ve Anadolu’dan Makedonya ve Yunanistan’a oradan da tekrar Anadolu yoluyla Kudüs’e kadar uzanan üçüncü bir misyon seyahatine çıkar.”²²³ Bu seyahat Resullerin İşleri 18:23-21:16 arasında anlatılır.

Aziz Pavlus, misyonerlik seyahatlerinde Antakya’da birkaç yıl kalmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinde Antakya, Aziz Pavlus’la birlikte evrenselleşme ve diğer uluslara açılma sürecinde Gentilelilerin merkezi olmuştur.²²⁴ Aziz Pavlus, Hıristiyanlıkla tanıştığı ilk yıllarda Şam, Kudüs, Suriye, Kilikya ve Antakya arasında mekik dokudu. İlerleyen yıllarda Kudüs’te yaşayan Yakup taraftarları ile Pavlus arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Antakya merkezli Hıristiyanlık ile Kudüs merkezli Hıristiyanlık ayrışmasına yol açar ve birbirlerini suçlamaya başlarlar.²²⁵

Kilisenin eski gelenekleri kilise tarihinin kaydetmediği birçok ilk misyonerden söz eder. Daha ünlü kardeşlerinin göze çarpan yerlerde olduğu kadar, onlarda çalıştıkları yerleri kutlamışlardır. Onlardan biri Abriyas’tır. Abriyas’ın Helencesi Ambrose’dır. Kendisi, Adday’ın öğrencisi ve aynı zamanda İsa’nın ve Havari Yakub’un babası Yusuf’un akrabası, Mari’nin öğrencisiydi. Oradaki topluluğun durumunu öğrenip bildirsün diye Mari, Antakya’ya gönderdi. Abriyas yokken Mari öldü ve Abriyas geri

²²⁰ İncil, *Resullerin İşleri*, 14:12-19.

²²¹ Ş. Gündüz, *age.*, s.59.

²²² İncil, *Resullerin İşleri*, 15:37-41, s.380.

²²³ Ş. Gündüz, *age.*, s.69.

²²⁴ F. M. Berk, *age.*, s.57; Freed, Edwin, *The Apostle Paul And His Letters*, 2005, s.3.

²²⁵ F. M. Berk, *age.*, s.66-67.

çağırıldı. O da Şeruk kentinde birden öldü.²²⁶

Antakya Hıristiyanlığın merkezi olarak kabul edilmesinin bir diğer nedeni de Luka ve Matta İncillerinin Antakya da yazılmasıdır.²²⁷Luka, Roma asıllı bir Antakyalı ve bir hekimdir. Luka, havarilerin özellikle de Pavlus'un öğrencisiydi. Luka, Pavlus ölene kadar onun öğrencisi olarak kaldı. İncil'de Resullerin İşleri bölümünü de Luka yazmıştır.²²⁸

Antakya topluluğu Diaspora Yahudilerinden ve putperestlikten gelenlerden oluşuyordu. Bunlar Helen kültürünün etkisiyle yoğrulmuşlardır. Yunanca hakim dildir.²²⁹ “Hıristiyanlık tarihi içinde Antakya, Yahudilerden ve Yahudi olmayan diğer ırklardan Hıristiyanlığı kabul edenlerin bulunduğu bir şehir olarak önem taşımaktadır. Böylece Antakya’ da Hıristiyan kilisesi iki ayrı ırktan oluşuyordu. Birincisi, Yahudiler, ikincisi ise Romalı Paganlardı. Yani Yahudilikten Hıristiyanlığa gelenler ve Putperestlikten Hıristiyanlığa gelenler şeklindeydi.”²³⁰

Geleneksel kilise kayıtlarına göre, M.S. 60’da Simon Petrus Antakya’dan ayrılırken; Antakya’ya iki patrik bıraktı. Pagan kökenli Hıristiyanlara Efudyos, Yahudi kökenli Hıristiyanlara ise İgnatius Nurani patrik olmuştur.²³¹

“Süryani kaynaklarıyla beraber birçok Batı kaynakları da böylece Antakya Kürsüsü’nün ilk patriği olarak Petrus’u, ölümünden sonra ikinci patrik olarak Efudyos’u ve onun ölümünden sonra da üçüncü patrik olarak İgnatius Nurani’yi kaydederler. Antakya Kilisesi’nin bağımsız bir episkoposluk çehresine bürünmesi bu dönemde gerçekleşmiştir.”²³²

Patrik Efudyos’un, M.S. 68’de Romalılar tarafından öldürülmesinden sonra²³³Hıristiyan topluluğunun idaresini İgnatius Nurani alır.²³⁴ İmparator Titus’un M.S. 70’de Kudüs’ü tahrip ettirmesiyle burada bulunan Hıristiyan topluluğunun Doğu Ürdün’deki Pella’ya göç etmesi ve ardından Roma’nın baskılarının artırılmasıyla Antakya Hıristiyan topluluğunun merkezi halini aldı.²³⁵ Böylece Antakya Kilisesi, diğer kiliselerden daha yetkin bir konuma yükseldi ve Kudüs’ün yetkilerini de elinde

²²⁶ G. D. Malik, *age.*, s.94-95.

²²⁷ F. M. Berk, *age.*, s.53.

²²⁸ Ş. Gündüz, *age.*, s.23; Bruce, F.F., *The Acts Of The Apostles*, s.6-7.

²²⁹ Kitab-ı Mukaddes Şirketi, *Tarsuslu Elçi Pavlus*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2009, s.XIII,

²³⁰ F. Başeymez, *age.*, s.40.

²³¹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.34; Mor İgnatius Yakub III., *Tarihü'l-Kenise, C. I.*, s.76.

²³² M. Çelik, (1987b), *age.*, s.35; Bar Obroyo, *Kthobo dı-Kilasistiki*, Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi, s.13; İsidoros, C. I., s.95; Mor İgnatius Yakub III., *Tarihü'l-Kenise, C. I.*, s.76.

²³³ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.35; Downey, *History Of Antioch*, s.285.

²³⁴ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.35; Obroyo, *Kthobo dı-Kilasistiki*, s.13.

²³⁵ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.35; Downey, *History Of Antioch*, s.285-297.

toplayarak Lübnan, Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Hindistan'a kadar etki alanını genişletti.²³⁶

Romalıların, Antakya'ya "Civitas Libera" (Özgür Kent) statüsü vermesi bu şehri cazibe merkezi haline getirmiş ve yoğun göç almasıyla İmparatorlar bu şehre birçok yapı kazandırarak ve tapınaklar inşa ettirerek Antakya, "Tanrı'nın Büyük Şehri" (Theopoleos Megales) adını almıştır.²³⁷ "Antakya, Romalılar döneminde Doğu vilayetlerinin başkenti değil, aynı zamanda Roma'nın üçüncü büyük şehri olmuştur. Helen kültürünün muazzam bir şekilde kendini gösterdiği muhteşem tapınakları, bilim merkezleri ve kütüphanesiyle Roma'ya özgü yapılarıyla Antakya antik dünyanın en güzide şehri olmuştur."²³⁸

Antakya'nın sahip olduğu konum, onu Helen ve Doğu kültürlerinin bir araya geldiği bir merkeze dönüştürmüştür. Bu nedenle kentte, Yunan Tanrılarının yanında Doğu Tanrıları da kendilerine yer bulmuştur. Yunan ve Yahudi mirasının meczedildiği Antakya'da, Büyük İskender'den itibaren devam eden bölgeyi Helenleştirme faaliyetleri ve ticari hareketlilik, şehirde birçok inancın yerleşmesini sağlamıştır. Antakya'nın kültürel altyapısı, erken dönem Hıristiyanlığının şekillenmesi ve yayılması sırasında, onu diğer şehirlerarasında ön plana çıkarmıştır.²³⁹

Süryani ve Batı kaynaklarına göre Antakya Kilisesi'nin ekümenik nüfuz alanı içerisinde Suriye, Fenike, Filistin, Kilikya, Kapadokya, Kıbrıs, Mezopotamya ve İran Kiliseleri dahil olmak üzere 12 metropolitlik ve 137 piskoposluk vardı.²⁴⁰

Roma İmparatoru Büyük Costantinus döneminde (306-337) şehrin adasında Büyük Kilise'nin yapılmasını emrini verdi.²⁴¹ Roma İmparatorlarından Kostantin, bir kilise yaptırmış ve İmparatorluğun sonlarına doğru İmparator Theodosius döneminde çok tanrılı inancın ibadet yerleri olan tapınakların yıkılması gerçekleşmiştir. Kent, Kudüs'ten sonra Hıristiyanlığın merkezi olmuştur.²⁴²

M.S. 350'li yıllarda Roma İmparatorluğu bünyesinde Hıristiyan nüfus büyük bir

²³⁶ Haydar Çoruh, *Arap ve Rum Matranların İktidar Mücadelesi Sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019, s.2.

²³⁷ Abdullah Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s.28; Saka, *Keniseti's-Süryaniyye*, Halep, el-Mektebetü's- Süryaniyye, 2006, s.20.

²³⁸ A. Dilek, *age.*, s.28; Atiya, "Men hüve Antakiye li'r-Rumi'l-Arsuzuks? Eyyetü hususiyye?", Trablus, Menşuratü Camiati'l-Balamand, 1999, s.16-17.

²³⁹ A. Dilek, *age.*, s.28; el-Feğğali, "Antakiye ve'l-hükmü's-Seluki", Biblia, sayı XVI, Cunevuh, 2002, s.6.

²⁴⁰ H. Çoruh, *age.*, s.3; Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, s.24, Adana, 2006.

²⁴¹ S. Redford, *age.*, s.35.

²⁴² Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.135.

orana ulaşmıştır. Antakyalı Aziz Luchianus bu gerçeği şu şekilde dile getirir: “Dünyanın pek çok bölgesi, neredeyse tüm şehirler bu gerçeğe teslim oldu.”²⁴³

Antakya Kilisesi, M.S. 538’de monofizit yanlısı olmakla suçlanarak kapatıldı.²⁴⁴

Antakya’da görev almış ve Antakyalı Hıristiyan alimleri şunlardır; Aziz Petrus, Aziz Pavlus, Aziz Meletos, İkinci Antakya Patriği Aziz Anatus, Hekim Aziz Luka, Aziz Eren Petrus(Samet yani konuşamayan), Aziz Barlaam, Aziz Barnaba, Aziz Luchianus, Aziz Kibriyanus, Birinci Antakya Patriği Aziz Babila, Aziz Sotunlu Simon ve Aziz Benekreatius, Aziz Yuhanna’dır. Antakya halkına İsa Mesih’i anlattılar ve bu uğurda şehit olarak ağır bedeller ödediler. Çünkü Tanrı, cezalandırıcı değil, affedicidir. Şiddete karşı şiddetle karşılık vermediler, imanları için şehit oldular. Şehit olan din alimleri ise şunlardır; Aziz Luchianus, Aziz Kibriyanus, Antakya Patriği Aziz Babila, Aziz Sotunlu Simon ve Aziz Benekreatius Antakya’da şehit olan Azizlerdir.

2.3. Antakya’da İlk Hıristiyan Mezheplerinin Doğuşu

II. yüzyılın ortalarına doğru sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Özellikle bir yandan İsa’nın hem insanlığı hem Tanrılığı, diğer yandan Ruhul-Kudüs’ün Tanrılığı ve bunların da üzerinde Baba tabir edilen bir Tanrı düşüncesi, politeizme düşmeden ve diğer iki ögenin varlık ve mahiyetlerine de zarar verilmeden nasıl çözülecekti? Kilise bu meseleye bir çözüm getirmek için II. yüzyıldan itibaren çok hareketli bir dönem yaşadı. Kilise babalarının her biri kutsal metinlerden, Felsefe ve Mantık’tan buldukları delillerle Baba-Oğul ve Ruhul-Kudüs’ü kendi anlayışlarına göre izaha çalıştılar. Ancak bu, meseleye bir çözüm getirmekten ziyade, onu kangrene dönüştürdü. Hiçbir görüş birliği sağlanamadı. Birisinin çözümü, diğerleri tarafından zındıklık olarak kabul edildi.²⁴⁵

Kilise içerisinde Tanrı ile Oğul arasındaki ilişkinin mahiyeti üzerindeki problemlere, Kilise babaları önce İskenderiyeli Filozof Philo’ndan esinlenerek çözüm getirmeye çalıştılar. Temelde iki Logos düşünüyorlardı. Birisi, Baba Tanrı’nın içinde idi. Diğer ise bundan sudur eden, fakat tabiatından dolayı ebedi kabul edilen Oğul idi. Buna karşılık bu Oğul’un şahsiyetini, yani Baba olan Tanrı’dan ayrıldığı yanını ise, dünyanın yaratılışı şartına bağlıyorlardı.²⁴⁶

Böylesine bir düşünce Oğul’u Baba’ya bağlayarak, Oğul’un Tanrılığını riske atmaktaydı. Yani Oğul’un Baba’dan taşması bir zorunluluktan çok, Baba’nın

²⁴³ F. M. Berk, *age.*, s. 46; Stark, Rodney, *Cities Of God*, 2007, s.64.

²⁴⁴ H. Çoruh, *age.*, s.4; Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya’da Hıristiyanlık*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2006, s.40.

²⁴⁵ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.57.

²⁴⁶ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.57; K. Bihlmeyer-H. Tuchle, s.114-115.

zamanıçerisindeki kendi isteğiyle bir zorunluluk teşkil etmeyen bir fiilden olduğunu göstermektedir. Böylelikle Kilise’de Trinity’in iki ögesine iki ayrı açıdan bakılmaktaydı.²⁴⁷

1. “Oğul’un, şahsiyet yönünden Baba’dan müstakil oluşu,
2. Oğul’un gerçek ilahiliği ve Baba’yla müstaviliği.”²⁴⁸

Bu iki hassas noktayı izah ederken meşhur Kilise babaları, bir yandan Logos’un bir yaratık olmadığını yani O’nun Baba’nın özünden geldiğini, diğer yandan da zaman zaman Logos’u Baba’nın varlığı içinde ikinci olarak gelen şeklinde ifade edilerek, kendi fikirlerinde çelişkiye düştüler.²⁴⁹

Burada fikirler arasındaki çatışma ve çelişkiler kristolojik tartışmaların cereyan etmesine ve Apolojistleri, fikirlerini kanıtlamak için daha fazla felsefi argümanlara yöneltti. O dönemde yeni yeni kendini gösteren Yeni Platonluk argümanları kullanılarak açıklama yapma arayışı başladı.²⁵⁰

Aynı dönemde Monofizitler ve Nasturilerin yanında doğu eyaletlerinde, imparatorluk idaresine sürekli bir direnme göstermeye devam eden üçüncü bir dini cemaat daha vardı. Bunlar Yahudilerdi. Doğunun bütün büyük şehirlerinde sayısı oldukça yüksek Yahudi kolonileri yaşamaktaydı.²⁵¹

602 yılında Phokas adında bir subay imparatorluk tahtını eline geçirdi. Bu imparator zalim ve kabiliyetsizdi. Antakya’da Yakubi ve Nasturi Patrikleri Ortodokslara karşı müşterek önlemler almak hususunda istişarelerde bulunmak üzere aleni bir konsil topladılar. Phokas bunların üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu Yahudilerin de yardımıyla sapık mezhep mensuplarını büyük bir soykırımdan geçirdi. İki yıl sonraysa Yahudiler ayaklanarak Antakya’nın Ortodoks Patriğini işkenceyle öldürdüler.²⁵²

610 yılında İran hükümdarı II. Hüsrev imparatorluğu zapt ve taksim etmek üzere hazırlıklarını bitirdi. İran harbi 19 yıl sürdü. İran ordularından birisi Anadolu’yu, ikincisi Suriye’yi zaptetti. Hıristiyanlar İran idaresinde hiç de büyük ızdırap çekmemişlerdi. Hüsrev, Yahudilerden pek çabuk yüz çevirmiş ve onları hatta Kudüs’ten çıkarmıştı. İran sarayı Nasturilere imtiyazlı muamele yapardı. Monofizit ve Ortodokslar hakkında aynı iyi niyetle hareket etmişti. Kiliseleri bunlara geri verilmiş ve

²⁴⁷ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.58

²⁴⁸ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.58

²⁴⁹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.58; Hefe, *Christian Councils*, s.232.

²⁵⁰ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.58.

²⁵¹ S. Runciman, *age.*, s.7.

²⁵² S. Runciman, *age.*, s.8; Theophanes, s.296; John of Nikiu, s.166.

yeniden inşa olunmuştu.²⁵³

2.3.1. Süryaniler ve İnanç Esasları

“Süryaniler, köken olarak Hz. Nuh’un oğlu Sam’a dayanırlar. Süryani ataları Aramiler: Hristiyanlığın, Antakya şehrine girdiği ve Hristiyan dünyasının üç büyük kürsüsünden ilki olan Antakya Elçisel Kürsünün kurulduğu dönemde bölgede etkin durumdaydılar. Çeşitli putlara tapan Aramilerin büyük çoğunluğu, İsa Mesih’in öğretisini kabul ederek Hristiyanlığa geçiş yapmışlardır. Buna paralel olarak Arami olan isimlerini terk ederek Süryani tabirini kullanmaya ve aynı zamanda konuştukları Aramica lisanına da Süryanice denmeye başlamışlardır.”²⁵⁴

Efudyus’tan sonra Antakya’da patrik olan Aziz İgnatios Nurani’nin M.S. 107’de Romalılara yazdığı mektubunda Antakya Kilisesi için, “Antakya Süryani Kilisesi” demeyi uygun bulmuştur ve M.S. 107 yılından itibaren bu isimle anılmaya başlanmıştır.²⁵⁵ Kudüs’ün ardından Hz. İsa’ya iman eden topluluk Antakya’da yaşayan Aramiler yani Süryanilerdir. Süryani Kilisesi, temeli Antakya’da olan Arami topluluğunun yadigarı olmaktadır.²⁵⁶ Süryanilerin, yaşam alanları Mezopotamya ve Suriye olmak üzere kendilerine merkez olarak Antakya’yı görmektedirler.²⁵⁷

Süryaniler, medeniyetler tarihinde tüm medeniyetlerden daha doğru argümanları ve belgelerinde bulunduran ve bu belgere hakim olan yegane medeniyettir. Bu hakimiyet Selçuklu dönemine kadar Ebu’l-Ferec dönemine kadar devam etmiştir.²⁵⁸

“Bugün özellikle bazı batılı eserlerde karşımıza çıkan “Doğu ve Batı Süryanileri” diye bir tabir vardır. Doğu Süryanileriyle, kökenleri tarihi Urfa Kilisesi’ne dayanan ve Asur ırkından olan Nasturiler, Batı Süryanileriyle de tarihi Antakya Kilisesi’ne dayanan ve Arami ırktan olan Süryaniler kastedilmektedir.”²⁵⁹

Bütün doğudaki misyon faaliyetleri Antakya Süryani Kilisesi tarafından yürütülmüş ve V. Yüzyılın sonuna kadar da Antakya idari açıdan buralara hükmetmiştir. Antakya Süryani Kilisesi’nin Suriye, Lübnan, Mezopotamya ve Anadolu’da yürüttüğü misyon faaliyetleri, bölge kiliseleri arasında kendisine üstün bir konum kazandırmıştır. Bunun yanı sıra coğrafi konumu itibariyle Roma İmparatorluğu’nun Asya ve Avrupa’daki topraklarının kilit noktasında bulunması, değerini daha da arttırdı.

²⁵³ S. Runciman, *age.*, s.8-9.

²⁵⁴ Halil Genç, *Süryaniler*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2020, s.9.

²⁵⁵ H. Genç, *age.*, s.9.

²⁵⁶ H. Genç, *age.*, s.36.

²⁵⁷ H. Genç, *age.*, s.48.

²⁵⁸ H. Genç, *age.*, s.10.

²⁵⁹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.3.

Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır üçgenin ortasında bir liman şehri olması, siyasi, dini ve ticari önemini her zaman muhafaza etmesini sağlamıştır. Misyon faaliyetlerinin buradan idare edilmesi IV. Yüzyılın başlarında şehrin nüfusu yarım milyona ulaşmıştır.²⁶⁰

M.S. 191’de Serefiyon’un Antakya’da Episkopos olmasıyla Antakya’nın hakimiyetinde olan patriklik ve metropolitlik alanları genişledi bu alanlar Anadolu’nun güneyi ve güneydoğusu ile başlayarak hızla artmıştır.²⁶¹

“Hıristiyan âleminde ilk kiliseler olan Antakya, İskenderiye ve Roma kiliseleri tespit edildi. Bunlar “Apostolik kökenli Ekümenlik Patrikler” olarak kabul edildiler. Antakya Patrikliğine; Suriye, Anadolu ve Doğu, İskenderiye Patrikliğine; Birleşik eyaletler kabul edilen Kuzey Afrika kiliseleri, Roma Patrikliğine; İtalya çevresi ve Avrupa kiliselerine bağlandılar.”²⁶²

Böylelikle bu dönemle birlikte Antakya’da Nasturiler başta olmak üzere Yakubiler, Ariuşçular ve Süryaniler gibi birçok yeni fikir doktrinle Antakya Kilisesi döneminin en büyük kilisesi ve otoritesi haline geldi.²⁶³

Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi’nde dini hiyerarşi, ayrıntılı ve sıkı bir şekilde örgütlenmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi’nin tarihine özgü şartardan dolayı hiyerarşi kendine has özellikler taşımaktadır. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi’nde dini hiyerarşi üç gruptan meydana gelmektedir. Bunlar diakon (şemmas), papaz (kıss) ve piskopos (uskuf) oluşmaktadır.²⁶⁴

Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinin en üstünde, patrik yer almaktadır. Diğer kiliselerde de olduğu gibi piskoposluk sınıfı içerisinde patrik, hem kilisenin hem de Kutsal Sinod’un yöneticisidir. Çünkü patrik kilisede öncelikle Havari Petrus’un halefi olarak kabul edilir.²⁶⁵

Süryani Ortodoks Kilisesi Patriği’nin taşıdığı unvan, patriğin sahip olduğu konumu göstermesi açısından sembolik anlamlar taşımaktadır. Günümüz Antakya Süryani patriğinin tam adı: “Antakya ve Tüm Doğu Patriği Mor İğnatyus I. Zakka İvas” şeklindedir. Patriklik kurumu ise “Antakya ve Tüm Doğu Patrikliği” unvanına

²⁶⁰ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.42; E.S. Bouchier, *A Short History Of Antioch*, 300 B.C. 1268 A.D, Oxford, 1921, s.7-8.

²⁶¹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.43.

²⁶² Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.44; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, İznik’ten II. Vatikana*, (Çev. Mehmet Aydın), T.T.K. Yay., Ankara s.7.

²⁶³ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.127.

²⁶⁴ A. Dilek, *age.*, s.101; *Düsturu Keniseti Antakiyyeti’s-Süryaniyyeti’l-Arsuzuksiyeti*, Dımaşk, 1991, md. 6.

²⁶⁵ A. Dilek, *age.*, s.102.

sahiptir.²⁶⁶ Patriklerin kullandığı “Antakya” unvanı Süryani Ortodoks Kilisesi’nin tarihsel dayanağını göstermektedir.²⁶⁷

Antakya Süryani Kilisesi’nde rahip uygulaması üç farklı yoruma sahiptir. Kilisenin oluşumunda kalıcı etkinliğe sahip dini önderliklerin ortaya koymuş oldukları ekol, tarikat uygulaması ile rahiplik yaşamına ilişkin uygulamalar ortaya koymuştur. Bunlar; Efremliler, Antunililer ve Suruçlular’dır.²⁶⁸

Efremliler, Nusaybinli Aziz Efrem’in kurucusu olduğu doktrinle hayat tarzlarını ve ibadetlerini şekillendirmişlerdir. Bu doktrin, bütün hayatlarını iyilik ve yardıma adanarak yaşayan rahiplerden oluşmaktadır. Bu doktrindeki rahipler kahinlik rütbesini alamamaktadırlar.²⁶⁹

Antunililer, Mısırlı Aziz Antonyus’un kurucu olduğu doktrinle dünyevi her şeyden uzaklaşıp kendilerini uhrevi hayata adanarak şekillendirmişlerdir. İbadet etme dışında hiçbir şey yapmamaktadırlar. Bu doktrinden hiç kimse kahinlik, patriklik veya metropolitlik görevi üstlenmemiştir.²⁷⁰

Suruçlular, Suruçlu Aziz Yakup’un kurucu olduğu doktrin kutsal metinlerin dışında felsefe ve bilimle uğraşan tek gruptur. Bu doktrine tabi olan rahipler birçok görevde yer alıp metropolit ve piskopos olmuşlardır.²⁷¹

“Rahip adayı, askerlik vazifesini ifa edinceye kadar kahinlik rütbesi verilmez. Nedeni ise, beslenme rejiminde önemli bir yer tutan hayvansal et yememe durumuna hale getirilebilecek bir ortamın oluşturulması endişesidir. Rahiplik yaşamına karar veren kişi, Kubahtho adı verilen üzerinde 12 adet haç işlemesi bulunan bir başlık kullanır. Alın üzerinden başlayan ve arkadan boyun bölgesine doğru sarkan başörtüsü kullanılır. Bu başlığı zorunlu olmadıkça çıkarmaz. Günlük yaşamında siyah renkli gömlek ve pantolon kullanırken kilise ortamında yapılan dua ve ayin uygulamalarında, bulunduğu diyakosluk rütbesinde uygun giysilerini kuşanır. Süryani Kilisesi tarihinde önemli yer tutan bazı şahsiyetler, yaşamlarının sonuna kadar diyakosluk rütbesini aşmamak üzere kilisede rahiplik durumlarını muhafaza etmişlerdir. Rahiplik, bir yaşam anlayışıdır. Her rahip, kahinlik derecesine ulaşma gibi bir tercih ile bu yaşama başlanmaz. Kahinlik, cemaat ve üst ruhanilerin ortak kararı ve rahibin buna hazır olması ile varılabilecek bir sonuçtur. Ancak günümüzde, kilisenin ihtiyaç duyduğu din adamı formasyonuna sahip,

²⁶⁶ A. Dilek, *age.*, s.102.

²⁶⁷ A. Dilek, *age.*, s.103.

²⁶⁸ H. Genç, *age.*, s.124.

²⁶⁹ H. Genç, *age.*, s.124.

²⁷⁰ H. Genç, *age.*, s.124.

²⁷¹ H. Genç, *age.*, s.125; Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, s.234-237.

eğitilmiş birey arzı oldukça kısıtlı olmasından dolayı kahinlik rütbesine namzet görülen, süreçlerinden geçmiş diyakos rahipler, geciktirilmeden kahin rahipliğe atanabilmektedir.”²⁷²

Süryaniler’de Dua:“Süryani ayin geleneğinde esas olan ve tüm ibadet uygulamalarında yer alan duaları üç ana hatta incelenebilir.”²⁷³

1. “Yüceltme Duası: Haç çıkarma ile beraber başlayan duadır. “Kutsaldır, kutsaldır, kutsaldır. Kudretli Rab ki yer ve gökler onun kudretiyle doludur. Rabbin adıyla gelmiş ve gelecek kutlu olsun. En yücelerde ona hamd olsun.” şeklindedir.”²⁷⁴
2. Takdis Duası: “Kutsalsın, ey Allah! Kutsalsın ey güçlü! Kutsalsın ey ölmeyen! Bizim için haça gerildin! Bize merhamet eyle.”
3. Rabbani Duası: “Ey göklerdeki babamız! Adın kutsal olsun.”

“Bu dualar okunurken, başlangıçta haç çıkarılır. Haç çıkarılırken şöyle denir: “Peder, Oğul ve Kutsal Ruh bir Allah adına Amin.” Yukarıdaki ifadeler, her ne kadar dua görüntüsü içerisinde ise de, her yerde ve zamanda kılınması gereken namaz olarak kabul edilir.”²⁷⁵

“Dua vakitleri altı bölüme ayrılır. Buna kilise babaları tarafından bir bölüm daha eklenerek yedi bölüme sınırlandırılmıştır. Bunlar akşam, yatsı, gece yarısı, sabah saat 9, saat 12 ve ikindi duası şeklinde sınırlandırılır. Kilise kurallarına göre, Süryanilerde gün, akşamdan başlar. Bundan dolayı akşam duası başlangıçtır. Bu vakitlere ayrılan dua uygulamaları, ruhban sınıfına mensup olanlar için zorunludur. Ruhban olmayan sivil halk, sabah öğlen on iki ve akşam dualarını yerine getirmekle sorumludurlar.”²⁷⁶

Süryaniler’de Namaz Ve Secde:“Süryani Kadim Ortodoks cemaatinin ibadet uygulamalarında, namaz önemli bir yer tutar. Süryanilerin ibadet uygulamalarının, batılı Hristiyan kiliselerinde uygulanan ritüellerden farklı bir orijinalitesi bulunmaktadır. Namaz iki bölümden oluşur, dua ve secde. Namaz öncesinde saygılı bir şekilde kiliseye girilir ve haç çıkarılır. Günde üç vakit olarak kılınan namazlar, sabah, öğlen ve akşamdır. Sabah namazı, güneş doğmadan yarım saat önce ve çanın çalınmasıyla başlar. Öğlen namazı, saat on ikide kılınır, namaz öncesi çan çalınmaz. Akşam namazı, güneşin batımından bir saat önce çanın çalınmasıyla başlar.”²⁷⁷

“Pazar günü hariç olmak üzere, bu üç vakit namazda secde uygulanır. Sabah

²⁷² H. Genç, *age.*, s.125.

²⁷³ H. Genç, *age.*, s.30.

²⁷⁴ H. Genç, *age.*, s.30-31.

²⁷⁵ H. Genç, *age.*, s.30-31.

²⁷⁶ H. Genç, *age.*, s.32.

²⁷⁷ H. Genç, *age.*, s.31-32.

namazında 30 rekat, öğlen namazında 18 rekat, akşam namazında 18 rekat olmak üzere günlük 66 rekatlık secde uygulanır. Büyük oruç döneminde, öğlen duası sonunda, 40 rekatlık secdeler, 18 rekatlık secdeye ilave edilir. Secde yapılışı sırasında, erkekler ön saflarda yer alırken, Rahibeler ve kadınlar arka saflarda durarak secdeleri aynen uygularlar. Namaz sonunda, mihrap önünde bulunan İncil ve namazı yöneten ruhaninin eli öpülerek, saygılı bir şekilde kiliseden çıkılır. Dua sırasında erkeklerin başı açık, kadınların başı mutlaka örtülü olmalıdır.”²⁷⁸

“Dünya Hristiyanları arasında sadece Süryani Ortodoks ve Ermeni Gregoryan Kilisesi’nde yerine getirilen secde ritüelinin üç ayrı uygulaması bulunmaktadır.”²⁷⁹

1. “Sadece bir şekilde başın öne doğru eğilmesi. Ayini yöneten ruhaninin; “Ya Rab! Sana baş eğmiş kullarına bereketlerini yağdır. Başlarımızı senin huzurunda eğelim, ey Rabbimiz ve Allah’ımız” ifadesiyle birlikte başın öne doğru eğilmesiyle uygulanır.”²⁸⁰
2. “Belden itibaren eğilmek. Paskalya Bayramı’nda Pantikost Bayramı’na kadar geçen 50 günlük sürede, ayrıca Pazar ve bayram günlerinde uygulanır.”²⁸¹
3. “Yere kapanıp alın yere değdirilmesi. Bu üçüncü eğilme, ikinci maddede belirtilen günler dışında uygulanır.”²⁸²

“Hıristiyanların ibadetlerinde rüku ve secde yoktur. Sadece Süryanilerde secde vardır. Erkekler ve kadınlar karışık ibadet ederler. Günlük olarak sabah akşam düzenli ibadetler vardır ve genelde dua edilir bu günlük ibadetlerde. Hıristiyanlar da oruç ibadeti de vardır.”²⁸³

2.3.2. Ariusçular ve İnanç Esasları

İskenderiyeli Arius, Antakya’daki Felsefe Okulu’nda güçlü bir tahsil görmesinin yanında dini literatüre hakim olup yaşadığı yüzyılın çeşitli ilimlerine hakimdir.²⁸⁴ Öğrenimini tamamlamasıyla birlikte İskenderiye’ye dönerek, burada fikirlerini yaymaya çalışır ancak İskenderiye Kilisesi fikirlerini doğru bulmadığı için onu cemaatten atar.²⁸⁵

“Arius’a kadar ki dönemde, Hıristiyan aleminde Sabellius’un Teslis’i izah fikri son derece yaygındı. Bu izah şeklinin ana temeli Baba ile Oğul’un tefrikinden vazgeçilmiş olmasıydı. Bu akıma karşı antitez olarak İskenderiye Okulu’nda Baba ile

²⁷⁸ H. Genç, *age.*, s.32-33.

²⁷⁹ H. Genç, *age.*, s.33.

²⁸⁰ H. Genç, *age.*, s.33-34.

²⁸¹ H. Genç, *age.*, s.33-34.

²⁸² H. Genç, *age.*, s.33-34.

²⁸³ F. Başeymez, *age.*, s.43.

²⁸⁴ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.83; Hefe, *Christian Councils*, s.239-242.

²⁸⁵ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.83; Hefe, *Christian Councils*, s.244.

Oğul'un tefriki görüşü gelişmişti. İskenderiye Okulu'nun bu görüşü temel olarak Philo'nun fikirleri üzerine bina ediliyordu. Ancak Arius, Sabellianizme kayan izah şeklini reddederek, Baba ile Oğul arasındaki tefriki vurguladı. Baba'nın olduğu zamanda Oğul'un mevcut olmadığını, sonradan yaratıldığını, yani mahluk olduğunu söyledi.²⁸⁶ O, Baba ile aynı cevherden değildir. O, ancak Tanrı'nın eserlerinden ve mahluklarından biridir. Her şeyi yarattığı gibi, Tanrı O'nu da deruni akılla yaratmıştır. Bu yüzden Oğul, tabiatıyla değişikliğe maruz kalmıştır. Başka bir deyişle O, tabiatı ile günahla uyum sağlayabilir. O, Tanrı'yı mükemmel bir şekilde dahi bilemez. Tanrı, O'nu bizimle aracı olarak yaratmıştır.²⁸⁷ Arius, İsa'nın tanrılık niteliği taşımadığını söylüyordu. Öğretisine inanan birçok insan vardı.²⁸⁸ Ariusçuluk, her şeyden önce, diğer mezhepsel öğretilerdeki halkı karmaşaya sevk eden problemlili komplikasyonlardan farklı olarak basit bir öğretiye sahiptir.²⁸⁹

Eusebius'da Antakya İlahiyat Okulu'nda eğitim almış biri olması bakımından Bithynia'da bir konsil toplayarak Arius'un desteklenmesine karar verildi.²⁹⁰

Zamanla kilise, Yeni Eflatunculuğu ve Aristotelesçi metafizik ve psikolojiyi benimsedi. Bu gelişmelere paralel olarak, bazı tartışmalar ortaya çıktı. İskenderiye ve Süryani kilisesi İsa'nın südur eseri olduğunu ileri sürdüler. Onun ezeliğini ifade etmeye çalıştıkları bu düşüncelerinde ezeliği farklı anladıkları için bölündüler. Antakya ekolü Tanrıyı varlık olarak önceye alırdı. İskenderiye ekolü ise Baba ile Oğul'un ezelde bir olduğunu söylerdi. Ardından Hıristiyanlar arasında İsa'nın bedenleşmiş şahsıyla ilgili tartışmaların ortaya çıktığı ve özellikle dördüncü ve beşinci yüzyıllarda mezhep parçalanmalarının hızlandığı görüldü.²⁹¹

İmparator Konstantin ile birlikte İmparatorlukta dini hürriyet hakim olmasıyla imparatorlukta her fikir kendini şiddetle savunmaya başlamasıyla kısa sürede dini tartışmalar cereyan etmeye başladı. Antakya'da da Arius ile yeni fikirler tartışılmaya başlandı. Bu tartışma o kadar büyüdü ki imparatorluğun tüm doğu eyaletlerine yayıldı. Böylece imparatorlukta büyük kargaşa dönemi başlayarak Antakya patriklerinden olan Arius taraftarları geniş kitlelere ulaştı. Böylelikle Hz. İsa'nın insani tabiatı üzerine yeni fikir ayrılıkları doğdu. İmparator Konstantin, bu kargaşaya ve tartışmalara nihai bir

²⁸⁶ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.84

²⁸⁷ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.86-87; Hefele, *Christian Councils*, s.249-252.

²⁸⁸ G. D. Malik, *age.*, s.131.

²⁸⁹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.17.

²⁹⁰ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.88; Hefele, *Christian Councils*, s.258.

²⁹¹ Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul,2012,s.673; O'leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, (Çev: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara, 1971, s.9.

nokta koymak için bir konsil toplanıp burada kararlar alınmasını sağladı. M.S. 325 yılında İznik'te "İlk Ekümenik Konsili'ni" toplandı.²⁹²

İznik Konsili son noktayı koyamamış ve tartışmalar dini zeminin yanı sıra felsefi argümanlara uzanan bir yol aldı. Teslisin mantıki zeminde açıklanamaması Ariusçulara karşı olan patrikleri müşkül durumda bıraktı.²⁹³

İznik Konsili sonrası Antakya Süryani Kilisesi bünyesinde üç ayrı grup oluştu. Bunlardan birincisi, Nicomedia Episkoposu Eusebius liderliğindeki Arius taraftarlarından oluşuyordu. Eusebius'un faaliyetleriyle kısa zamanda en kuvvetli grup haline geldi. İkincisi, Patrik Eustathius ve çevresinden müteşekkildi. Üçüncüsü ise, bu mücadelelerin henüz dışında kalan sessiz çoğunluk teşkil ediyordu.²⁹⁴ Antakya Kilisesi 360 yılına kadar Ariusçuların elinde kaldı.²⁹⁵

363'de Julian'ın ölümü üzerine Hristiyan ve aynı zamanda aşırı bir Ariusçu düşmanı olan Yubyinyanos tahta geçti. Bütün Ariusçu Psikoposları sürgüne göndererek, yerlerine Ortodoks Psikoposlar atadı.²⁹⁶ Bir yıl sonra yeni imparatorun ölmesiyle yerine Arius taraftarı Valens tahta geçti. Anadolu'da başta Kapadokya, Urfa ve Antakya olmak üzere Ortodokslara karşı zulümlere girişti. Bir kısmını Asi Nehri'ne dökerken bir kısmını da sürgüne gönderdi. 378 yılında Valens'in ölümü üzerine Garatyanus tahta geçti. Ortodoks olan bu imparator her tarafta büyük çapta bir Ariusçu avı başlattı.²⁹⁷

İstanbul Konsili 381 yılında Antakya Patrikliği'nin bütün Doğu'nun (Suriye, Filistin, Kıbrıs, Arabistan, Mezopotamya, İran ve Hindistan)tek hakimi olduğu kararı teyit edildi. Devletin sağladığı huzur ortamıyla Antakya Kilisesi'nde de kristolojik münakaşalar geçici de olsa bir fetret devrine girince, dini, ilmi ve kültürel çalışmalar arttı.²⁹⁸

2.3.3. Nesturiler ve İnanç Esasları

"Antakya'daki tahsilini tamamlamış olan Nastoryus, ilmî kudreti ve kuvvetli hitabeti sayesinde kısa sürede Antakyalıları büyülemiş ve şöhreti Antakya dışına taşarak, imparatorun kulağına kadar ulaşmıştı. İmparator, hem İstanbul kilisesi bünyesinden atayacağı bir patriğin başkentte iç çekişmelere sebep olacağı, hem de Nastoryus'un sahip olduğu vasıfları göz önüne almış olmalı ki İmparator, 10 Nisan 428

²⁹² Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.44.

²⁹³ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.92-93.; Mor İgnatius Afram I, *Tarihü'l-Kenise*, s.442.

²⁹⁴ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.99; Atiya, *Eastern Christianity*, s.175.

²⁹⁵ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.100.

²⁹⁶ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.104; Mor İgnatius Yakub III, *Tarihü'l-Kenise, C.I.*, s.239.

²⁹⁷ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.104; Mor Mihoyel Rabo, s.154-155.

²⁹⁸ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.111-112; Mor İgnatius Yakub III, *Tarihü'l-Kenise, C.I.*, s.276.

tarihinde Nastoryus'u İstanbul patriği olarak atadı. İstanbul patriği olan Nastoryus, İstanbul'da Antakya Kilisesi'nin görüşlerini savundu. Dinî tartışmalar 431 yılında üçüncü Efes Ekümenik Konsili'nin toplanmasına sebep oldu. Nastoryus'un en önemli karşıtı İskenderiye Patriği Cyril, Nastoryus'u bu konsilde sapkınlıkla suçlayarak görevden alınmasını öngören bir kararı konsilden çıkarmayı başardı.²⁹⁹ İmparator boş yere iki yanı uzlaştırmaya çalıştıktan sonra Qurillos'un kalabalık yandaşlarının sürekli protestolarına uyararak Mar Nastur'u görevden aldı.³⁰⁰

Antakya Kilisesi içindeki monofizit kristoloji konusunda İskenderiye ile görüşte bulunan grup dışındaki Süryaniler patriklikten el çektirilen Nastoryus'un yanında oldular. Nastoryus'un yanında olan gruptakiler Antakya Kilisesi'nden ayrılarak kiliselerine Nesturi adını verdiler. Ancak bu bölünmeyle Antakya Kilisesi, Monofizit yani Yakubi ve Nesturi olmak üzere iki gruba bölündü ve çekişmeler başladı.³⁰¹

5. yüzyılda Nestorius, İsa'nın beşeri tabiatını gerektiğinden fazla belirten bir doktrini ortaya attı. Antakya Okulu'na mensup olan teologlar öteden beri bu yöne eğilimliydiler ve Nestorius kuzey Suriye'de çok taraftar buldu. Onun öğretisi 431 yılında Efes Ekümenik Konsili'nde sapık bir inanç olarak mahkum edildi. Bunun üzerine çok sayıda Suriye cemaati topluluktan ayrıldı. Baskı görmeye başlayan Nasturiler, İran topraklarına sığındılar. Buradan misyonerlik faaliyeti için gözlerini uzak doğuya çevirdi.³⁰²

Görevinden alınan patrik, Antakya yakınında Ewprepiyus Manastırı'nda 4 yıl yaşadı. Oradan da, Süryani Kilisesi'ni çokça etkilemeye devam etti. Bu durum düşmanlarını kuşkulandırdı. Bundan dolayı daha ırak yerlere sürüldü. Bir ferman, onu Arabistan'da Petra kentine gitmesini buyurdu. Son günlerinde, Mısır'da, bir yerden bir yere, adi bir suçlu gibi Mısırlı korumaların gözleminde sürükleniyordu. Mar Nastur düşmanları tarafından ezilmiş olarak ve yaşamının sonuna kadar, yaşamını zehir eden, düşmanlarının elinde öldü.³⁰³

Nasturilikle mücadeleden ikinci ve daha fena bir kavga çıktı. Hem Antakya akideleri, hem de bu inançları temsil eden İstanbul Patriği üzerinde kazandıkları çifte zaferden şımaran İskenderiye teologları, tümüyle aksi yönde Ortodoks inancın sınırlarını tecavüz ettiler. Bunlar İsa'nın beşerilik vasfını bütünüyle inkar eden bir

²⁹⁹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.127-128.

³⁰⁰ G. D. Malik, *age.*, s.369.

³⁰¹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.128; Levent Öztürk, *Asrı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayınevi, İstanbul, 1998, s.67.

³⁰² S. Runciman, *age.*, s.6.

³⁰³ G. D. Malik, *age.*, s.369.

doktrin ortaya attılar. Bu sapık inanca, onu ilk olarak ortaya atan Eutyches adlı bir papaza ithafen Eutychianizm adı verilir. Fakat daha ziyade monophysitizm adlandırılma şekliyle ün kazanmıştır. Bu doktrin 451 yılında IV. Ekümenlik Kadıköy Konsili'nde mahkum edildi. Buna karşı çıkan monofizitler Hıristiyanlığın ana kilisesinden ayrıldılar ve Mısır Hıristiyanlarının çoğunluğu ile Suriye Hıristiyanlarının bir kısmını beraberinde sürüklediler.³⁰⁴

2.3.4. Yakubiler ve İnanç Esasları

M.S. 6. ve 7. yüzyılla birlikte Bizans imparatorları, tüm kiliselerde İstanbul Kilisesinin benimsediği fikirleri kabul ettirmeye çalıştılar. Bunu yaparken zulüm ve baskılar yaparak patrikleri İstanbul Kilisesi'ne tabi olmalarını amaçladılar. Yakup Baraday, Yakubiliğin kendini korumasında önemli rol oynamıştır. Kendisi Yakubiliğin kurucusu olmasa da manevi Babası ve devam ettiricisi olmuştur.³⁰⁵

Monofizitlere göre, İsa'nın doğası tekti. Hz. İsa kendine insan doğasını seçmişti. Tanrılığı ve insanlığı bir tek doğadan olmuştu. Bu Monofizit Kilisesi'ni Yakub Baraday kurmuş değildir ama onun sayesinde kurtulup canlanmıştı.³⁰⁶

İmparator Justinian döneminde Yakup, Anadolu'da yer alan tüm patriklik merkezleri arasındaki kargaşa ve tartışmalara noktayı koymakla vazifelendirilmiştir. Ancak Yakup, Monofizit bir tavır sergileyerek Yakubilerin safında yer almasıyla kiliselerde ikiye bölünmeler başladı. Bölünmeler nedeniyle İstanbul ve Antakya'ya iki patrik atadı. Bununda başarısız olmasıyla Antakya ve İskenderiye Yakubi kiliseleri kuruldu. Yakup Baraday Anadolu'da birliği sağlamadan vefat etti ve bölünmeler hızla devam etti.³⁰⁷

7. yüzyılda Antakya'da Yakubi Patriği Aziz Atanasiyos Eski Ahit'in Helenceden Aramcaya çevrilmesini emretmiştir. Bu sayede eskilerinde olan bütün karanlık noktalar düzeltilmiştir.³⁰⁸

“Yakubilere göre üç hipostas, her biri bir zat olan ayrı ayrı şahıslardı. Nesturiler, kainatta bir birlik düşüncesinin hakim olduğunu ve her şeyin özünde bu birliğe dönüştüğünü savunmuşlardır. Nesturiler, alemdeki birlik gibi felsefe ve dinin özünden bir olduğunu düşünüyorlardı. Ancak Yakubiler, felsefe ve din arasına mesafeler koyarak ikisinin ayrı yol olduğunu ve kiliseye gerçeklerinin felsefi gerçeklerden daha üstün

³⁰⁴ S. Runciman, *age.*, s.6.

³⁰⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.128; Atiya, s.180-182.

³⁰⁶ F. Aprim, *age.*, s.46-47.

³⁰⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.128, Çelik, s.105.

³⁰⁸ G. D. Malik, *age.*, s.89.

olduğunu savunuyorlardı. Böylelikle Nesturiler, daha çok felsefi argümanları kullanırken, Yakubiler ise, çoğunlukla dinsel bir jargon geliştirmişlerdi. Başka bir ifadeyle Nesturiler, konuyu İsa-Masih'in sembolik kişiliği ile yorumlayıp özünde bir birlik düşüncesini savunurken, Yakubilerin ise, İsa-Masih'in bedenini tanrılaştırmak suretiyle antropomorfizme yaklaştıklarını söylemek mümkün gözükmektedir."³⁰⁹

Nesturi ve Yakubi Süryaniler, inançlarını savunmak ve görüşlerini desteklemek amacıyla, Aristoteles felsefesine ve özellikle mantığına başvurmuşlardır. Ancak felsefeye yaklaşım tarzları açısından aralarında önemli farklar da vardır. Nesturiler, Aristoteles mantığını içinde buldukları Pers toplumu ve Doğu inançları ile uzlaştırmak suretiyle yorumluyorlardı. Yakubiler için felsefe ve mantık dini görüşlerini destekleyen bir argüman olduğunda doğru, dini doğrularla çeliştiğini de ise yanlıştı.³¹⁰

Mezopotamya'da Süryaniler tarafından kurulan bilim merkezlerinin neredeyse hepsi Nesturi ve Yakubi çekişmesine şahit olmuşlardı. Bu merkezler bazen Nesturilerin bazen de Yakubilerin kontrolü ne geçiyordu. Nesturi Süryaniler, Batı düşüncesine ve Grek kilisesine karşı daha çok muhalefette kaldıkları için, daha dinamik bir yapıya sahip olmuşlardı. Tek doğa yanlısı Süryanilerin hakim olduğu okullar bir bir ele geçirilince, Yakubiler, kendilerini daha güvenli okullar buluyor, bir süre sonra o okulda da Nesturilerin eline geçiyordu. Bu durum, ya okulun kapatılması ya da Nesturi bilginlerin kaçması ile sonuçlanıyordu. Bu mücadele İslam düşüncesinin hakim olduğu ve Süryani düşüncesi ile birlikte diğer düşünceleri etkisi altına aldığı sürece kadar devam etti.³¹¹

Nesturilik düşüncesi, Antakya, Urfa ve Nusaybin okullarında temsil edildikten sonra Cundişapur üzerinden İslam dünyasının ilim merkezi olan Bağdat'a intikal etti. Yakubilik düşüncesi ise, daha çok Res'ül-Ayn, Kinnesrin ve Harran Okulu üzerinden önce Tikrit'e oradan da Bağdat'a ulaşmıştı.³¹²

Nesturiler (Diyofizitçiler), Müslüman düşünürlerin ilk öğreticileri olan Nesturiler, daha çok tıp ve mantık biliminin öncülüğünü yapmışlardır. Yakubiler (Monofizitçiler) ise, daha çok Yeni Platoncu etkilerin doğuda temsil edilmesi ile ilgili konularda zikredilirler.³¹³

Grekçeden Süryanice ye tercüme faaliyetinin tetikleyen en önemli sebep diyofizitçi ve monofizitçi Süryaniler arasındaki teolojik ihtilaflardır. Tarafların ikisi de

³⁰⁹ M. Nesim Doru, *Süryanilerde Felsefe*, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012, s.30.

³¹⁰ M. N. Doru, *age.*, s.31.

³¹¹ M. N. Doru, *age.*, s.31.

³¹² M. N. Doru, *age.*, s.31-32.

³¹³ M. N. Doru, *age.*, s.39.

görüşlerini ispatlamak için Grek felsefesi ve mantığına başvurmuşlardır. Ancak aralarında önemli bir fark vardı. Monofizitçi Süryaniler, Yeni Platoncu ve dinsel düşüncelere Nesturilere nazaran daha fazla müracaat etmişlerdi. Diyofizitçi Nesturiler ise, özellikle Aristoteles mantığına sarılmışlardı. Böylelikle biri dini, diğeri akli daha fazla ön plana çıkararak iki akım olarak Süryani düşünce tarihinde yer almışlardır.³¹⁴

Bizans Kilisesi, Antakya Patriklik merkezinden ayrıldıktan sonra ona karşı devlet gücüne dayanarak bazı tedbirler almaya girişti. Böylece Süryani Kadim Kilisesi Antakya merkezini kaybedip tehdit ve baskılarla oradan oraya sürüldü. Çünkü Rum Ortodoks Kilisesi'nin arkasında devlet kuvveti vardı. Süryani Kadim Kilisesi, ancak İslam fetihlerinden sonra bu tehdit ve takiplerden kurtularak yeniden Antakya'ya dönebilmiştir. Bundan sonra da sırasıyla Halep, Harran, Rakka ve Kınneşrin Patriklik merkezi oldu. Sonunda ise 969 yılında daimi olarak Malatya'ya yerleşti.³¹⁵

2.3.5. Ortodoksluk ve İnanç Esasları

Ortodoks kelimesi dokuzuncu yüzyıl yazarlarından Savirus tarafından da kullanılır. Batılılar, Ortodoks kelimesini Roma dışındaki Hıristiyan dünyası, yani doğu Hıristiyanlığı için kullanmışlardır. Costantinapol, İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikliklerini ifade eder.³¹⁶ Ortodoksluk tarihine bakıldığında başlangıç olarak 1054 yılında Roma ve İstanbul'daki din büyüklerinin birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmesine dayandırılmaktadır. Bu tarih Kiliseler tarihindeki resmi tarihi teşkil etmektedir.³¹⁷

Hıristiyan alemi günümüzde gört ana mezhebe ayrılmıştır. Bunlar Katoliklik, Protestanlık, Ortodoksluk ve Diğer mezhepler şeklindedir.³¹⁸ Katoliklik ve Ortodoksluk mezhepleri büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu iki Hıristiyan mezhebi resmi Hıristiyanlığı teşkil etmektedir. Bu iki mezhep arasındaki en keskin fark, Katolik Kilisesinin işlenmişlik düzeyi oldukça yüksek bir doktrin iken Ortodoks Kilisesi daha doğal bir zeminde ilerleyen doktrine sahiptir.³¹⁹ Ortodoks akidesi, genel anlamda Kutsal Kitap, Ortodoks Babaların kabul ettiği ilk 7 konsilin kararları, ve kilise babalarının yorumları üzerinde temellenmektedir.³²⁰

Ortodoksluk dinin zeminin dışında felsefi olarak Yeni Platoncu ve Aristocu

³¹⁴ M. N. Doru, *age.*, s.40.

³¹⁵ Midhat Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974, s.73.

³¹⁶ L. Öztürk, *age.*, s.83.

³¹⁷ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.17.

³¹⁸ Kürşad Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2018, s.1.

³¹⁹ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.2.

³²⁰ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.4.

felsefelerden yararlanmışır.³²¹ Genel itibariyle Ortodoksluk felsefeye mesafe koymuş gibi görünse de kristoloji konusunda Aristocu felsefeye ve onun mantığına dayalı bir yol izlemişlerdir. Ancak dünya ve ahiret inancında Platoncu bir bakış göze çarpmaktadır.³²² Ortodoks kültürünün ahlak anlayışı felsefi bir ahlak anlayışı olmayıp Tanrı'ya ve insana yönelen daha anlaşılır bir anlayışa sahiptir.³²³

“Her şeyden önce Ortodoks teolojisi mistik bir teolojidir ve rasyonel aklın çıkarımlarını içine alan bir anlayışı kabul etmez. Ortodoks teologlarının Latin teologlarını eleştirisi bu tema üzerine dayanmaktadır. Ortodokslara göre Katolik geleneği felsefeyi dinselleştirmiştir ve İncil yerine okunan Aristo konmuştur.”³²⁴

Ortodoksluk akidesinde Tanrı, bilinemez bir doğaya sahiptir. Tanrı hakkındaki en kesin bilgi de hiçbir varolana benzemediğinin bilgisidir. Buradan da şunu anlamaktayız insanlar ancak Tanrı'nın kendini gösterdiği kadarıyla bilebiliriz, O'nu bilmemiz istediği kadar bilebiliriz.³²⁵ Ancak insan da bulunan üç bilgi türü bulunmaktadır. Bunlar bedeni, akli ve ruhi bilgisidir. Akli ve bedeni bilgiyle bu hayat hakkındaki bilgilere vakıf olabilirken, Tanrı hakkında bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Tanrı bilgisine ise ruhi bilgiyle ulaşmak mümkün olup bu bilgi türü Tanrı ile ilişki halinde olan tek bilgi türüdür.³²⁶

“Ortodoksluğun Tanrı insan ilişkisi konusunda geliştirdiği temel fikirler diğer monoteist dinlerdeki karakterleri taşır. Her şeyden önce Ortodoks inancı aşkın bir Tanrı anlayışı üzerine oturur. Ortodoks literatüründe insan, Tanrı ile birleşebilir, fakat asla Tanrı olmaz. Tanrı ile insan arasında hiçbir özsel aynılık yoktur. Tanrı ezeli ve ebedidir, doğmamış doğrulmamıştır. Teslis içerisinde Oğul ve Ruh'ül Kudüs'ün Baba'dan kaynaklanışı zamansal ve biyolojik bir çıkış değildir. Teslisin bütün unsurları ezeli ve ebedidir. Mutlak kudret ve irade sahibidir. Tanrı dışarıdan bakıldığında üç hypostasislidir, fakat bu hypostasisler kendi içlerinde tamamen tek bir varlık olduklarından, herhangi bir zaafa yol açacak aksaklık oluşmaz.”³²⁷

Hıristiyan aleminde Hz. İsa'nın üç yönü olduğu fikri mevcuttur. Kurtarıcı olarak İsa, İnsan olarak İsa ve Oğul olarak İsa. Ortodoks akidesinde bu üç yön eşit miktarda incelenmiş olsa da Ortodoks Babaları, Kurtarıcı olarak İsa ve Oğul olarak İsa

³²¹ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.5.

³²² K. Demirci, (2018a), *age.*, s.13.

³²³ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.17.

³²⁴ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.28.

³²⁵ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.32.

³²⁶ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.33.

³²⁷ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.42.

karakterine daha çok ehemiyet vermişlerdir. Ortodoksluğun da kristolojisi bu iki karakter üzerine inşa edilmiştir.³²⁸

M.S. 1054 yılında Doğu ve Batı Kiliselerinin birbirinden ayrılması ve Ortodoks inancının ortaya çıkışı sonrasında Antakya Kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi'nin etkisine girmiş ve kimliğini kaybetmiştir. Buna rağmen Antakya Patrikliği Doğu Hristiyanlığının 1098'e kadar ki gelişiminde önemini korumuştur. Ancak Antakya Prensi I. Bohemond, 1098'de Latin kökenli patrikleri Antakya Patrikliği'ne getirince Ortodoks Patrik buradan ayrılarak yeniden İstanbul'a gitmeye zorlandı. Bu hadiseden sonra Antakya Kilisesi yeni bir parçalanma sürecine girdi.³²⁹

2.4. Roma Döneminde Antakya'da Eğitim Sistemi

Hıristiyanlık düşüncesi, geleneksel olarak Antik Çağ düşüncesini reddetmekle birlikte, Yunan felsefesinin araçlarını da kullanarak bir dünya görüşü oluşturmaya çalışır. Böylelikle Antik Çağ felsefesi Hıristiyanlık ile iç içe geçer.³³⁰

Antakya özel düşüncemize ve ilgilendiğimiz çağa göre kentlerin en ilgi çekicisidir.³³¹ Antakya ise okullarının çoğalmasıyla tanınır.³³² Roma'daki özel eğitimin izlerini Atina ve Antakya'da Okul eğitiminin yandaşlarının, bu kentlerde istedikleri olmaktadır.³³³

Libaniyos ve Temistius şهادet ederler ki sabır o zaman ki öğretmenlerin bilmediği bir şey değildi. Okullarında gürültü yükselince ve çocuklar karışıklık çıkarınca, bastırmak yerine hoşgörülle beklerlerdi. Bütün uğraşlardan sonra çocuğun okuldan düzelmez ahlaksız diye eve gönderilmesini aileler önlüyorlardı. Ama Libaniyos bazı kovulmalar soğukça, fakat olağanüstü etki yapıyordu, diyor.³³⁴

Öğretmenler duruma göre davranmayı aşırı gitmemeyi biliyorlardı. Yani 4. yüzyıla uygun davranıyorlardı. "Çocuk en güç güdülen hayvandır." sözüne inandıkları için, tatlılığın ve saygının en iyi disiplin aletleri olduğunu bilmekteydiler. Ötekilerin de şartlara göre uygulandıkları yerler ve olağanüstü durumlar vardı. Belki eski çağlarda birçok ayrıcalık, düzeni meydana getiriyordu.³³⁵

Antakya'da bilgi sürecini tamamlamak için çocuğa, birbirini takip eden üç okul sunuluyordu. İlkokul, sonra Gramer Okulu, en son da Hitabet Okulu.

³²⁸ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.43-44.

³²⁹ H. Çoruh, *age.*, s.5.

³³⁰ U. Pişmanlık, *age.*, s.67.

³³¹ A. Harrent, *age.*, s.14.

³³² A. Harrent, *age.*, s.14.

³³³ A. Harrent, *age.*, s.21.

³³⁴ A. Harrent, *age.*, s.32-33; Reiske, I, 146.

³³⁵ A. Harrent, *age.*, s.33.

İlkokul'da çocuk yedi veya sekiz yaşında, ilk öğretmeni olan yazarın eline bırakılır. Bu bizim ilkokulumuza denktir. Program basittir. Okuma, yazma ve sayma, herkesin temel ihtiyaçlarına yanıt verir.³³⁶ İlkokulda müzik kültürü de veriliyordu. Okuma ve yazmadan sonra aritmetik geliyordu. Helenliler ve doğulular bu alanda son derece başarılı oluyorlardı.³³⁷

Çocuk bunları öğrendikten sonra ilk öğretmenin elinden ruhunu değişik bilgilerle bezeyecek grameryene geçer. Çocukların yaşı, öğrenim süresi ve programı, gerçekten bizim ortaöğretimimize benzer.³³⁸ Helen gramercinin temel teorileri, metodlu ve muntazam bir bilim oluşturur. Gramer ansiklopedisinden çıkan, çok büyük bir birikim ve sözlü felsefeden gelen olağanüstü derin düşüncedir.³³⁹

Hitabet okulundan önce genç adam gramercinin elinden, bilginin çeşitli dallarına başlamış, hatibin diyeceklerini öğrenmeye hazır olarak çıkar. Orada aldığı eğitimi geliştirir, taçlandırır. Hitabette ancak iki teoriye yer olduğunu anlamak kolaydır. Biri süreci tarif eder ve sınıflandırır, sanatın pratik kısmıyla ilgilenir. Ötekisi, hitabet felsefesiyle uğraşır ve uygulama için sonuç çıkarmayı bize bırakır. Bu ikincisi daha az üretken olup, ortalama yetenekler için daha kolaydır. Eski hitabet kitaplarına birinci teori hakimdi. Daha sonra Platon, Aristoteles ve ardılları felsefe yöntemini yaşattılar.³⁴⁰

Libaniyos ve Fasganiyos'un öğretmeni olan Antakyalı Aftoniyos ile birlikte doktrin kısmı, öğrencinin yararına olarak kalktı. Bu üç isim, hitabet eğitiminde konuya hakimdir. Onlar otoritesi tartışılmayan öğretmenlerdir. Bunun yanında da belirli ayrıntılar analiz edildiğinde üçünün arasındaki büyük ilişkiyi görürüz. Her üçünde de hitabetin temeli, sırası ve tarifleri ortaktır.³⁴¹

Sanat öğretimine ait özellikler, eski çağların edebiyatında pek az iz bırakmıştır. Libaniyos, resim ve heykelde birden fazla tarif modeli kullanarak öğrencilerini faydalandırmıştır. Libaniyos sanatçının özelliklerini, alçakgönüllülüğünü ve dürüstlüğüne, kadının gözüne bile bakmamasını işaret eder.³⁴²

4. yüzyılın hitabeti, sanatla edebiyat arasındaki bağlantıya önem vermezlik etmiyordu. Mükemmelliğe verdiği özenden dolayı, öğrencilerin sanat içgüdülerini

³³⁶ A. Harrent, *age.*, s.50.

³³⁷ A. Harrent, *age.*, s.53.

³³⁸ A. Harrent, *age.*, s.60.

³³⁹ A. Harrent, *age.*, s.65.

³⁴⁰ A. Harrent, *age.*, s.66.

³⁴¹ A. Harrent, *age.*, s.68.

³⁴² A. Harrent, *age.*, s.73.

kültürsüz bırakmak istemiyordu.³⁴³

Hitabet yöntemi üç büyük parçaya ayrılmaktadır. Birincisi “Deliberatif veya Demegorique” (düşünceli, ölçülü), ikincisi “Adli” yöntem, üçüncüsü “Epidictique veya Gösterişli yöntem. Birinci yöntem, politik adı altında uzun süre geçerliydi. İkinci yönteme ait örnek yoktur. Yalnız Libaniyos’un büyük miktarda bıraktığı hitabet örneği kalmıştır. Bu yöntem gerçek hitabete verilecek biçimdir. Çağın en beğenilen yöntemi gösterişli yöntemdir. Bu yöntem hepsinden daha az gösterişlidir. Adli ve siyasi toplantıların resmi tavrı olup hazırlanmış söylevidir.³⁴⁴

Helence ve Latince arasındaki çekişme örtüsü altında uzmanlık ve endüstri okullarına verilen yönetim üstünlüğü ile daha üstün bir yeri olan bilimsel okulların arasında, iki yöntemin sonsuz savaşı vardı. Yani şiirsel yöntemle, bilimsel yöntem.³⁴⁵

Bilimsel dediğimiz yöntemde, temel itibariyle, öğrenciler nesnelere bilmek için öğreniyorlar. Şiirsel yöntemde ise zevkimizi ve aklımızı yetkinleştirmek için öğreniriz. İlk yöntemde bilim amaçtır, ikincisinde ise bir araçtır. Birincisinde hakikat, ikincisinde ise güzellik öğrenilir.³⁴⁶

4. yüzyılın ilk yarısındaki birinci yöntem Libaniyos’a eşlik eden üst düzey kimselerden çıktı ve aynı zamanda bizi şaşkınlığa düşürecek bir şevkle, bu teoriyi putperestlerle birlikte Hıristiyanlar da destekledi. Edebiyatta gerileme başlayınca eğitim sorunlarına yalnız devletin karışması değil egemen olan faydacılık ve bilimsellik eğilimleri meydana getiriyordu. Sonuç olarak Helen kültürü ve bu kültüre hitabet yoluyla egemen olan hukuk eğitimi de terk ediliyordu.³⁴⁷

Gençliğin yetiştirilmesinde temel diye düşünülen iki öge, din ve yurt, 4. yüzyılın okullarında görülmez.³⁴⁸ O vakit konu ne dinsel eğitim, ne de milli eğitimidir. Konu, kısıtlamasız geniş ve özgür insancıl eğitimidir. Olasılıkla, ödevler ve ürkütücü baskılar yurt ve din düşüncelerini doğurur. Olmuş olan mantığın büyük mezhebi ve edebi kardeşliğin, dayanışmanın, güzele duyulan büyük aşkın, gerçeğin ışığının ve iyinin yaratıcısıdır. Eski çağın basit, sağlıklı, ahlaki ülküsü yukarıdaki gibi görünüyordu. Bütün okullar geleneklerin bekçisiydi.³⁴⁹

Öğrenci, insanların büyüklükleri ve zaaflarını biliyor, gerçeğin birçok yüzünü

³⁴³ A. Harrent, *age.*, s.74.

³⁴⁴ A. Harrent, *age.*, s.75-76.

³⁴⁵ A. Harrent, *age.*, s.81.

³⁴⁶ A. Harrent, *age.*, s.82.

³⁴⁷ A. Harrent, *age.*, s.82.

³⁴⁸ A. Harrent, *age.*, s.85.

³⁴⁹ A. Harrent, *age.*, s.86.

görüyor, mantıktaki bağlantısızlıkları öğreniyor, doktrinin değişikliklerini ise daha parlak kişilerde görüyordu. İlahların bile kökenleri çeşitli olup, mecraları ve gelişmeleri de öyledir. Hitabet hocası ders verirken bütün insani değerlerinin altını çizer ve öğrencisi de bu büyük derste insanı, toleransı ve merhameti öğrenirdi. Uzlaşmazlık öğretisinin dışında kalmak ve namusluluk, insanın kişisel inançları, karakter enerjisi ve kendini adamasına bağlıdır. Roma’da Simmaxus ve Antakya’da Libaniyos bunun büyük örnekleridir.³⁵⁰ Öğrencileri de Libaniyos gibi kendilerini adıyordu.³⁵¹

Libaniyos bize, bir hakimin yabancı şarkıcıların sokakta şarkı söylediklerini duyduğu için davayı kestiğini anlatır. Aynı biçimde bir Hıristiyan vaiz, dine sadık Hıristiyanların şehvet uyandıran şarkıları anımsayıp, İncil’i unuttuklarından dolayı üzülür. Putperest bir hitabet öğretmeni, öğrencilerinin bütün şarkıları anımsayıp da Demosten’i unuttuklarını anlatır.³⁵² Antakya insanının müziğe ne kadar önem verdiği ve hayatının her alanında karşısına çıktığını görmekteyiz.

Libaniyos’un söylediğine göre, “Jimnastik öğretmeni çocukların organlarını, dans öğretmenine gitmeden önce, dans hareketlerine hazır olacak biçimde yumuşatıyordu.”³⁵³

4. yüzyılda hatip öğretmenin, edebiyatçının, aslında çift anlamlı güzel söz söyleme sanatıyla karşılaşırız. O vakit bu üç sözcük, filozof, hatip veya sofist aynı kişilere eşit ve onurlu olarak uygulanabilmektedir. Jamblique bir filozof. Menander bir hatip, Libaniyos bir sofisttir. Her biri kendi alanında kuşku götürmez ustadır. İlerlemenin hizmetinde olup, kentinin görkemidir.³⁵⁴

O dönemin filozoflarının insanlığın yüksek ahlakıyla uğraştıkları biliniyordu. Bu uğraşın en güzel ürünü, o vaktin bütün filozoflarında olan hoşgörüyü. Buna inanmak için Jamblique’e, Jülyen’e, Libaniyos’a ve Temistius’a bakmak yeterlidir. Filozofların işi, eserleri yaratmaktan çok, halka indirgemek olmuştur. Büyük problemleri buldukları şekilde bırakmışlardır. Plotinos’un kavramlarını daha açık ve daha yöntemli olarak yeniden yazmışlardır. Bu çalışma Plotinos’dan sonra bir yayma, dışarıdan girme, içten düzenleme işlemidir. Hiç çıkarları olmadan, büyük bir enerjiyle, sürekli çabayla, övülecek bir gayretle kendilerini Yeni Platonculuk okuluna adanmışlardır.³⁵⁵

4. yüzyıl Roma uygarlığı eskiden daha büyük bir nüfusu kapsıyordu. Doğuda,

³⁵⁰ A. Harrent, *age.*, s.86.

³⁵¹ A. Harrent, *age.*, s.87.

³⁵² A. Harrent, *age.*, s.90.

³⁵³ A. Harrent, *age.*, s.100.

³⁵⁴ A. Harrent, *age.*, s.166.

³⁵⁵ A. Harrent, *age.*, s.133.

Helenistik çağın başlangıcından bu yana sessiz kalmış olan eyaletlerden aniden birçok yetenek fıskırdı. Örneğin Antiokheia'nın klasik amfilerini kendini okumaya vakfeden Kapadokyalı gençler doldurdu.³⁵⁶ Roma İmparatorluğunda ilgilendiğimiz toplumun eğitilmiş kesiminin ezici çoğunluğu felsefeye değil, hatta bilime hiç değil, daha ziyade hayat meşgalesinin üstesinden gelme çabasında geleneksel dinlerinin kendilerine sağladığı yollara yönelmişlerdir.³⁵⁷

Filozofları ve okullarıyla felsefenin merkezi sayılan Atina, Roma ve İskenderiye başta olmak üzere, Antik Çağın Yunan etkisi taşıyan tüm coğrafyalarında bir geriye çekilme süreci yaşanır. Hıristiyanlık, antik düşünüşün yerini alır. Pavlus'un etkili olduğu dönemde yeni bir felsefe hareketi, Yeni Platonculuk güçlenmekteydi ve bu yeni hareket Hıristiyan Tanrı biliminin gelişmesinde kalıcı bir etki yapacaktı.³⁵⁸ Antik Çağ düşünüşün etkisi altındaki Akdeniz dünyasında artık felsefe okulları değil, onların yerine Hıristiyanlık okulları kuruluyordu.³⁵⁹

Antakya, Antik çağ ve Roma döneminde en büyük okullarından bazılarına sahiptir. Burada Antik çağdan beri gelen Grek-Roma modeline dayanan eğitim sistemi uygulanıyordu. IV. yüzyılın başında Hıristiyanlığın devlet himayesine alınmasıyla İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Antakya'da da iki farklı eğitim sistemi ortaya çıktı. Bu eğitim sistemlerinden biri Antik çağdan beri gelen Grek Roma eğitim sistemi diğeri ise Hıristiyan teolojisinin öğretildiği eğitim sistemiydi. IV. yüzyılın başlarında başlayan Pagan ve Hıristiyan teoloji eğitiminin devletin himayesinde bir arada yaşaması, imparator I. Theodosius'un Pagan inancını ve eğitimini yasaklamasıyla Hıristiyan teoloji eğitiminin galibiyetiyle son buldu. M.S. 529 yılında Atina Akademisinin kapatılmasıyla Pagan inancı tamamıyla yasaklandı ve imparatorluğun genelinde olduğu gibi Antakya'da da Grek-Latin kültürünü temsil eden okullar tamamen kapatıldı.³⁶⁰

Cicero, çalışmalarının başında öğrenimine başlaması ve ilerletmesi konusunda Antakyalı Aulus Licinius Archias'ın ona yol gösterdiğinden bahseder.³⁶¹ Cicero'nun onun teşvikleriyle ve ilkeleriyle eğitildiğini söylemektedir.³⁶² Cicero, Şair Archias'ı

³⁵⁶ P. Brown, *age.*, s.48-49.

³⁵⁷ P. Brown, *age.*, s.57.

³⁵⁸ U. Pişmanlık, *age.*, s.68; P. Wallece-W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, Homer Kitabevi, (Çev:Z.Z. İlkelen), İstanbul, 1999, s.148-149.

³⁵⁹ U. Pişmanlık, *age.*, s.68.

³⁶⁰ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.132.

³⁶¹ Cicero, *Şair Archias Savunması*, (Çev: Bedia Demiriş-Çiğdem Dürüşken)Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 1997, s.27.

³⁶² Cicero, *age.*, s.29.

Antakya'da mahkeme heyetine savunurken Antakya için "Antakya, eskinin şanlı ve varlıklı kenti, eğitilmiş insanların ve özgür bilimlerin yurdu." Diyerek dostu Archias'ın yeteneklerinden ve bilgisinden bahsederek onu müdafaa eder.³⁶³ Böylelikle Antakya'daki eğitimin ne denli büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

2.5. Roma Döneminde Antakya'da Bilim Ve Felsefe

2.5.1. Antakya'daki Gnostisizm Hareketleri

Yükseliş döneminde gizemcilik, idealist gizemcilikten veya saf felsefeci gizemcilikten, dinsel, ayinci, sihirbaz gizemciliğe kaydı. Gizemciliğin çağlara ve okullara göre sıradan bölünmesiyle, dar bir kadro ve soyut bir sınıflandırma oluşturdu.³⁶⁴

Doğaüstü düşüncelerden, Helen ve Roma-Helen felsefesinin değişik biçimleri uzun süredir kaybolmuştu. Stoizm, gnostik kötümserlik, diyalektik inceliklerin, metafizik hayallerin içinde boğulmuştu. Felsefe bu durumdayken Ammonius Sakkas eski filozofların düşüncelerini temizleyerek, hayalleri bastırarak, Platon ve Aristoteles'in gerekli ve temel kuramlarının uyumunu yeniden sağladı. Bütün sistemlere açık ve Helen düşüncesinin gerekli bütün öğelerini tekrar toplayan ilk büyük okul bundan sonra kuruldu. Bu okul, Platon'un diyalektiğini, Aristoteles'in metafiziğini, Stoikler'in fiziğini, Doğu düşüncesinin gizemli öğelerini içeriyordu.³⁶⁵

Hıristiyan çağının ilk yüzyıllarında masallar kalktı, ilahların soy kitabı tartışılmaya başlandı. Simya bilimi, doğrusu, birden bire yarı akli yarı gizemli, karmakarışık, tamamen deneysel, garip reçetelerle, endüstri süreçleriyle felsefeyle ve hepsi birden gizil güçlerle süslenmişti. Kutsal sanat, simgelere ve dinsel dogmalara bürünmüş, kimyadır. Doğa felsefesinin metafizikçilere karşı bir tepki denemesidir. Bu yeni bir bilimin kuruluşudur. Ancak, sihirli, doğu çıkışlı, gnostik ve mistik formüller yaşıyor, şarlatanlar ve kötü insanlar simyayı kötüye kullandılar.³⁶⁶

Hıristiyanlığın ve Yeni Platonculuğun etkisi altında, olağanüstü bir tutkuyla toplanmış bu gizemli yabancı öğeler, tıp bilimlerini gerileme ve durgunluktan kurtaran 14. yüzyıla kadar inanılmaz bir güçle sürüp gitti. Gizemin bu kadar evrensel olarak yenilenmesi, Hıristiyanlıkla putperestlik kavgasının en ilgi çekici evrelerinden birinin sonucudur. Önceleri putperestlik, 2. yüzyılın sonunda ve 3. yüzyılda, uyumakta olan inancı uyandırmaya çalıştı, doğa öncesi kuramları ileri sürdü, ruhlar dünyasını tekrar

³⁶³ Cicero, *age.*, s.31.

³⁶⁴ A. Harrent, *age.*, s.128.

³⁶⁵ A. Harrent, *age.*, s.128.

³⁶⁶ A. Harrent, *age.*, s.113-114.

koydu. Gücünü tekrar doğrualtı ve halkın inançlarına dayanarak harekete geçmek istedi. Hatta yüzyıllar boyu dolmuş olan hurafelerin uygulamalarını kaydetti. O vakit rahipler, hastalıkları iyileştiriciler, sihirbazlar, büyücüler, mucize yapanlar, kutsal yerleri ziyaretler ve adak sunmalar, muskalar vb. şeylerle her taraf doldu. Mucize öyle bir sözdür ki dinler onsuz ne doğabilir ne yaşayabilir.³⁶⁷

Hıristiyanlıkta da mucize gerçekleştiren kişiler vardı. Karşı tarafın üstün gayreti karşısında, kararsızlık içinde halka putperestliğin avantajları ve mucizeleri gibi mucizeler sunma zorunluluğunu Hıristiyanlık da duydu. Oradan itibaren, İncil’de de ruhların gücü kuramını temel olarak geliştirdiler. Putperest doğaüstü dünyasının kopyası olan bir Hıristiyan doğaüstü dünyasında, mucizelerin, meleklerin, ışığın ve iyiliğin ruhunun, hakiki azizlerinki olduğu, putperestlerin mucizelerinin şeytanların, kötü ruhların işi olup sağlığı bozdukları hastalığa neden olduklarını, ileri sürdüler. O vakit Hıristiyanlığın da mucize gerçekleştirenleri, muskaları, çok kere şehitlerin türbeleri olan, kutsal yerleri oldu. Her iki tarafta da bilim adamının tek bir tutumu var, doğa bilgisinden dolayı, doğaüstü etkileri düzeltmek istemektedirler.³⁶⁸

Başpiskoposlar putperestlerin sihrine, tamamen küçümseyerek inanıyorlardı. Sinesius, tılsım ve muska yapma sanatı gerçek ve yararlı şeyler diyordu. Altın Ağızlı Yuhanna bu noktada inançlı değildi, ama putperestlerin sihrine karşı vargücüyle savaşıyordu. Kim iyileşmek için bu uygulamaları reddederse onu şehitliğe layık görüyordu. Kim daha önce muska, sihir ve sihrin diğer uygulamalarını kullanmışsa, o affa layık değildi. Bütün bunları tevekkülle değiştiriyordu. Şayet yukarıdaki erdemini uygulaması bazıları için mümkün değilse, o da haç çıkartmakla, şehitlerin türbesinde dua etmekle, bir münzeviyi ziyaret etmekle, elini başpiskoposların ellerinin üzerine koymakla iyileşebilirdi. Putperestliğin en seçkin kişileri bu evrensel inançtan kaçamıyorlardı. Libaniyos ise, büyülere inandığını kabul etmektedir.³⁶⁹

Putperest, bir parşömenin üzerine kendi ilahlarının adını veya ırmakların adını ya da bir dua formülü yazarken, Hıristiyan da İsa-Mesih’in, bir meleğin veya bir azizin adını, İncil’den bir alıntıyı yazıyordu. Her ikisi de vücutlarını bütün hastalıklardan koruması veya iyileştirmesi için bunları üzerlerinde taşıyorlardı. Antakya’daki bütün Hıristiyanlar Meleke’nin, Altın Ağızlı Yuhanna’nın koruyucu başpiskoposunun

³⁶⁷A. Harrent, *age.*, s.117.

³⁶⁸A. Harrent, *age.*, s.117-118.

³⁶⁹A. Harrent, *age.*, s.119.

portresini ve tabip Melek Rafayel'in adını taşıyorlardı.³⁷⁰

Karşı konmaz ve olağanüstü bu akımda zavallı bilim sürükleniyordu, insanlar güçsüz olarak, din yönünde giderek, birkaç yüzyıl için, ustaların yöntemlerini ve bilgilerini unutacaktır.³⁷¹

Egemen düşünce, gizemle, ilahların birbirine göre akrabalıklarının felsefeyle ilişkilerini saptamak ve bu ilişkileri genelleştirerek daha fazla dizgeleştirmektir. Bütün bunlara bir bilimsel görünüş vermektir. Felsefeyle dini birbirine dayandırarak eylem alanlarını genişletmektir.³⁷²

3. ve 4. Yüzyıllarda Roma dünyası üzerinde gerçekten iz bırakan insanlar hep kendilerini Tanrı'nın veya Tanrıların hizmetkarları olarak davrandıklarına inandılar ve muammalarla dolu bir dönemde yol göstermeleri ve kutsanmaları için bol bol doğüstü güçlere başvurular.³⁷³

Iamblichus, Gadara kaplıcalarında suya dokunup bir şeyler mırıldandı ve sudan iki çocuk çıkıp kollarıyla ona sarıldılar. Proklus, rüyasında ilahtan haberler alıyordu. Vahiyleri ve mucizeleri, karşıtlarıyla denkleştirdiler. İlk önce Yeni Platoncular'ın düşünceleri değişti. Onların yerine, dünya olaylarına aldırmaıyıp yalnız dinsel düşünceyle meşgul olanlar geldi. Onlara göre, iyiyi keşfetmek için bütün düşünceleri duraklatmak, akılı boşaltmak gerekiyordu. Güneşin doğmasını beklerken ufka baktığımız gibi, ilahi ışığın aydınlatmasını da sessizlik içinde beklememiz gerekirdi. Düşünce bizi taşıyan bir sal gibiydi, şişerek bizi yükseltiyor ve onun doruğundan, birden bire ışığı görüyorduk.³⁷⁴

Geç antikçağ filozoflarına göre dünya, kabul edilmeli ki, gizemli olsun. Bu filozoflar dünyanın güzelliğini, uzun bir gün batımının son kırılğan akşam kızılıığı gibi, kederli düşüncelerle mülahaza ettiler. Fakat bu evren gizemli olduğu kadar anlamlıydı da. Çünkü Tanrı'dan bir işaretti. Miras alınan efsaneler, filozoflar tarafından işaretler olarak kabul görebildiler. Hıristiyanların soğuk bazilikalardaki ruhani ibadetlerinin çıplaklığına karşılık pagan filozoflar, geleneksel kurban töreninde yanan sunağın, kurbanı, yükselen alevin sade berraklığına indirgeyişi gibi ruhla yüklü hareketleri savundular.³⁷⁵

Mistik düşünce biçimi ve pratiğı, Nesturilerden çok Yakubiler arasında

³⁷⁰ A. Harrent, *age.*, s.120.

³⁷¹ A. Harrent, *age.*, s.120.

³⁷² A. Harrent, *age.*, s.130.

³⁷³ P. Brown, *age.*, s.61.

³⁷⁴ A. Harrent, *age.*, s.131-132.

³⁷⁵ P. Brown, *age.*, s.90.

gelişmiştir. Çünkü Nesturilik, tarihsel seyrinde dünyevileşmeye daha yatkın bir gelişme göstermiş ve uzun yıllar Pers topraklarında münzevi bir hayat yaşayan ruhbanlarla mücadele etmiştir. Süryani mistiklerin Nesturi Kilisesi'nden koparak Monofizitçi Süryanilere katılmıştır. Bu sebeple Süryani mistisizmi denilince zikreden isimler genel olarak doğrudan ve dolaylı olarak Yakubi Süryanilerin kültürel etki alanına giren ortamda yetişmiş isimler olması şaşırtıcı gelmemektedir. Süryani bilginler felsefi mistisizm alanında önemli çalışmalar yapmıştır.³⁷⁶

Iamblichus: Plotinos, Hindistan'ı merak ettiğinden dolayı oraya gidebilmek için orduya katılıp Hindistan'a ulaştı. Ancak İmparatorun ölmesiyle yenilgiyle sonuçlanan savaş sonrasında Plotinos Antakya'ya geldi. Antakya'dan ayrılan Plotinos, Roma'da görkemli bir felsefe okulu tesis etti.³⁷⁷

Porphyrus ve Iamblichus, Plotinos'un seçkin takipçileridir.³⁷⁸ Felsefede birlik, çağa Platon'dan Iamblichus'a kadar damgasını vurdu. Platon'un adı diğerlerine egemen oldu. Felsefedeki dinsel duygular, birbiriyle rastlaşan gizemli anlatımlar, önceden ruhun yaşamı masalı ve ölümlü kişilere girmesi, bütün bunlar o çağın düşünce ihtiyacı ve hareketiyle çok iyi uyum sağlıyordu.³⁷⁹

Iamblichus, Tanrı'nın tenzihi ve ara varlıkların sayısı hususunu abartılı bir biçimde daha ileri taşımıştır. O, Porphyrius'tan gelen erdemler üzerine beşinci bir erdem olarak rahipliği ilave etmiştir. Ona göre duyulur dünyadan sıyrılmamanın yolu bu erdem gerekliliklerini yerine getirmekten geçmektedir. Tanrı ile ilişki kurabilmenin yolu ise ancak ilahi vahiyle mümkündür. Bu vahyin taşıyıcısı olan rahipler de doğal olarak filozoflardan üstün bir mertebeye sahiptirler.³⁸⁰

Iamblichus'a göre, "İlah şiddetle geliyor ve böylece din, düşüncenin ilk endişesi oluyordu. Daha önceki hareket önemle belirtiliyor ve abartılıyordu. Yalnızca felsefede birlik değil, aynı zamanda öncekinden az olmayan bir anlayışla, dinde bir birlik oluşturuyordu. Felsefe bir dinin değil, hepsinin rahibidir."³⁸¹

Iamblichus, şüphesiz yaşadığı dönemde o denli saygı duyulan bir öğretmendi ki, ona "Tanrısal Eğitici" adı bile verilmiştir. Iamblichus'ta düşünce imgeleme, zihinsel

³⁷⁶ M. N. Doru, *age.*, s.176-177.

³⁷⁷ Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, (Çev: Oktay Özel, Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018, s.168.

³⁷⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Felsefe Tarihi, Cilt:2*, (Çev: Doğan Barış Kılınç), Notabene Yayınları, İstanbul, 2019, s.373.

³⁷⁹ A. Harrent, *age.*, s.129.

³⁸⁰ Cahid Şenel, *Yeni Eflatunculuğun İslam Felsefesine Yansımaları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s.35-36; Copleston, *Felsefe Tarihi, Cilt: I/2*, s.136-137.

³⁸¹ A. Harrent, *age.*, s.129.

evren ve bu evrenin sınıflandırılmasını içeren bir şeytanlar ve melekler krallığına gömülmekte ve spekülasyon da büyü yöntemlerine indirgemektedir. Yeni Platoncular buna teurji (theourgia) diyorlardı. Nitekim mucizede spekülasyon, Tanrısal İdea, deyim yerindeyse, edimsellikle dolaysız bir temas içerisine getirilir ve evrensel bir şekilde tasarlanmaz. Proklos sonraları Iamblichus hakkında büyük bir gürültü koparır ve temel fikirlerini Iamblichus'a borçlu olduğuna şahitlik eder.³⁸²

2.5.2. Antakya'daki Hıristiyan Felsefesi

Antakya'da M.S. 4. yüzyıla kadar hem Hıristiyanlığın hem de pagan inanın merkezlerindedir. İki farklı inanişe sahip Antakya döneminin en güzel örneklerinden biri olan ikili eğitimin merkezlerinden olmuştur. Buna örnek olarak Antakya'da Lucian Hıristiyan teoloji okulu ile Libanius'un Grek-Roma eğitim sisteminin uygulandığı Pagan görüşü temsil eden iki büyük okulun sorunsuz olarak eğitim vermesi gösterilebilir.³⁸³

“İmparator Diocletian döneminde Antakya tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri Lucian'dır. Lucian'ın yaşadığı süre boyunca yaptığı çalışmalar hem Antakya tarihi için hem de Hıristiyanlığın yayılması için çok önemlidir. Hıristiyan eğitimi olarak büyümüş ve bu şehirde piskoposluğa kadar yükselmiştir. Lucian Antakya'da ki Hıristiyan topluluğun tamamı tarafından hem öğretmen hem de şehit olarak saygıyla anıldı. Antakya teoloji okulunda yetişen öğrenciler, M.S. 320 yılında Piskopos olduklarına göre Lucian'ın Antakya teoloji okulunun başına M.S 300 yılında geldiği söylenebilir.”³⁸⁴ “İzmit Piskoposu; Eusebius, Kadıköy Piskoposu; Maris, Bilim adamları; Asterius, İskenderiye Piskoposu; Athanasius gibi imparatorluk tarihine yön veren piskopos ve bilginler Lucian Antakya teoloji okulundan mezun olmuşlardır.”³⁸⁵

Lucian döneminde bu okuldan başta Arius olmak üzere Nekomedy Episkoposu Eusebius, Kadıköy Episkoposu Maris, İznik Episkoposu Sevocanis, Antakya Patriklerinden Levontinos ve Tarsus Episkoposu Antonyos gibi meşhur alimler yetişmiştir.³⁸⁶

Antakya akademisi, felsefe ile dini uzlaştırma hedefindeydi. Buradaki düşünceler Hıristiyanlar arasında yüzyıllarca tartışılacak ve Hıristiyanları çeşitli mezheplere bölecek olaylara zemin hazırlamıştır. Bu ilk akademi yunan felsefesiyle

³⁸² G. W. F. Hegel, *age.*, s.374; Karş. Procli. Theol. Plat. III. S.140.

³⁸³ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.131.

³⁸⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.132.

³⁸⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.132; Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest, Princeton, New Jersey, Princeton Univ. Press,1961, s.341.*

³⁸⁶ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.118.

dinin uzlaştırılmasını hedefleyen Helen felsefesinin köklerini oluşturmuştur.³⁸⁷

Antakya, Süryani tarihi açısından hem patriklik merkezi olması hem de teolojik ayrılıklara ilk başladığı yer olması açısından önemlidir. İskenderiye’de kurulan okulun Kitab-ı Mukaddes ile ilgili yorumlarında takip ettiği yönteme alternatif bir hermenutik geliştirmiş olması ve bu okulda yetişen Nestorius’un Süryani tarihinde ilk ciddi fikir ayrılıklarının mimari olmasıdır. Probus, Diodoros, Theodoros, Altın Ağızlı Yuhanna ve Nestorius bu okulda yetişen önemli bilgiler arasındadır.³⁸⁸

Bu okulun en ünlü simalarından olan, V. yüzyılda yetişen en mühim Süryani alim Proburstur.³⁸⁹Bu tercüme, Aristoteles’in Peri-Hermenias ve I.Analitikler eserlerinin çevrileridir.³⁹⁰

“Süryani filozof Probus, Grek bilgeliği ve düşüncesini Süryani kültürüyle bir araya getirerek dinî olmayan felsefeye ilgi duyan ilk filozoflardan biridir. Suriye’nin Antakya şehrinde papaz, baş vaiz ve başhekim olan Probus bazı bilginlere göre beşinci bazılarına göre ise altıncı yüzyılda yaşamıştır. Probus’un Organon’un bütününcü tercüme ettiği söylene de onun elimize geçmiş olan eserleri sadece İsağoci, Birinci Analitikler ve Peri-ermeneias’tır. Probus, Aristoteles’in Dialektika’sını da tercüme etmiştir ki bunun bir nüshası Addai Seher tarafından tespit edilmiştir.”³⁹¹

“Filozof Probus, Aristoteles’in Birinci Analitikleri üstüne yapmış olduğu çalışmada mantık konusu üstünde durmaktadır. Ona göre kitabın amacı genel kıyası işleyen kuramı ortaya koymaktır. Çalışmanın ön sözünde Probus mantıkla ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “Bu kitabın konusu nedir?” diye soruluyor. Bu soruya kitabın konusunun mantık olduğunu söyleyerek cevap vermek istiyoruz. Ama bu sefer, “Mantık nedir?” diye soruluyor. Hâlbuki mantık felsefenin bir parçası ya da aracıdır. Nihayet, Stoacılar da mantığın felsefenin bir parçası olduğunu söylemektedirler; Aristoteles ise mantığı felsefenin bir aracı olarak görmektedir; Platon da mantığın felsefenin hem bir parçası hem de aracı olduğunu savunmaktadır.”³⁹²Probus, Aristoteles’e ait olan Birinci Analitikler adlı eserin Antakya ve tüm felsefe dünyasına tanıtmayı sağlamış ve büyük

³⁸⁷ M. Türk, *age.*, 231.

³⁸⁸ M. N. Doru, *age.*, s.84.

³⁸⁹ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s.34.

³⁹⁰ M. N. Doru, *age.*, s.85; T. J. De Boer, *İslam’da Felsefe Tarihi*, (Çev: Yaşar Kutluay), Ankara Yayınları, İstanbul, 2001, s.35.

³⁹¹ İbrahim Çapak, *Süryanilerin Mantık İlimine Katkıları*, Mukaddime Dergisi, Sayı:7, 2013, s.9; N. Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, İstanbul, 1969, s.24; İsa Yusif Efram, *Mezopotamya’nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, (Çev. Mustafa Arslan), İstanbul, Doz Basım Yayın, 2007, s.52-53.

³⁹² İ. Çapak, *agm.*, s.9; İsa Yusif Efram, *Mezopotamya’nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, s.54.

bir ün elde etmiştir. Birinci Analitiklerin ilk çevirilerinden biri de ona ait olduğu düşünülmektedir.³⁹³

Bu okulun önemli bilgilerinden biri de IV. yüzyılın ilk yarısında doğan Tarsuslu Diodoros, Tarsus, Atina ve Antakya'da eğitim görmüş ve bu okulun kurucularından olan Luchianus'un öğrencisi olup Eusebius'tanda ders almıştır. Daha sonra Antakya'da bir okul kurarak Theodoros ve Altın Ağızlı Yuhanna'nın da desteğini arkasına almıştır.³⁹⁴ Antakya Okulu'nun kristolojik tartışmalardaki konumu diyofizitçi olmasıdır. Bu düşüncenin felsefi ve mantıki olarak açıklanmasının ilk mimari ise Diodoros'tur. Hz. İsa'da Tanrısal ve insani doğanın birbirinden ayrılması gerektiğini düşünen Diodoros'a göre İsa'da çift tabiat vardır.³⁹⁵

Diodoros'a göre, bu iki tabiatın bir arada bulunması aşkın ile içkin olanın bir arada bulunması gibidir. Bu düşünceye göre Tanrı'nın sözü cesede dönüştü, ancak gerçekte ne ceset ne de insan oldu. Olan şey, sadece Tanrılığın insanlıkta yerleşmesiydi. Bu durum, tözsel olarak gerçekleşmemiştir. O halde İsa'daki Kelime'nin durumu, kelimenin bir heykele dönüşmesi gibidir. İki doğanın birliği sembolik bir ilişki olup, duygu, güç ve irade birliğidir. İsa'da çift tabiat olduğundan, Meryem tanrısal tabiattaki Mesih'in annesi değil, beşer tabiatında ki İsa'nın annesidir. Aynı biçimde Meryem'den olma insan, Tanrı'nın doğal oğlu değildir. Oğulluk, onur ve seviye bakımındandır. Bu düşüncesiyle Süryaniler içinde ortaya çıkacak olan kristolojik tartışmalarda önemli bir misyon başlatan Diodoros, Mepsuestiyalı Theodoros'a ve Nesturiliğin de baş aktörü olan Nestorius'a zemin hazırlamıştır.³⁹⁶

Diodoros'un Süryanice ve Grekçe kaynaklarda geçtiğine göre birçok eser yazdığı bilinmektedir. Bazı Grekçe kaynaklara göre Heretiklere, Platon, Aristoteles ve Porfiryus'a karşı reddiyeler ve gök cisimlerinin nefis sahibi olduğunu düşünenlere karşı eserler yazdığı ve Eski Ahit'i yorumladığı geçse de, bu eserlerden hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Onun günümüze kadar gelen eserleri arasında sadece birkaç pasajdan oluşan yorumları ve "Mezmurlar Tefsiri" sayılabilir.³⁹⁷

Süryani kaynaklarında ise, onun Maniciliğe, Ariusçuluğa ve Markiyonculuğa karşı, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'un cevherinden olduğunu kanıtlamaya çalışan eserler yazdığı ve hatta sayılarının 80'e varan reddiyeler kaleme aldığı söylenmiştir.

³⁹³ İ Çapak, *agm.*, s.9.

³⁹⁴ M. N. Doru, *age.*, s.85; Paul Feghali, *Diodoros et-Tarsusi ve Asaruhu*, Meşrik, 2001, s.199.

³⁹⁵ M. N. Doru, *age.*, s.85; Severius Yakup, *Tarihu 'l-Keniseti 'l-Antakiyye*, Bar Hebraeus Verlag, Hollanda, 1953, s.304.

³⁹⁶ M. N. Doru, *age.*, s.85-86.

³⁹⁷ M. N. Doru, *age.*, s.86.

Onun Süryani filozof Bardaysan'a karşı da bir eser yazdı kaynaklarda geçmektedir.³⁹⁸

Diodoros'un yorum yöntemi sembolik ve mecazi yorumlara kaçmadan literal lafzi anlama dayanan bir yöntemdir. Antakya Okulu adeta bu yöntem ile tanınmıştır. Bu yöntemle göre dini metinler üzerinde özenle durulur ve eğer metin literal olarak yorumlanabiliyorsa bu durumda yorumu yapılır. İskenderiye Okulu'nun aksine batını ve sembolik yorumlardan kaçınılır.³⁹⁹

Diodoros'un dışında bu okulun yetiştirdiği önemli düşünürler, Diodoros'un hocası Luchianus ve Malatius ile Altın Ağızlı Yuhanna ve Nestorius'un üstadı Theodoros'dur.⁴⁰⁰

Etkileyici üslubu ve vaazlarından dolayı Altın Ağızlı Yuhanna olarak isimlendirilen Yuhanna Krisostom, 344 yılında Antakya'da dünyaya gelmiş, Antakya Okulu'nda Libanius'un yanında mantık ve retorik, Androgotis'in yanında da felsefe eğitimi görmüştür. Diodoros'tan Kitab-ı Mukaddes ilimlerini okuyan Yuhanna, 398 yılında Konstantinopel patriği olmuştur.⁴⁰¹

Altın Ağızlı Yuhanna, söylev bilimi (hitabet) ve putperest felsefesi okudu. Suriye'de yalnız bir yere çekildi. Kutsal yazıları okudu. 397'de Kostantinopolis'e piskopos oldu. Patrik Kraliçe Eudoxia'yı etkisi altına alarak onu başkentten attırdı. Toros dağlarındaki Kafkasus kasabasına yerleşmiş, Persliler ve Gotlar'ın Hristiyanlaşması için uğraştı. Altın Ağızlı'ya halkın sempatisi İmparatoru kızdıırıyordu. Onu Karadeniz'de ıssız bir yere sürgün etti. Yaşlı adam yürüyerek giderken, iklim koşullarından ve yorgunluktan Pontus'ta Komanum'da 407'de öldü.⁴⁰² John Chrysostom, tefsir bağlamında Antakyalı iken öğreti bağlamında klasik Ortodoksluğa daha yakındır ve Nesturi değildir.⁴⁰³

350 yıllarında Antakya'da putperest bir çevrede dünyaya gelmiş olan Mepsuestiyalı Theodoros, arkadaşı Altın Ağızlı Yuhanna sayesinde Hristiyan olmuştur. İsa Mesih'i Platon ve Mani gibi büyük bir düşünür olarak görüyordu.⁴⁰⁴ Theodoros, İsa'daki tanrısal tabiata zarar vermeksizin ondaki beşeri doğaya ve bu iki doğa arasındaki kesin ayrılığa işaret etmişti.⁴⁰⁵

³⁹⁸ M. N. Doru, *age.*, s.86.

³⁹⁹ M. N. Doru, *age.*, s.86; Paul Feghali, *Diyodoros et-Tarsusi ve Asaruhu*, s.202-208.

⁴⁰⁰ M. N. Doru, *age.*, s.86-87; Severius Yakup, *Tarihu'l-Keniseti'l-Antakiyye*, C.1, s.304-305.

⁴⁰¹ M. N. Doru, *age.*, s.87; Severius Yakup, *Tarihu'l-Keniseti'l-Antakiyye*, C.1, s.296.

⁴⁰² G. D. Malik, *age.*, s.127.

⁴⁰³ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.11.

⁴⁰⁴ M. N. Doru, *age.*, s.87; Severius Yakup, *Tarihu'l-Keniseti'l-Antakiyye*, C.2, s.33.

⁴⁰⁵ M. N. Doru, *age.*, s.87; E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, (Çev: Yaşar Günenç), Yaba Yayınları, İstanbul, 2002, s.175.

Theodoros'un sayısız esere sahip olduğu ancak gerçekleşen yangın ve istilalar sonucunda günümüzde ona ait sadece birkaç eser bulunmaktadır. Günümüze ulaşan eserleri de, Küçük Peygamberlerin Yorumu, Yuhanna İncili'nin Yorumu, Aziz Pavlus'un Küçük Risalelerinin Tefsiri, Mezmurlar Tefsiri, Eğitici Öğütler ve Kutsal Ruh İle Enkarnasyon adlı eserleridir.⁴⁰⁶

Theodoros, Süryani ilahiyatı ve Süryani okulları tarihinin en çok bilinen yorumcusudur. Onun ve Diodoros'un kutsal kitaplar üzerine yazdıkları yorum ve açıklamaları, Süryani okullarında bir gelenek halinde okutulmuştur. Okulun başında bulunan Mfaşkono tarafından titizlikle ele alınıp öğrencilere dikkatli bir biçimde öğretilmesi zorunluydu.⁴⁰⁷ Süryaniler, uzun yıllar Grek ve Batı Kilisesi anlayışına karşı olarak Theodoros ve Diodoros'un yorumlarını benimsemiş ve bu yorumların Aristoteles mantığı ile olan yakın ilişki sebebiyle Aristoteles mantığına dair çalışmalar yapmışlardır. Suriyeliler için söz konusu iki şarihin yorumları ile Aristoteles'in mantığı ayrılmaz bir bütün olarak görülmüştür. Özellikle Nesturi diofizitçiliği geleneğinde tartışılmaz bir kaynak yerini almıştır.⁴⁰⁸

Okulun en hareketli yılları ise Tarsus Episkoposu Diodoros ve öğrencisi Mopseusta Episkoposu Theodoret'in başkanlık dönemleridir.⁴⁰⁹ Diodoros bütün hayatı boyunca İsa Mesih'in beşeri tabiatını vurgulayarak İsa'da iki tabiatın var olduğunu savunmuştur. Diodoros'un görüşlerini geliştiren ve sistemleştiren 392-428 yılları arasında Mopseusta Episkopos'luğunu yapan öğrencisi Theodoret olmuştur.⁴¹⁰ Theodoret'in döneminde ve fikirlerinin hakim olduğu Antakya Okulu'nda başta Nastoryus olmak üzere, Antakya Patriği Yuhanna, Kuros Episkoposu Theodoritos, Rufinos, Nusaybin Episkoposu Barsawn vb. yetişmişti.⁴¹¹

Diodoros ve Theodoros'un öğretileri ile biçimlenen Antakya okulunun belki de en önemli olayı, tarihte çok önemli sonuçları olan 431 Efes Konsili'nde İskenderiyeli Cyril'in gayretleri ile aforoz edilen ve Doğu Süryanilerinin düşünce babası olan Nestorius'un yetiştirmesidir. Theodoros'un öğrencileri Nestorius, eserlerini Grekçe ve Süryanice yazmış ve Cyril'in kristolojik tartışmalarda monofizitçilikten değil

⁴⁰⁶ M. N. Doru, *age.*, s.87-88; Paul Feghali, *Teodoros Uskufu'l-Massisa ve Mufessiru'l-Kutubi'l-İlahiyye*, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1993, s.30-31.

⁴⁰⁷ M. N. Doru, *age.*, s.88; Adday Şir, *Medresetu'n-Nusaybin*, Matba'atu'l-Katulikiyye, Beyrut, 1905, s.53.

⁴⁰⁸ M. N. Doru, *age.*, s.88.

⁴⁰⁹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.118; Kidd, *History Of Church*, III, s.193-196.

⁴¹⁰ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.118; Dovney, *History Of Antioch*, s.461; Maclean, *Nastoryanism*, E.R.E. IX/324; L.Arpee, *Armenian Christianity*, s.123.

⁴¹¹ M. Çelik, *age.*, s.119.

diyofizitçilikten yana olmuştur.⁴¹²

Nestorius ile başlayan İsa'nın tabiatı ile ilgili tartışmalarda kullanılan terimlerin farklı dünyalar tarafından değişik anlamlara büründürülmesi neticesinde ihtilaflar derinleşmiştir. Nestorius'un İsa'nın tabiatın açıklamak için kullandığı hipostas teriminin anlamı Grekçede ki cevher anlamına gelen ousia teriminin anlamıydı. Ama Mısır kökenli Grek kilise ve akademik çevreleri hipostas kavramına şahıs veya zat anlamını veriyorlardı. Böylelikle onlara göre Nestorius İsa'da iki tabiatı olduğunu söylemekle iki zatın olduğunu söylemek istiyordu ki, bu görüş üçlemeyi dörtleme yapmak demektir ve Ortodoksluk'tan bir sapma anlamına geliyordu.⁴¹³ Oysa Nestorius, İsa'da iki zatın olduğunu değil iki tabiatın olduğunu iddia eden Doğu Süryani anlayışından farklı bir şey söylemiyordu. Muhtemelen Konstantinopol Patrikliğinin İskenderiye merkezi ile ittifak kurmak istemesinden dolayı Nestorius heretik olarak ilan edilmiş ve ne Nesturiler de uzun zaman sürecektir kovuşturma ve baskılara maruz kalmışlardı. Nestorius tanrılık ve insanlık arasında yaptığı kesin ayırım, Hristiyanlık dünyasının artık geri dönülemez bir ayrıma girmesine neden olmuştu.⁴¹⁴

Antakya'da faaliyet gösteren Süryani Okulu aynı dönemde İskenderiye'de kurulan ve başında Origenes'in bulunduğu Kilise Babaları Felsefe Okulu ile bazı teolojik tartışmalara girmişti. O dönemde İskenderiye Okulu, Platon'un felsefesini sembolik olarak açıklarken, Antakya Okulu Aristoteles'in mantığına dayanıyordu. Bu iki okul Kitab-ı Mukaddes'in yorumunda da birbirinden ayrılıyordu. Antakya Okulu, sadece ilk anlaşılabilir literal anlamı temel alıyordu.⁴¹⁵

Antakya Felsefe Okulu'nda eğitim gören Filozof Probus'un yazdığı eserler ve yaptığı çeviriler Süryani Okullarında ders olarak okutulmuştur.⁴¹⁶

Batı dünyasına karşı Antakya okulunda Theodoros ve Diodoros'un eserlerini Süryanice çevirerek teolojilerinin başyapıtı haline gelmişlerdir ki, bu eserler Kitab-ı Mukaddes'in literal tefsirleri olup, Aristoteles mantığı ile doğrudan bir ilişki içinde yer almıştır.⁴¹⁷

Nesturi mezhebinin kurucu geleneği anonim olarak, Antakya ekolünün en azından görünüşte kurucusu olarak Diodoros kabul edilir. Fakat Antakya ekolüne

⁴¹² M. N. Doru, *age.*, s.88; Bernard Dobuy, *Mesihaniyetu Nestoryus*, (Arapça Çev: Jack İshak), Beyne'n-Nehreyn, Sayı:24, 1996, s.315.

⁴¹³ M. N. Doru, *age.*, s.89; E.R. Hayes, *Urfa Akademisi*, s.180.

⁴¹⁴ M. N. Doru, *age.*, s.89.

⁴¹⁵ M. N. Doru, *age.*, s.89-90; Severius Yakup, *Tarihu'l-Kenise'ti'l-Antakiyye*, s.159-168 ve 303-304.

⁴¹⁶ De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, (Çev: Yaşar Kutluay-Hüseyin Yurdaydın), Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s.53.

⁴¹⁷ M. N. Doru, *age.*, s.185-186.

mensup ve farklı coğrafyalarda faaliyet gösteren başka kilise babaları da vardır. Mezhebin ismini aldığı Nestorius'tur.⁴¹⁸

Antakya Okulu birbirinden bayağı farklı inançların ve yorumların karışımlarından oluşmuştur. Bundan dolayı da Antakya teolojisi, İskenderiye, Kapadokya veya Roma'da ortaya çıkan daha tek biçimli görüşlerden ciddi anlamda farklılaşır.⁴¹⁹

Nesturilik gibi klasik Mezopotamya mezhepleri buradan doğmuştur. Antakya Okulu'nun tarihsel İsa'ya verdiği önem Nesturiliğin sınırlarını aşacak şekilde değişik Hıristiyan gruplarını etkilemiş ve yönlendirmiştir. Dördüncü yüzyılın en parlak mezhepsel hareketi olan Ariuşçuluk da Antakya ekolünden ve biraz da İskenderiyeli Origen'den etkilenmiştir. Arius İskenderiyeli olmasına rağmen görüşü Antakya'da çevre bulmuştur.⁴²⁰ Beşinci yüzyılda Antakya'da okul dağılmış olsa da etkisi başka topraklarda yani doğuda devam etmiştir.⁴²¹

Mantıkçı olan Nesturilik'te manastır hayatı çok azdır. Zahiri bir algı ve rasyonel dünyaya sığınan Nesturilerin Antakya'daki parlak günlerine dönüşleri Abbasi sarayında oynadığı entelektüel rolden sonra olacaktır. Bu entelektüel rasyonel ortam onların kendilerini daha rahat ifade edebileceği bir alan görevi görmüştür.⁴²²

Antakya Okulu için beşinci yüzyıl tüm Roma İmparatorluğu'nda zirveye vardığı dönemdir. Bu döneme kadar telaffuz edilmeyen görüş ve fikirler ekol halini aldı. Bu ekol alma dönemine kadar fikirler sadece kendi cemaat içerisinde kapalı olan fikirler doktrinleşmeye başladı.⁴²³

Antakya ekolü, bölgelerinin dillendirmeye başladıkları inanç türleri veya pratikler aslında birinci yüzyıla kadar uzanan temel meselelerin Yahudi, Latin ve Grek felsefelerinin terminolojisinde yeniden yorumlanmış halidir. Bu geri zeminden beslenerek yeni ve senkretik bir sistemin yaratıldı. Dönemin temel meseleleri günümüzde hala sürecek şekilde çoğunlukla Kristoloji ve Trinity, Mariology gibi teorik, kurtuluş ve günah gibi pratikte de karşılığı olan somut meselelerle ilgiliydi. Yahudi monoteizminin içerisinde onu derinden kuşatan İbrani terminolojisi ile sarılı mistik bir tek tanrıcı hareket olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığın zamanla gentile coğrafyasından Platon ve Aristoteles egemen bir terminolojiyle ele alınması görülmektedir. Antakya

⁴¹⁸ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.IX-X.

⁴¹⁹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.8.

⁴²⁰ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.8-10.

⁴²¹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.12.

⁴²² K. Demirci, (2018b), *age.*, s.14.

⁴²³ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.14.

teolojisinin üzerinde yükseldiği zemin budur.⁴²⁴

Antakya ekolü, sonuçta inançlar bağlamında çok homojen olmasa bile geleneksel tefsir metodolojisi anlamında oldukça homojen bir Yahudi ve Aristocu zemin üzerine inşa edilmiştir.⁴²⁵

Felsefî açıdan değerlendirildiğinde ise Antakya Okulu son derece rasyoneldir ve İslam kültüründe Mutezile anlayışına benzer. Abbasiler dönemindeki tercüme faaliyetlerinde ve mutezileliğin ortaya çıkmasında Nesturilerin büyük rolü vardır.⁴²⁶

Genel olarak değerlendirildiğinde bu okulun ilk belirgin özelliği olan tefsir anlayışının Grek retorikçilerinin metin analizleri, Aristocu retorik, fizik ve metafizik kuramları ile Rabbinilik Yahudiliğin klasik literal tefsiri olmak üzere üç izlenebilir kaynağı vardır. Bu üç zemin üzerine oturan Antakya tefsiri, tamamen olmasa da çoğunlukla zahiri bir yoruma bağlı kaldığını söyleyebiliriz.⁴²⁷

Bu anlayışın Grek retorikçilerine kadar uzanan belirgin özellikleri, kendisi de orijinal bir retorikçi olan Antakya ekolünün en önemli ismi Theodore of Mopsuestia başta olmak üzere bütün babalarda görülür. Aristo'nun Poetika'sının 20. Bölümünde (Aristo söz konusu eserinde cümleleri bağlaç, hece, isim, nesne, fiil, belirteç ve söz olarak parçalara ayırır. Amacı metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.) olduğu üzere Antakyalı babalar bir cümleyi oluşturan bütün temel birimleri tek tek analiz etmişlerdir. Etimoloji, semantik gibi gramer unsurları genişçe kullanılmıştır.⁴²⁸

Antakyalı babaların gramatikal analize önem vermelerinin sebeplerinden biri kutsal yazıların güvenilir kanonunu oluşturma çabalarıdır. Belli bir kanon oluşturma arayışı Antakyalılara Rabbinilik tefsircilerinden kalan bir mirastır. Hangi metin vahiydir, hangisinin yazarı kimdir, hangi ifade otantik veya değildir gibi metinle ilgili endişeler onları ister istemez gramere itmiştir. Kanon oluşturma çabasının en önemli nesnesi olan Eski Ahid Antakyalı babalarca sık başvurulan bir metindir. Kendi dönemlerindeki Eski Ahid kanonunu bütünüyle kabul etmezler. Kullandıkları Grekçe Eski Ahid de diğer Hıristiyan gruplarda kullanılanlardan farklıdır.⁴²⁹ Lucian'ın Grekçe Eski Ahid nüshası iki ve üçüncü yüzyıldaki en önemli metinlerden biriydi ve Antakyalılar bu metni okumaktaydı. Lucian'ın Grekçeye yaptığı tercüme için kullandığı

⁴²⁴ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.15.

⁴²⁵ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.15.

⁴²⁶ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.30.

⁴²⁷ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.31.

⁴²⁸ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.31-32.

⁴²⁹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.32-33.

ana metin İbranice ve bugün olmayan bir Eski Ahid nüshasıdır.⁴³⁰

Antakya Ekolü'nün çalışmaları Kitab-ı Mukaddes kritikçilerinin çok işine yaramıştır. Antakyalıların literalist tarihçi yorum geleneğini batıya taşıyan da Jerome'dir. Bu bağlamda bir başka isim Julius Africanus'tur. Bu çaba kritikçilerin literatüründe Kitab-ı Mukaddes'in tarihsel açıdan değerlendirilmesine imkan tanır. Kutsal kitabın vahiysel bir gerçekliğinin olup olmadığı soruşturmasında metodoloji olarak önemli bir rol oynar ve bu soruya çoğu kez olumsuz cevap üretecek bir takım yorumlar geliştirir. Muhafazakar çevreler tarafından sevilmeyen bir yöntemdir.⁴³¹ Antakya tefsircilerinin işi İsa'nın Mesihliğine ve geri döneceğine ait Eski Ahid'deki tebşiratla ilgili ifadeleri toplamak olmuştur.⁴³²

Antakyalı teologlara göre insanlığı kurtuluşa götüren yol, aslında başından beri planlanmış tarihsel süreç içerisinde bulunur. Gerek Eski Ahid gerekse Yeni Ahid'de anlatılan bütün öyküler, olgular ve kahramanlar, kısmen sembolik değerlere sahip olsa da, tarihsel planda ontolojik olarak da var olmuş fenomenlerdir.⁴³³

Antakya'da Yahudi geleneğinden gelen Eustathius ile şehirde Arius karşıtı teslisçi geleneğin hiziplenmeye başlama süreci ise Antakya piskoposluğuna Ariusçu Eudoxius'un seçilmesinden sonradır. Pek çok teslisçinin görevinden alınması daha sonra İmparator Valens'in teslisçiler üzerine yaptığı baskılar, Arius karşıtı grupların örgütlenmesine ivme kazandırmıştır. Bilindiği üzere teslisçilerin Antakya'da rahatlamaya başladığı dönem 379'da İmparator Gratian'ın tolerans fermanıyladır.⁴³⁴

Antakya ruhu bundan böyle en azından İsa'nın tabiatı bağlamında kısmen Nesturiler ile devam edecek ve zaman içerisinde Nestorius isminden dolayı Nesturiler adıyla bilineceklerdir.⁴³⁵

Her şeyden önce Nesturiler radikal diyofizitizmi İsa'daki insanlık ve ilahlık tabiatlarının, bütünüyle İskenderiye ve kısmen Ortodoks geleneklerine ters düşerek birbirine hiç karışmadıklarını öngörür. Antik Grek biliminde kendi başına mükemmel ve artık bölünemez veya herhangi bir değişime uğraması mümkün olmaz niteliğe verilen "apatheia" ismi, Antakyalılar tarafından İsa'nın her iki tabiatını tanımlamak için kullanılmıştır.⁴³⁶

⁴³⁰ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.34.

⁴³¹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.35.

⁴³² K. Demirci, (2018b), *age.*, s.35-36.

⁴³³ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.46.

⁴³⁴ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.51.

⁴³⁵ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.52.

⁴³⁶ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.53.

Yani İsa'daki tanrılık ve insanlık unsurları doğası gereği başka hiçbir unsura yer vermeyecek şekilde yeterince mükemmeldir. Aslında bu haliyle Antakyalılardaki İsa'nın tabiatı formülasyonunun, dönemin mekanik anlayışı ve madde ruh konusunda radikal ayrımlar yapan bilimsel paradigmasının takipçisi olduğu görülür. Herhangi bir şey kendi başına bir bütünlük olarak mevcutsa mükemmelse artık onda herhangi bir değişme olmaz. Dolayısıyla İsa'da var olan tanrılık ve insanlık unsurları birbiriyle hiçbir kimyasal ilişkiye girmez. Her iki unsur kendi mükemmelliklerinde varlıklarını sürdürürler. Fakat insanlık unsuru gönüllü olarak tanrılık unsuruna tabidir. Bu noktada Nesturiler kısmen İskenderiyelilere yaklaşır ve iki hipotezin birleştiğini ama kaynaşmadığını hipotezini kabul ediyor görünürler. Bizzat Nestorius bu tip bir ahlaksal ama özsel olmayan birleşme için “henosis” ve “synapheia” kavramlarını kullanır. Her iki unsurda hiçbir değişiklik olmayacağı için İsa'nın çarmıha gerilme sırasında çektiği ızdırıp, sadece beşeri tabiatını ilgilendirmiş ve dolayısıyla ilahi tabiatı hiçbir şekilde bu acıya ortak olmamıştır. Fakat bu net ayrılık tanrılık unsurunun insan İsa'da hiç faaliyet yapmadığı anlamına gelmez.⁴³⁷

İsa'nın acılara ve hazlara insani karşı koyuşunda tanrısal unsur hoşnut olarak destek olmuştur. Çünkü Tanrı, İsa'nın insani unsurunu mesken tutarak bu işlerde ona yardım etmiştir. Bu noktada Nesturiler, iki unsurun karışmadan bir araya gelişine yöneltilen eleştirileri dönemin bilimsel jargonuyla karşılamaya çalışmışlardır.⁴³⁸

Sır olarak kabul edilmiş Tanrı'nın özü mekanik bir mantıkla deşifre edilmeye çalışılmıştır. Bu mekanik mantık da çağının klasik düalist evren anlayışının sonucunda kabul edilen antropoloji egemen bir teolojiye yol açmaktaydı. İnsan hatta evren nasıl hem beden hem ruhtan oluşuyordysa İsa'nın da aynı şekilde var olması gerekirdi. Bu noktada bütün teoloji okulları aynı tezi kabul etmiştir. Mesele daha çok beden ve ruhun ayrımının şiddetindeydi. Antropolojik ağırlıklı kuramdan Antakyalılar içinde kaçmayı kısmen beceren Diodoros olmuştur.⁴³⁹

Tabii Kristoloji meselesi sadece İsa'da bulunan tanrısal unsur ve insani unsur meselesi ile ilgilenmemiştir. İnsan İsa'da tanrısal inkarnasyonun nasıl gerçekleştiği meselesi de Kristolojinin konularından biridir. Nesturiler tanrısal Logosun insan İsa'da nasıl yerleştiğini açıklamak için bir fikir geliştirdiler. Tanrının insanda geçici mekan tuttuğunu ileri sürdüler. Tanrısal unsurun insani unsurdaki var oluş şeklini

⁴³⁷ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.54-55.

⁴³⁸ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.55.

⁴³⁹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.55-59.

bütünleşmekten ziyade adeta bir müddet için iskan tutmakla açıklayabilmişlerdir.⁴⁴⁰

Nesturilerin Kristolojinin yanında Mariyoloji konusundaki tutumları da geleneksel anlayıştan oldukça farklıdır. Kristoloji konusunda monofizit ve diyofizitler arasında ciddi farklılar olsa da Mariyoloji konusunda her iki grup da benzeri bir düşünceye sahiptir. Meryem’i tanrı annesi Theotokos olarak kabul edip çok önemli bir yere koyarlar. Buna karşılık Nesturilik, Meryem’i Christotokos yani Mesih’in annesi veya Anthropotokos yani İsa’nın annesi olarak kabul edip önemini biraz daha azaltır. Daha ötede çok temel bir iman akidesini reddetmiş kabul edilirler. Bu da Nesturilerin diğerleriyle ciddi anlamda ayrışmasına sebep olan bir başka önemli unsurudur. Tabii bu mesele özellikle Nestorius ile birlikte gündeme gelecekse de ondan önce ve onun üstadlarından Diodoros da bu konuda önemli fikirler geliştirmiştir. Ona göre Kelam Meryem’in oğlu olamazdı, Meryem’den doğan insan, İsa Davut’un soyundan ve onun insani tabiatındandır. Bundan dolayı Anthropotokos olarak adlandırılmalıdır. Meryem’in rahmi ancak Tanrı’nın içine yerleştiği tapınağı olabilir. Diodoros, bu fikirlerini Yuhanna 2/19-21, Filipelilere Mektup 2/6-9, Luka 2/40 ve Matta 22/41-46’dan delil getirir.⁴⁴¹

Antakyalı Nesturilerin hepsi Meryem konusunda aynı düşünmekle birlikte kavganın en önemli tarafı bizzat Nestorius’un kendisidir. Bu tartışmayı tetikleyen kişi 428 yılında Nestorius’un İstanbul patriği oluşundan sonra Antakya’dan yanında getirdiği din adamlarından Anastasius’un verdiği vaazdır. Vaazı günümüze kadar ulaşmıştır. Hiç kimse artık Meryem’e Tanrı annesi demeyecek. Çünkü Meryem sadece insandır ve Tanrı’nın bir insan olarak dünyaya gelmesi mümkün değildir.⁴⁴²

Nestorius’un Meryem’in Tanrı annesi olmadığını ileri sürüşündeki temel mantık, Meryem gerçekten Tanrı İsa’yı doğurduysa onun da İsa ile aynı tanrısal özden olması gerekeceği, Tanrı’nın yaratıcı olduğu için doğrulamayacağı ve hepsinden öte bu Tanrı’nın doğasında değişiklik olduğunu kabul etme anlamına geleceği kabulleri üzerine oturur. Nestorius’un Meryem’in Tanrı annesi olduğu fikrini reddetmesi doğal olarak başta Cyril olmak üzere tüm İskenderiyeliler tarafından şiddetle eleştirilmiştir.⁴⁴³

“Usibona manastırı, Antakya dolaylarında kurulan bu manastır, yörenin önemli bir eğitim merkezi olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Büyük Tel’ado Manastırı, Antakya’da kurulan bu manastır, yakınında bulunan Usibona Mnastırı ile birlikte 4.

⁴⁴⁰ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.56.

⁴⁴¹ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.61.

⁴⁴² K. Demirci, (2018b), *age.*, s.61.

⁴⁴³ K. Demirci, (2018b), *age.*, s.63.

yüzyılın ortalarında kuruldu. Kuruluşunu takip eden dönemde birer eğitim merkezi haline dönüşen bu manastırlar, 690-700 yılları arasında Urfalı Mor Yakub'un üstün çabalarıyla büyük bir üne kavuştular. Urfa Metropoliti Mor Bünyamin'in de 837 yılına kadar Tel'ado Manastırı'nda ders verdiği bilinmektedir. Bu iki manastırın M.S. 10. yüzyılın sonuna kadar aktivitelerini sürdürdükleri bilinmektedir."⁴⁴⁴

2.6. Sofist Libanios

Libanios'un Antakyatarihi için yaptığı hizmetlerden en önemlisi, şehrin kültürel yaşamıyla ilgili bilgi vermesidir.⁴⁴⁵ Libanios, İ.S. 314 yılında Antakya'da, aristokrat bir aileye doğmuş ve henüz on yaşındayken babasını kaybettiğinden amcasının himayesine girmiştir. Öğrenim hayatına Antakya'da, gramer ve hitabet eğitimi alarak başlar. Daha sonra ileri düzey bir eğitim için gençliğinde, 336 yılında Atina'ya gider. Atina'da aldığı dört yıllık eğitiminin sonunda, kendini artık ders verebilecek kabiliyette görür. Böylece hitabet dersleri vermek üzere Doğu Roma İmparatorluğu'nun yeni teşkilatlanmakta olan başkenti İstanbul'a gider. Verdiği özel derslerde umduğu ilgiyi bulmayan Libanios, 342 yılında Nicomedia'ya gider. Beklediği değeri nihayet Nicomedia'da bulur. Pagan geleneği ve öğretileri savunmasıyla yönetim tarafından resmi sofist ilan edilir.⁴⁴⁶

Halk, Mürtet olarak da anılan İmparator Julianus'un Hıristiyanlıktan Helenistik Paganlığa geçişinde Libanios'un fikirlerinin büyük bir rol oynadığını öne sürer. Julianus ölümüne dek, Libanios ile mektuplaşmayı sürdürür.⁴⁴⁷

Eski Grek geleneğinin silikleştiği, Hıristiyanlığın öne çıktığı Konstantinopolis ve halkını, memleketi Antakya ile karşılaştırıp sürekli küçük görür. İ.S. 352 yılına gelindiğinde Atina'dan yine Hitabet Kürsüsü üyeliği teklifi gelir, ancak Libanios bu teklifi reddeder. Zira aklında tek bir gaye devinip durmaktadır, o da Antakya'ya dönmektir. 353 yılının yaz aylarına gelindiğinde aristokrat ailesi ve eski eğitmeni Zenobios'un aracılığıyla, Konstantinopolis'ten memleketi Antakya'ya kısa bir gezinti fırsatı yakalar. Bu arada Antakya meydanlarında Atina, Nicomedia ve Konstantinopolis'te edindiği birikimi sergiler. Bilginler artık onu, Antakya'daki Hitabet Kürsüsü'nün daimi üyesi olarak görmeye başlar. Libanios'un yakın arkadaşı olan Antakya valisi Strategius'un yardımcılarıyla Konstantinopolis'ten temelli ayrılır. Böylece İ.S. 354 yılına girildiğinde memleketi Antakya'ya kalıcı olarak yerleşir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ H. Genç, *age.*, s.68.

⁴⁴⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.131-132.

⁴⁴⁶ Sofist Libanios, *age.*, s.5.

⁴⁴⁷ Sofist Libanios, *age.*, s.5.

⁴⁴⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.6.

Antakya'ya temelli dönüşünün ilk aylarında hocası Zenobios hayata veda eder. Yokluğuyla kürsüde boşalan yere Libanios layık görülür ve göreve başlar. Antakya'da geçirdiği ilk on yıl içerisinde, sırasıyla: “İzmit’e Monodi, Antakya’ya Övgü, Öğretmenlere Dair, Dansçılara Dair, Julianus’a Dair, Aristophanes Üzerine, Defne Tapınağına Monodi, İmparator Julianus Üzerine, Julianus’a Elçilik, Antiochene’ye Dair, Julianus’a Ağıt” adlı söylevler verir. İ.S. 359 yılına gelindiğinde çok kıymet verdiği annesi ve tüm bir hayatı boyunca maddi ve manevi destekçisi ve akıl hocası amcasını kaybeder. 360 yılında Antakya’ya Övgü adlı söylevi verir, teselliyi vatan sevgisinde arar.⁴⁴⁹

Julianus’un 361 yılında İmparator olup Perslere karşı sefere çıkmasıyla Libanios’un ünü artık dört bir yana yayılır. Nitekim bu sefer doğrultusunda Julianus ordularıyla birlikte Antakya’ya geçer ve fikir alışverişi yapabilmek için bizatihi onunla buluşur. Her ne kadar Libanios, İmparator Julianus ile çok iyi anlaşıyor olsa da Antakya halkı imparatorlardan memnun değildi. Çoğu zaman Libanios kendini, sofist bir hatipten daha çok, Antakya ve Julianus yönetimini uzlaştıran bir barış elçisi konumunda buluyordu.⁴⁵⁰

383 yılında uzun süredir Antakya’daki eğitime katkı sağladığı için yönetim tarafından Hitabet Kürsüsü’nün Onursal Başkanı ilan edilir. 393 yılında da doğduğu şehirde Antakya’da hayata gözlerini yumar. O ki 79 yıllık yaşamında İoannes Chrysostomos’tan Mopsuestialı Theodoros’a, Caesarealı Büyük Basileios’tan Nazianzuslu Gregorius, İmparator Flavius Claudius Julianus ve Ammianus Marcellianus’a kadar, Pagan ya da Hıristiyan, bir çok alim yetiştirmiştir. Günümüze dek ulaşan altmış aşkın söylevi ve bin beş yüzden fazla mektubu, dördüncü yüzyıldaki, sosyo-politik, ekonomik, entelektüel duruma dair pek mühim bilgiler içermektedir.⁴⁵¹

Hatiplerin amaçlarından birisi de konsüllerin özgürlüğünü tam manasıyla korumak, kamu görevlilerini sorumluluklarını yerine getirmeleri için onları sürekli ikza etmektir. Felsefe ve retorik’in gücünden beslenen bu tavsiyelerimiz onları, eğer akliselimlerse, en iyi sonuçlara yönlendirir. Fakat inatçı kişilerse küstahlıklarını sınırlayıp öfkeli doğalarını sükunetle tanıştırır.⁴⁵²

Yabancı insanlar zevklere erişmek, iş görüşmelerinde bulunmak, fakirlikten kurtulmak ya da eğitimlerini tahsis etmek için şehrimizin her konforundan

⁴⁴⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.6-7.

⁴⁵⁰ Sofist Libanios, *age.*, s.7.

⁴⁵¹ Sofist Libanios, *age.*, s.8.

⁴⁵² Sofist Libanios, *age.*, s.38;141.

yararlanabilmektedirler.⁴⁵³ Şehrimizde gelen yabancıları kendi evlatları gibi karşılar, her gelenin faziletlerini de beraberlerinde sunmaktadırlar.⁴⁵⁴

Antakya'nın bu tür göçlerle nüfusu aşırı derece de artmıştır. Şehrin nüfusunu sayabilecek irfana sadece Apollon sahiptir. Çünkü o kumun tanelerini bile sayandır.⁴⁵⁵ Yabancılar karşı ilahi misafirperverliğimizi bozacak herhangi bir durum yaşanmamıştır.⁴⁵⁶

Yunan dünyası Atinalılar ve Spartalılar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Yunan'ın ihtişamı, eğer ırka değil de kullanılan dile göre değerlendirilirse, Atinalılarca ve bizce paylaşılmaktadır. Retoriğin bu iki meşalesinden birisi Avrupa'ya, diğeri de Asya'ya ışık tutar. Her şeyden önce Antakya, şahane konuşma yeteneğine ve öğretmeye sahip değerli muallimlere yıllarca ev sahipliği yapmıştır. Zaten böyle olmasaydı Antakya'da değil Atina'da barınıyor olurlardı. Talebeler yıllardan beri şehrimizde ders almak için tıpkı arı sürüleri gibi bir araya gelirler. Hiçbir öğrenci derslerini terk etmez, hepsi eğitimlerini tam ve diledikleri gibi memnuniyetin doruğunda tamamladıktan sonra ya buraya yerleşir ya da buradan ayrılırlar. Buradan ayrılan kimseler zengin öğretmenlerle beraber yola koyulmuşlardır. Üstelik gidenler, memleketlerindeki tanıdıklarına aldıkları eğitimi anlatırlar, onlar da oğullarını, erkek kardeşlerini, arkadaşlarını şehrimize gönderir ya da kendileri gelirler. Antakya'da türlü başarılar imza atmış ziyaretçilerin ağzından düşmeyerek, Asya'nın merkezi haline gelmiş olur. Gideceğiniz şehirlerde göreceğiniz hatiplerin bilginlerin hepsinin ya da çoğunun, eğitim tohumları Antakya'da atılmıştır.⁴⁵⁷

Antakyalılar, öğrencilerin derslere katılım sağlamaları için inşa edilen Musa Tapınaklarına para yardımı yapıyor, yurttaşlara iş imkanı sağlıyor ve bir öğretmen olarak yabancılar karşı kin gütmemektedirler. Bu yapılanlarla da Antakya, Tanrıçaları ödüllendirmiş ve yüceltmiş oluyor. Antakya halkının, insanlığı, belagatin güçlü eleştirileri ile yoğrulmuştur. Zira Antakya'daki okullar kişiliğini belirleme amacıyla kurulduğundan beridir öğrencilerine eleştiri faziletini kazandırmak gayreti ile çalışılmıştır.⁴⁵⁸

Antakya, diğer şehirleri başka konularda da gölgede bırakır. Fakat bilgelik özelinde, daha yetkin bir üstünlüğü vardır. O ki tahta çıkıp da kendisini yönetecek erkekleri tutkulu birer aşığa çevirerek, Tanrılara en makul hediyeleri sunan insanlar gibi

⁴⁵³ Sofist Libanios, *age.*, s.44;165.

⁴⁵⁴ Sofist Libanios, *age.*, s.44-45;167.

⁴⁵⁵ Sofist Libanios, *age.*, s.45;169.

⁴⁵⁶ Sofist Libanios, *age.*, s.46;174.

⁴⁵⁷ Sofist Libanios, *age.*, s.48-49;184-188.

⁴⁵⁸ Sofist Libanios, *age.*, s.49;188-190.

tüm ömürlerini refah ve bolluk içinde geçirirler.⁴⁵⁹ Bir erkek ancak ölümsüz bir şöhret kazanarak itibarını ve gayretini diğer erkelere karşı kanıtlamış olur. Örneğin ressamların eserlerini hala Delphi'ye adıyor olması.⁴⁶⁰

Antakya'nın menfaatinden faydalanmayan hiçbir zümre yoktur. Yatırımcılar bir servet, felsefe eğitmenleri itibar, aşıklar ise şehvet elde ederler gönüllerince. Antakya, her zümrenin uğrak noktasıdır.⁴⁶¹ Antakya diğer şehirlere kıyasla insanın zekasıyla ve felsefi düsturuyla tüm şehirlerden yukarıdadır. Fakat en asil mahiyeti, sağladığı Grek eğitim sisteminin, muazzam şehirdekilerden bile daha üstün olmasıdır.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Sofist Libanios, *age.*, s.50-51;193.

⁴⁶⁰ Sofist Libanios, *age.*, s.51;194.

⁴⁶¹ Sofist Libanios, *age.*, s.67;267.

⁴⁶² Sofist Libanios, *age.*, s.67;267.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ÖMER'DEN SELÇUKLULARA KADAR HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

3. Hz. Ömer'den Selçuklulara Kadar Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

3.1.Hz. Ömer Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

610 yılında Herakleius'un Bizans imparatoru olmasıyla Bizans tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Bizans İmparatoru Herakleius'un (610-641) imparatorluğunun ilk on yılında Bizans Devleti, iktisadi ve askeri yönden çöktüğü gibi Sasaniler de Anadolu topraklarında ilerleyerek Antakya'yı kendi hâkimiyetlerine almışlardı.⁴⁶³

Herakleius, Bizans Devleti'ni içine girdiği bu zor durumdan kurtarmak için imparatorluğun ilk on yılında devletin yönetim, ekonomik ve ordu yapısını düzeltme çalışmalarının neticesinde imparatorluğunun ikinci on yılında Bizans ordusu, Anadolu'da Sasani ordusuna karşı taarruza geçti ve Sasanileri peş peşe mağlup ederek geri çekilmesini sağladı.628 yılında Bizans ordusunun Antakya'yı Sasanilerden tekrar almasının ardından Antakya'da Bizans hâkimiyeti sekiz, dokuz yıl daha sürecek ve şehir kısa bir süre sonra İslam hâkimiyetine girdi.⁴⁶⁴

İslam ordusu, Yermuk Savaşı'nda Bizanslıları yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine İslam Orduları yeni Hedef olarak Halep ve Antakya'yı belirledi.⁴⁶⁵ “Ebu Ubeyde b. Cerrah, Halep fethini tamamladıktan sonra Antakya'ya doğru hareket etti. Kınnesrin askerlerin- den bir kısmı Antakya kalesine sığınmışlardı. Ebu Ubeyde, Antakya şehrine 2 km. uzaklıktaki Mehrube'ye gelince bir bölük düşmanla karşılaştı. Onları dağıttı ve kendilerini şehre sığınmaya zorladı. Şehir halkını bütün kapılardan kuşattı. Askerin büyük ekseriyeti, Fars ve Deniz Kapısı denilen kapılarda bulunuyordu. Antakya halkı, İslâm ordusunun Şam bölgesinin bütün şehirlerini kısa bir sürede fethetmesinden dolayı şehri savunmak yerine Ebu Ubeyde'den eman dilemek suretiyle anlaşma yapmak yolunu tercih etti.”⁴⁶⁶

“İslâm ordusunun Antakya'ya girmesi ile Roma İmparatorluğu döneminde “Doğunun Kraliçesi” olarak anılan, imparatorluğun doğu sınırında önemli bir askeri üs, bir kültür ve ticaret merkezi olan Antakya tarihinde dokuz asırdan bu yana devam eden

⁴⁶³ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.59; Nikephoros, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1990, s.38-39.

⁴⁶⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.59; John Bagot Glubb, *The Great Arab Conquest*, J.B.G. Ltd. London,1963, s.20.

⁴⁶⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.62; Walter E. Kaegi, *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri*, (Çev.Mehmet Özey), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s.188.

⁴⁶⁶ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.63; İbnu'l-Esir, II. Cilt, s. 454.

bir dönem kapandı. Fakat bunun yanında asırlar boyu Roma, Bizans ve Hıristiyanlık ile yoğrulmuş olan mahalli özelliklerin, İslâm Medeniyeti ile karışmasından meydana gelen bugünkü İslâm kenti karakterinin oluşmasına neden olacak yeni ve uzun bir dönem açıldı.”⁴⁶⁷

H. Ömer döneminde üç önemli patriklik merkezi Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patrikhaneleri İslâm hâkimiyeti altına alındı. Antakya’da İslâm hâkimiyeti başladığında dört patriklik merkezinden biri olan Antakya patrikliği İslâm hâkimiyeti altında varlığını devam ettirmiştir.⁴⁶⁸

3.2. Emeviler Ve Abbasiler Döneminde Hatay’da Din, Bilim Ve Felsefe

“Hz. Muhammed’in torunu Hasan b. Ali’nin halifelikten feragat etmesiyle Muaviye halife oldu. Böylece Muaviye tarafından Şam’da H.41/M.661 yılında Emevi Devleti kuruldu. Emevi Halifesi Muaviye, Antakya Valisi Habib b. Mesleme’yi Hicri 41 (M.661-662) yılında Anadolu seferi için görevlendirdi. Ayrıca Muaviye, Baalbek ve Hıms’daki İranlıları Antakya’ya yerleştirdi.”⁴⁶⁹ Bu İranlıların kumandanı Abdullah b. Habib idi. Abdullah b. Habib kumandasındaki İranlı askerler, Antakya’da ikamet ediyor ve buradan başlayacak Bizans seferlerine katılıyorlardı.⁴⁷⁰ Bu dönemde 664 yılında Antakya Patriği Theodorus öldü ve onun yerine Maşge’nin oğlu Severus Antakya patriği oldu.⁴⁷¹

Muaviye, H. 60 (M.680) yılında vefat edince oğlu Yezid b. Muaviye iktidarı ele aldı. Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde Emevi ordusu, Bizans’a karşı savunmasını ve ordusunu güçlendirirken, Bizans donanması H.100/M.719 yılında Lazkiye ve Antakya’ya saldırdı. Bizans ordusu bu iki şehri tahrip ettikten sonra birçok insanı esir edip götürdü. Halife, Antakya surlarının yeniden inşa edilmesini emretti ve esir edilen Müslümanları da fidyelerini ödeyerek kurtardı. Ancak Antakya’nın surlarının tamir edilmesi halifenin vefatına kadar tamamlanamadı.⁴⁷²

Emevi Devleti’nin yıkılmasıyla birlikte Abbasi Devleti resmen 750 yılında kuruldu. Abbasi Devleti ilk kuruluş yıllarında iç meselerle uğraşırken bundan faydalanan Bizans İmparatoru V. Konstantinos, 752 yılında Anadolu seferine çıktı.⁴⁷³ V. Konstantinos, Anadolu seferinde başarılı oldu. Bu Anadolu seferinde iki önemli sınır

⁴⁶⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.63; Downey, s. 576.

⁴⁶⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.65.

⁴⁶⁹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.67; İbn Adim, *Bugyetu’t-taleb fî tarihi Halep*, (thk. Süheyl Zekkar), I. cilt, s.90.

⁴⁷⁰ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.67; Belâzurî, s.168.

⁴⁷¹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.67; The Chronicle of Zuqnin Parts III. and IV. A.D. 488-775, s.146.

⁴⁷² Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.68-69; Belâzurî, s.189.

⁴⁷³ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.69; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, s. 92

kalesi Theodosiopolis (Erzurum) ve Melitene (Malatya) Bizanslıların eline geçti.⁴⁷⁴ Bizans İmparatoru, Malatya'da yaşayan Antakya Kilisesi'ne mensup Monofizitleri alıp götürdü. Bizans İmparatoru, askerlere “Bunlar Hıristiyanlardır. Bunlar kardeş olarak bizimle gelsinler.” dedi. Bizans ordusundaki askerler, imparatorun huzuruna çıkarak: “Bunları niçin götürüyoruz, onlar bize küfrediyorlar ve dördüncü konsili aforoz ettiler.” dediler. Bunun üzerine Bizans imparatoru V. Konstantinos onlardan mezheplerini beyan eden bir yazı istedi. Antakya Kilisesi'ne mensup Monofizitler de Hz. İsa'nın şahsına dair mutabık olan mezheplerini yazıp verdiler.⁴⁷⁵ Ayrıca Bizans imparatoru V. Konstantinos, bu Anadolu seferinde Theodore'yi 752 yılında Antakya Patriği seçti.⁴⁷⁶

Halife Mansur (755-775) döneminde Antakya Valisi Salih b. Ali, 757 yılında Anadolu'da Abbasi egemenliğini sağlamlaştırmak için 80.000 kişilik bir orduyla seferler düzenledi. Abbasi ordusu, Bizans İmparatoru V. Konstantinos'un büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini haber alınca Kapadokya'dan ayrılarak Antakya'ya geri döndü. Bu dönemde Antakya, Bizans'a yapılan akınların ana üssü konumundaydı.⁴⁷⁷ Bizans-İslam Şam sınırında Avasım bölgesinde İslam ordugâh şehri olan Antakya'da Yohanis'ten sonra Isak Antakya patriği oldu. Isak Antakya patriği olmadan önce Edessa (Urfa)'da bulunmaktaydı. Isak, Edessa'da bulunduğu sırada Mansur, el-Cezire bölgesinin valisi iken Mansur'un dostluğunu kazandı. Mansur, Abbasi halifesi olduğunda 755 yılında Isak'ı Antakya patriği yaptı.⁴⁷⁸

İslam aleminde ilk olarak ilim dili Süryaniceden çeviriler aracılığıyla Arapça'ya geçmiştir. Süryani, 3. yüzyıldan itibaren, Batı Asya'nın ilim merkezlerinde, Yunancanın yerini almış bulunuyordu. Süryaniler, Yunan medeniyetinin bayrağını taşımaktaydılar. Bunlar bilhassa Nasturilerdir. Nasturilik, İstanbul Patriği olan Antakyalı Nastur tarafından 428 yılında ortaya çıkan bir Hıristiyan mezheptir. Nastur, Efes Konsili'nde cemaatten kovulunca Nasturilerin bir kısmı Urfa'ya (Edessa'ya) göç ettiler. Antakyalı Nasturiler Urfa'da bünyesinde tıp okulunu da barındıran bir felsefe okulu açtılar.⁴⁷⁹ Nasturiler, asırlardan beri kendilerine meçhul bulunan dini hürriyetlerini İslam fethi ile birden kavuşmuşlardı. Kiliseler kendi aralarında kavgalı idiler. Bizans idaresine

⁴⁷⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.69; Ostrogorsky, s.155.

⁴⁷⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.69; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, s. 94

⁴⁷⁶ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.69; Theophanes, s.591

⁴⁷⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.69-70; Theophanes, s. 596.

⁴⁷⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.70; The Chronicle of Zuqnin Parts III. and IV. A.D. 488-775, s.192.

⁴⁷⁹ Maks Mayerhof, *İslam Medeniyeti Tarihinde Fen Ve Tıp*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul) Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1935, s.7-8.

yakın ve aynı mezhebi taşıyanlar diğerlerinin kiliselerini ellerinden alıyorlardı. Fakat Müslümanlar gelince kiliseler sahip oldukları hakları özgürlükleri elde ettiler.⁴⁸⁰

Yunan ve Sami uygarlıklarına kültürel ve dinsel sızmalar, yeryüzüne yayılan yeni bir Helenistik kültüre yol açtı. Yunanlılar'ın bilimde, matematikte, felsefede ve astronomideki aydınlanmalarının nedeni budur. Eski Sümerler, Asurlular ve Babilliler'in kültürleri, Mezopotamya'nın insanlığa armağanıdır. Eski çağlarda dünyanın bilgisini buldular ve bu bilginin çoğu da bugün kullanılıyor. Hıristiyanlıkta Nesturi ve Yakubiler bu bilgiyi korudular. Bu Nesturi ve Yakubi öğretmenlerin birçoğu Asurludur. Bu Hıristiyanlar, eski Asurlular ve Babilliler'in ardılları olup, Mezopotamya'da doğan bilimlerin çoğunu biliyorlardı.⁴⁸¹

İlk önce Aristoteles'in tabiat, ile o devre ait evren, ruh hakkındaki eserler Süryanice'ye çevrildi. Hayvanlar ile kuvvetlerinden ve mahiyetlerinden bahseden ve bir Hıristiyan ilahiyatçısı Abu'l-Farac tarafından yazılan fizyolojik bir eser de Süryanice olarak yazılmıştır.⁴⁸²

Süryani kültürünün en canlı olduğu zaman 4. ve 13. yüzyılın arasında kalan yaklaşık 1000 yıllık süredir. Bu bin yıllık dönemde birçok Süryani filozof eserleri korumuş felsefenin hamisi olmuş, Grek felsefesi ile İslam felsefesi arasında birköprü vazifesi görerek, birçok İslam aliminde yetişmesine ön ayak olmuşlardır. Hatta bizzat Süryani alimler tarafından eğitilen İslam alimleri vardır. Bunların başında Farabi ve Süryani öğretmeni en güzel örnektir.⁴⁸³

Müslümanlar fetihlerle birlikte antik bilim ve felsefe havzalarıyla karşılaşmışlardır. Müslüman dünyada bilimlerin gelişmesini incelemek için önce antik havzalara ve bu havzalardaki bilimsel duruma göz atmakta fayda vardır. Eski bilim havzalarının başında Doğu Akdeniz gelmektedir. Doğu Akdeniz'de yer alan Şam, Halep, Antakya ve İskenderiye gibi şehirler hem Hıristiyanlığın eski merkezleri hem de antik felsefe, kültür ve bilimlerin birikimsel olarak toplandığı yerdir.⁴⁸⁴

İlk İslami fetihlerde İslam orduları tarafından fethedilen şehirlerde, Antakya, Nusaybin, Urfa, İskenderiye, Cundişapur ve Harran gibi şehirler ilimin ve bilimin merkezi konumundaydı. Bu şehirlerin tamamı Hz. Ömer zamanında fethedilmiş olup,

⁴⁸⁰ M. Türk, *age.*, s.69-70; T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara, 1982, s.69-82.

⁴⁸¹ F. Aprim, *age.*, s.176-177.

⁴⁸² M. Mayerhof, *age.*, s.10.

⁴⁸³ H. Genç, *age.*, s.67.

⁴⁸⁴ Kadir Canatan, *İslam Bilim Tarihi Sosyolojik ve Ampirik Bir Yaklaşım*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2021, s.59.

Müslümanlar o günden itibaren bu ilim yuvalarıyla temasa geçmişlerdir.⁴⁸⁵

Şam'ın hilafet merkezi olması Mısır'ın önemini kaybetmesine neden olmuş, Şam ve çevresinin öneminin artmasına neden olmuştur. Antakya Piskoposu Justasius, Antakya'da IV. yüzyıl dolaylarında İskenderiye Okulu'na benzer bir okul kurmuştur. Antakya ve bu okul, Yunan bilim ve kültürünün merkezi durumundaydı. Emeviler tarafından İskenderiye Okulu'nun buraya taşınmasıyla şehir canlanmıştır.⁴⁸⁶

Şam merkezli Emeviler döneminde Müslümanların bilimsel anlamda etkilendiği başlıca okullar; İran'daki Cundişapur Tıp Okulu ile İskenderiye, Harran, Antakya, Nusaybin, Urfa ve Kinnesrin Okulları olmuştur. Buradaki birikimden özellikle Arapça bilen Süryaniler vasıtasıyla daha çok günlük hayat için önem arz eden tıp, astronomi, matematik, kimya, felsefe gibi alanlardaki eserler Arapçaya tercüme edilmeye başlanmıştır.⁴⁸⁷

3.2.1. Antakya Felsefe Okullarının İslam Felsefesine Etkileri

Güney Anadolu coğrafyasında 50'ye yakın ilim merkezi olup Grek felsefesi ve ilmi öğretilmekteydi.⁴⁸⁸ İlim merkezlerinin bazıları şunlardır; İskenderiye, Antakya, Nusaybin, Ruha, Kinnesrin, Cundişapur ve Harran Okulları'dır. İslam felsefesi bu okullar aracılığıyla oluşmuştur. Bu ilim merkezleri sayesinde İslam Medeniyeti, Mezopotamya, Asur-Babil, Hint, Mısır, Fenike, Yunan, Roma ve İran medeniyetlerinin ellerinde bulunan felsefi, ilmi ve kültürel verilere ulaşabilmiştir.⁴⁸⁹

Antakya'nın bahsi geçen ilk Süryani Okulu Nesturi ayrılığı ortaya çıktıktan sonra ve okul hocalarının çoğunun düşüncelerini yaymak için Urfa Okulu'na göç etmeleri ile birlikte zayıflamıştır. Antakya'da kurulan ikinci Süryani Okulu ise, Antakya'ya İskenderiye'den taşınmış olan bir okuldur. Bu okul Emevi halifelerinden Ömer Bin Abdülaziz döneminde Antakya'ya taşınmıştır.⁴⁹⁰

Mes'udi, ilim hareketinin hangi sebepten dolayı İkinci Ömer'in kısa saltanatı zarfında İskenderiye'den Antakya'ya nakledildiğini söylemiyor. Fakat maalesef kaybolmuş olan başka bir ilmi tarihi eserinde bunu söylediğini kaydediyor. Müruc-üz-zeheb'de de muvasala zamanını söylemeden geçiyor. Buna ait diğer menbahlarda da bir

⁴⁸⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2017, s.41.

⁴⁸⁶ A. T. Yüksel, *age.*, s.41.

⁴⁸⁷ Mehmet Vural, *İslam Bilim Tarihi Ve Felsefesi*, Elis Yayınları, Ankara, 2021, s.31.

⁴⁸⁸ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2019, s.33; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut, C.II, s.60.

⁴⁸⁹ M. Demirci, *age.*, s.33-34; Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, s.267.

⁴⁹⁰ M. N. Doru, *age.*, s.90; Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.34.

kayda rastlanmamaktadır.⁴⁹¹ Bu şehir Hıristiyanlık devrinden Eski Yunan ilminin öğrenildiği merkezlerden birisiydi. Antakya, Anadolu'dan getirilen Yunan el yazmalarının tedarikini kolaylaştırıyordu. Antakya, Bu el yazmalarını satın almak için sulh zamanında hudutta canlı bir ticarete vesile oluyordu.⁴⁹² Süryanice tercümelemin büyük bir kısmı bu medresede yapılmıştır.⁴⁹³ Antakya Medresesi'nin en önemli özelliği de İstefan Bin Basdille ve Probus ile birlikte taşınan Grek düşüncesi ve İslamla birlikte de Ya'kub Er-Rehavi aracılığıyla, Grek felsefesinin bir taşıyıcısı olmasıdır.⁴⁹⁴

“Beytü'l-Hikme'ye getirilen kitaplar arasında Arami dilinin bir kolu olan Süryanice yazılan kitapların çokluğu dikkat çeker. IV. yüzyıldan itibaren yapılan tercümelerle bir bilim dili haline gelmeye başlayan Süryanice, Ruha, Nusaybin, Amida, Antakya çevrelerinde yaşayan Yakubi ve Nasturi Hristiyanlarca kullanılıyordu. IV. yüzyıldan itibaren başlayıp yoğun şekilde devam eden tercümelemler sayesinde, Aristo, Eflatun, Pisagor, Hipokrat, Galen gibi eski Yunan üstatlarının ve İskenderiye'de yapılan Helenistik dönem şerhlerinin hemen hemen tamamı Süryaniceye çevrilmiş durumdaydı.”⁴⁹⁵

5. yüzyıldan beri Edessa medresesi, sonra Antakya'nın varisi olan Nisibe medresesi Yunancadan Süryaniceye Aristo eserlerini ve şerhlerini çevirdiler.⁴⁹⁶

“Yunan ilimleri sadece kitap nakli ile değil, bu bölgelerden gelen bilginlerin getirdiği veya kendilerinin telif ettiği eserler vasıtasıyla da Beytü'l-Hikme'ye ulaşmıştır. Antakya'dan gelen İsrail El-Askaf ve Kuveyri'nin gelişi, Harran'dan Sabir Bin Kurra, İbn Vahşiyye, İbrahim Bin Sinan gibilerinin Bağdat'a gelişi gösteriyor ki, Yukarı Mezopotamya'daki mekteplerdeki birçok alim, Bağdat'a gelerek, Beytü'l-Hikme'deki faaliyetlere katılmışlardır.”⁴⁹⁷

Nasturi hareketinden yani beşinci asrın ortalarından, Antakyalı Probus'dan beri Süryani Hıristiyan feylesofları da yalnızca Birinci Analitika'yı tercüme ve şerh etmişlerdi. Mesela Yakubiler arasında da meşhur Arap rahibi Georgios yalnız bu parçayı nakil ve izah etmişti. Farabi'nin Hıristiyan üstadı olan Yuhanna bin Haylan'ın

⁴⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Doğubatu Yayınları, Ankara, 2020, s.57.

⁴⁹² H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.58.

⁴⁹³ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.59.

⁴⁹⁴ M. Demirci, *age.*, s.36; M. Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, s.174; Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, s.129.

⁴⁹⁵ M. Demirci, *age.*, s.69-70; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam, C.I*, s.263; D. L. O'leary, *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, s.77.

⁴⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları Ve Etkileri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s.32.

⁴⁹⁷ M. Demirci, *age.*, s.74-75.

Müslüman gençler için hususi olarak *Analytica Posteriora*'yı okutmaktaydı.⁴⁹⁸

Abbasiler döneminde bilim ve kültür merkezi Bağdat olunca Antakya, Harran ve Cundişapur'da bulunan Süryani filozof ve mütercimler de Bağdat'a akın etmişti. Bu geçiş, Müslümanların direkt düşünce ve kültürünü bütün canlılığı ile aktarmış, İslam felsefesinin de ortaya çıkmasına neden olmuştu. Söz konusu intikalın nasıl gerçekleştiğini İbn Useybia'dan naklen Farabi'den öğreniyoruz.⁴⁹⁹

“İslamiyet'in zuhurundan sonra ilim, İskenderiye'den Antakya'ya intikal etti ve orada uzun müddet kaldı. Nihayet orada bakiye olarak yalnız bir muallim kalacak kadar faaliyet azalmıştı. Bu zattan iki adam ders gördü ve onların sayesinde bazı kitaplar vücuda geldi. Onlardan biri Harran'a yerleşti, diğeri Merv'e gitti. Merv'e giden muallim, iki kişi yetiştirdi. Biri İbrahim el-Mervezi, diğeri Yuhanna bin Haylan idi. Harran'a yerleşenden de rahip İsrail ve Kuveyri yetiştiler. Bunlardan her ikisi de Bağdat'a gittiler, İsrail ihtida etti. Kuveyri de bu sırada tedrisata başladı. Yuhanna bin Haylan da aynı suretle ihtida etti. Ve orada kaldı. Fakat İbrahim el-Mervezi, Bağdat'a gelerek bu şehirde yerleşti. Mervezi'den Matta bin Yunan ders gördü. Evvelce Aristo mantığından yalnız Eşkal-ül-hamliye'nin sonuna kadar öğretiliyordu. Ben bu Yuhanna vasıtasıyla mantığın diğerk kısmını da okudum. Ve Burhan kitabının sonuna kadar olan bahisleri öğrendim. O vakte kadar Eşkal-ül-hamliye'den sonrasının okutulması men edilmiş olduğu için mantığın çok mühim olan bu ikinci kısmını ilk defa olarak ben öğrenmiş oldum.”⁵⁰⁰

Reşideddin Ebu Hasan Ali bin Halife şöyle der: “Farabi 339 (takriben 951) Recebinde, Seyfüddevle bin Hamdan'ın yanında vefat etti. O, Yuhanna bin Haylan'dan, Bağdat'ta Halife Muktedir zamanında mantık öğrenmişti. Onun muasırı Ebu Bişr Matta bin Yunan idi. Fakat bu zat Farabi'den daha yaşlı idi. Fakat Farabi daha zeki ve ihatalı idi. Ebu Bişr, İbrahim el-Mervezi'den ders görmüş ve Halife Razi zamanında 323 -329 (924-940) yılları arasında vefat etmiştir. Yuhanna bin Haylan ve İbrahim el-Mervezi, her ikisi de Merv'e gelen zatın talebesi olmuşlardır.”⁵⁰¹ Farabi'nin Bağdat'ta kurulan Aristoteles okulunun başındaki Süryani filozof Ebu Bişr Matta İbn Yunus'un yanında yetiştiği de bilinmektedir.⁵⁰²

Farabi ve Mesudi'ye göre *Kitab-üt-tenbih* adlı eserinde de söylediği gibi bu

⁴⁹⁸ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.36.

⁴⁹⁹ M. N. Doru, *age.*, s.113.

⁵⁰⁰ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.51-52.

⁵⁰¹ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.52.

⁵⁰² M. N. Doru, *age.*, s.35; Joek L. Kraemer, *Humanism in The Renaussance of İslam*, Leiden, 1986, s.105.

devrin ilk esaslı mütercimi İsrail'dir. Farabi bu zatı feylesof diye zikreder. Maalesef ne bir talebe ne de bir yazı bırakmıştır. Ondan sonra büyük mütercimlerden Kuveyri'yi görüyoruz. Aristo'dan Katigoryas kitabına tefsir yazmış, Bariminyas'ları, Birinci ve İkinci Analitikler için talim maksadıyla Musaggar'lar yani hülasalar yazmıştır. Kuveyri hülasalarını şemalar halinde yapmakta ve bu kitapları kolaylaştırmaktaydı.⁵⁰³ Ebu Muhammed bin Kernib ve Ebu Bişr Matta, el-Mervezi'nin talebesi oldular. Aristo şerhleri Matta'nın kitapları vasıtasıyla zamanımıza kadar gelmiştir.⁵⁰⁴ Ebu Bişr Matta bin Yunan, en büyük mütercimlerdendir. Ebu Bişr Matta bin Yunan, evvela Kuveyri'den sonra Bünyamin ve Rufil'den ve nihayet Ahmet bin Kernib'den gördü.⁵⁰⁵ Yuhanna bin Haylan, Farabi'nin dışında, İbn el-Kıfti ve İbn Ebi Useybiya'nın verdikleri müşterek izahatla tanınmaktadır.⁵⁰⁶

Hristiyan teologlar ve Müslüman düşünürler arasındaki bu teolojik ve felsefi tartışmalar, Grek felsefesi eserlerini Süryaniler eliyle Arapçaya aktarılması sürecine ivme kazandırmıştır. İlk etkileşimler bazen tepki şeklinde olmuştur ki, bunun en önemli örneği mantık gramer ilişkisi ile meydana gelen tartışmadır. Bu tartışmada söz konusu iki bilginin şahsında Müslüman dil bilgileri mantığın evrensel bir dil olduğuna karşı çıkarken, Süryani mantıkçılar ise Aristoteles mantığını evrensel karakterine vurgu yapmışlardır.⁵⁰⁷ Bu tartışma Süryaniler mantık ilmine ne ölçüde sarıldıkları konusunda bize önemli bir fikir vermektedir.⁵⁰⁸

Etkileşimden bahsederken İslam felsefesinin büyük sistem filozoflarının Süryani düşünürler üzerindeki etkilerinden de bahsetmek gerekir. Süryani üstatlarının yanında Grek düşüncesi ve bilimine dair araştırmalar yapan Müslüman filozoflar, kısa zamanda Süryani hocalarına ihtiyaç duymadan önemli mesafeler katetmişler ve büyük felsefi sistemler kurmuşlardır. Özellikle X. yüzyıldan sonra İslam filozofları etkili olmuşlar ve Süryani filozoflarını etkilemişlerdir.⁵⁰⁹

Süryani düşüncesi Grek felsefi düşüncesinin İslam dünyasında aktarılması sürecinin önemli bir unsurudur. Bu sebeple, felsefe tarihinde söz konusu sürecin açık bir biçimde ortaya konulabilmesi için, Süryani düşüncesinin bilinmesi bir zorunluluk arz etmektedir. Bu bağlamda ifade edilmelidir ki, Süryani düşüncesinden yoksun bir felsefe

⁵⁰³ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.72.

⁵⁰⁴ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.53; Mesudi, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, (Çev: Ramazan Şeşen), Bige Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s.95.

⁵⁰⁵ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.74.

⁵⁰⁶ H. Z. Ülken, (2020b), *age.*, s.73.

⁵⁰⁷ M. N. Doru, *age.*, s.33; Ebu Hayyan Tevhidi, *el-İmta ve'l-Mu'anese*, Beyrut, 1953, C.1, s.110.

⁵⁰⁸ M. N. Doru, *age.*, s.33.

⁵⁰⁹ M. N. Doru, *age.*, s.35.

tarihi, felsefi düşüncede Hıristiyan etkisinin anlaşılmasını daha güçleştirecektir. Öte yandan İslam felsefesinin oluşum, gelişim ve duraklama dönemlerinde de Süryani düşüncesinin etkisi yadsınamaz. Ayrıca İslam felsefesinde Süryani etkisi sadece bir aracı unsur olarak ele alınamaz. Süryaniler, içinde buldukları entelektüel ortamda bazen başat bir konumda, bazen aracı, bazen de edilgen bir konuda olayları olagelmıştır ki, bu durum aynı zamanda bütün felsefi hareketlilikler için geçerlidir.⁵¹⁰

“Öklid’in Elementler diye bilinen matematikle ilgili kitabı Usulü’l-Hendese adı ile defalarca tercüme edilmiştir. En mükemmel şerhi ise Kasım El-Antaki tarafından yapılmıştır.”⁵¹¹ “Kaynaklarda eserlerinin tercüme edildiği bilinen diğer matematikçi Arşimed’dir. Kitaplarının çoğunluğu Antakya Medresesi vasıtasıyla Beytü’l-Hikme’ye ulaşmıştır.”⁵¹² “Matematik ile ilgili çok sayıda kitap telif etmesine rağmen, Romalılar tarafından 15 deve yükü kitabının yakıldığı iddia edilmektedir. Buna rağmen El-Küre Ve’l-Ustuvane (Küre Ve Silindir), Tesbidu’D-Daire (Çemberin Hesaplanması), Devairu’l-Mumase (Eşit Düzlemler) gibi geometriyle ilgili eserleri tercüme edilmiştir, ancak mütercimleri bilinmemektedir.”⁵¹³

“Uzun konvoylar halinde, kitap yüklü deve kervanlarının Bağdat’a düzenlediği seferler, kesintiye uğramaksızın XI. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Yunan’dan, Mısır’a, Antakya’ya, Urfa’ya ve İran’dan Hind’e kadar uzanan, insan soyunun tarih boyunca ortaya koyduğu bütün kültürel, ilmi ve felsefi birikime Müslümanlar böylece sahip çıktı.”⁵¹⁴ Bu şekilde, süratle yok olmaya yüz tutan bir mirasın muhafazası ve gelecek nesillere aktarılacak suretiyle himaye altına alınması gibi mühim bir vazife icra edilmiş oluyordu.”⁵¹⁵

3.3. Abbasiler Döneminde Hatay’daki İslam Alimleri

Cahız (777-869): Mu’tezile camiasının önemli isimlerinden olan Câhız, İslâm akılcılığının en önemli merkezlerinden biri olan Basra’da doğmuş ve bu ortamın siyasi, sosyal, kültürel ve düşünsel havasını solumuş ve burada elde ettiği imkânlar sayesinde İslâm düşünce tarihinin çok saygın simalarından biri olmuştur. Ağırlıklı olarak Basra ve Bağdat’ta bulunmuşsa da, değişik nedenlerle Dımaşk (Şam), Hıms (Humus) ve

⁵¹⁰M. N. Doru, *age.*, s.36.

⁵¹¹ M. Demirci, *age.*, s.134-135.

⁵¹² M. Demirci, *age.*, s.135; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s.164.

⁵¹³ M. Demirci, *age.*, s.135-136; İbn Nedim, *Fihrist*, (Edit: Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul, 2021, s.165.

⁵¹⁴ M. Demirci, *age.*, s.273; A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s.101.

⁵¹⁵ M. Demirci, *age.*, s.273; A. Çelebi, *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s.178-364.

Antakya'ya seyahat imkânı da bulmuştur.⁵¹⁶O, eserlerinde, yaşadığı dönemin dini olduğu kadar dini olmayan boyutunu da işlemiş ve yansıtmıştır.⁵¹⁷

Basra'da gramer, şiir, tarih ve edebiyat alanlarında sıkı bir eğitim alıp daha sonra Kufe ve Bağdat'a giderek bilgisini artıran Amr b. Bahr el-Cahız, doğa bilimleri kadar dil ve edebiyat alanında da en ünlü İslam bilginlerindedir. Mu'tezili düşünceye mensup olan Cahız, "Bilginin ilk şartı şüphedir." ve "Elli şüphe, bir yakinden daha değerlidir." diyerek bilgi kaynağı olarak akla, deney ve gözleme büyük önem vermiştir.⁵¹⁸

Cahız, biyolojik evrim düşüncesini savunan ve hayvan psikolojisi ile de ilgilenen İslam bilginlerinin öncüsüdür. Cahız'ı şöhrete kavuşturan Kitabı'l-Hayevan adlı ansiklopedik eserde, 350'den fazla hayvan türü şiirsel anlatım, anekdotlar ve atasözleri ile açıklanmakta, hayvan türlerinin evriminde, iklim ve coğrafyanın etkisine dair gözleme dayalı geniş bilgiler verilmektedir. Bu eserin yanı sıra cimriliği tahlil ederek hicveden eseri Kitabı'l-Buhala ile Türklerin ahlaki, sosyal ve siyasal faziletlerini anlattığı Feza'ilü'l-Etrak adlı eseriyle ün kazanmıştır.⁵¹⁹

Ahmed Bin Asım Antaki: İslam felsefesini olanca aydınlığıyla anlayıp, yaşayanlardan, ilim ve tasavvuf ulularından Ahmed Bin Asım Antaki, Roma ve Bizans döneminde siyasi başkent, İslami dönemde ise bir kültür ve ilim merkezi olan Antakya ikliminin yetiştirdiği köşe taşlarından biridir. Çağının bütün ilimlerine vakıf ve yaşam tarzıyla cehd meydanının cengaveri, örnek bilim adamlarından biri olarak tanınır. Adeta üzerine, "... Ümmetimin alimleri İsrail Peygamberlerine denktir." Hadis-i Şerif'i tecelli etmiştir. Etbau't-Tabiin'dedir. Yani Alemlerin Efendisi olan Resulullah'ı görenleri görmüştür. Bir bakışta veya bir iki cümleyle insanların içinden geçirdiklerini, niyetlerini ve kalitelerini bilmektedir. Çağdaşı olan Ebu Süleyman Darani, bu özelliğinden dolayı ona "Kalplerin Casusu" adını vermiştir.⁵²⁰

Maksadı az konuşarak veciz sözcüklerle anlatırdı. Şüphesiz Ahmed Bin Asım Antaki, milli seciyemizin mimarlarından. Fikir ve inanç tarihimiz açısından yeni nesillerin tanınması gereken bir büyük ilim adamıdır. Okuttuğu öğrenciler ve verdiği eserlerle amel defteri kıyamete kadar açık olanlardandır. Tıpkı Cüneyd-i Bağdadi, Muhiddin-i Arabi, Mevlana ve Yunus Emre gibi engin insan sevgisi, ırk ve inanç farkı

⁵¹⁶Osman Aydın, "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyetleri Ve Mu'tezili Düşünceye Etkisi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:11, Çorum, 2007, s.29; Cahız, Kitabı'l-Hayevan, tahk.: Abdusselam M. Harun, Beyrut, ts., c. III, s. 154; c. V, s. 373.

⁵¹⁷O. Aydın, *agm.*, s.29.

⁵¹⁸Mehmet Vural, *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Elis Yayınları, Ankara, 2021, s.64.

⁵¹⁹M. Vural, *age.*, s.64.

⁵²⁰ Mehmet Silay, *Hatay Evliyalari*, Keşif Yayınları, Ankara, 2002, s.53.

gözetmeyen saf insanperverlik ve derin dini hoşgörü sahibidir.⁵²¹

Kadı Tunuhi: Tunuh ailesinin önde gelenlerindedir. Hatip Bağdadi'nin Tarihi Bağdad'ında kaydettiğine göre Antakya'da 890 yılında Zilhicce ayının dördünde pazartesi günü doğmuştur. Bağdat'a göç etmiştir. İmam Ebu Hanife mezhebine göre fıkıh ve kelam ilmini tahsil etmiştir. Hadis öğrenmeye başlayınca Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsediği ilmi nücum ve Mutezile kelamı konusunda alim bir insandır. Sealibi, onunla ilgili olarak "Alim ve edebiyatçıların önde gelenlerindedir." demektedir. Bir müddet Basra ve Ehvaz'ın kadılığını yürütmüştür. 954 yılında Basra'da vefat etmiş ve orada bir türbeye defnedilmiştir.⁵²²

Ali b. Muhammed El-Antaki: "Antakya'da 912 yılında doğdu. Burada İbrahim Bin Abdurrezzak'tan kıraat öğrendi. 950 yılında annesi ile hacca gitti, dönüşte Şam'da iken hocasını vefatını öğrenince Antakya dönmekten vazgeçip Kahire'ye gitti. Oraya yerleşerek uzun yıllar kıraat okuttu. İspanya Endülüs hükümdarı Mustansır Billah'ın ricası üzerine 963 yılında Kurtuba'ya yerleşti. 987 yılında orada vefat etti. Kıraat ilminde Endülüs'ün önde gelen alimlerinden biri olan Antaki, Şafii fıkhında ve hesap ilminde önde gelenlerdendi. İbrahim Bin Abdurrezzak'tan 30 yıl ders almıştı. Endülüs'te birçok alimler yetiştirmiştir. Risale Fi-Vakf ve el-Usul Fi Kıraati Verş adlı eserleri vardır."⁵²³

Hüseyin b. Abdurrahman Ebu Abdullah El-Antaki: Antakyalı olup, Suğr denilen sınır bölgesinin kadısıdır. Antakya o yıllarda Suğrdu. Hadis öğrenmek için Beyrut, Humus ve Mısır'a gitmiştir. Birçok alimden hadis ezberlemiştir. Başta Darakutni, İbn-i Şahin gibi alimler kendisinden hadis rivayet etmiştir. Kendisi sika dediğimiz güvenilir, kendisinden hadis rivayet edilebilir ilmi sağlam bir insandı. 932 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵²⁴

İbrahim b. Abdurrezzak b. Hasan b. Abdurrezzak El-Ezdi: Antakyalı bir ilim adamıdır. Kur'an kıraat üzerine tahsil aldı. Şam'da 8 kıraati ele alan eserler ortaya koymuştur. Başkalarından hadis rivayet edecek ve kendisinden de hadis rivayet edilecek ilmi payedeydi. Peygamberimizin "Boş şeyleri terk etmek kişinin ve onu İslami ahlakının güzelliğindedir."Buyurduğu hadisi rivayet etmiştir. Yine bir sahabi, efendimize gelmiş ve "Ben bir kadına yaklaştım. Ancak zina etmedim. Durum nedir? YaResulallah!" sorusuna Allah tarafından şu ayet indirilmiştir. "Gündüzün iki ucunda

⁵²¹ M. Silay, *age.*, s.53-54.

⁵²² M. Türk, *age.*, s.237-238; İbni Asakir, *Tehziby Tarihu Dimeşk el-Kebir*, C2, s.367.

⁵²³ M. Türk, *age.*, s.235-236; *İslam Ansiklopedisi*, C.3, s.227.

⁵²⁴ M. Türk, *age.*, s.236; İbni Asakir, *Tehziby Tarihu Dimeşk el-Kebir*, Beyrut, 1979, C.4, s.294

gecenin ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri, günahları giderir. Bu öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır.”⁵²⁵ olayını da rivayet etmiştir. 950 yıllarında Antakya’da vefat etmiştir.⁵²⁶

Ebul Kasım Ali b. Ahmet El-Müçtebi El-Antaki: Ebul Kasım Ali Bin Ahmet El-Müçtebi El-Antaki, matematikçi ve astronomdur. X. asırda Bağdat üniversitesini yetiştirdiği meşhur matematikçilerdendir. Büveyhoğulları’ndan Azuddevle’nin takdirini kazanmıştır. Bu bakımdan Bağdat’ta bulunduğu müddetçe Ebu’lKasım’ı yanına çağırır sohbet ederdi. 987 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.

Eserleri; Kitap el-Taht el-Kebir Fi Hisabel-Hindi, Kitap el-HisabAlel Taht Bila Mahu, Kitap Tefsir el-Aritmetiki, Kitap Şerh Oklides, Kitap el-Mevazin el-Adediyye, Kutap el-Hisab Bila Taht.⁵²⁷

⁵²⁵ Hud Suresi, 114.

⁵²⁶ M. Türk, *age.*, s.237; İbni Asakir, *Tehziby Tarihu Dımeşkel-Kebir, C.1*, s.131.

⁵²⁷ M. Türk, *age.*, s.234-235; Mahmut Karakaş, *Müspet İlimde Müslüman Alimler*, Ankara,1991, s.189.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU, MEMLÜK VE OSMANLI DÖNEMİNDE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

4.Selçuklu, Memlük ve Osmanlı Döneminde Hatay'da Din, Bilim Felsefe

4.1.Selçuklular Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

1084 yılında Antakya bölgesini yöneten Filaretos, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın Güneye doğru sınırlarını genişletmiş olduğundan dolayı Anadolu Selçuklu Sultanına karşı destek bulmak için Antakya'da Urfa'ya doğru gitmek üzere Antakya'dan ayrıldı. Filaretos'un yokluğundan yararlanmak isteyen Antakya şihnesi İsmail ve babasının hapsinden kurtulmayı başaran Filaretos'un oğlu Barsam, askerlerin ve halkın desteğini sağlayarak Antakya'yı bu sıralarda başkent İznik'te bulunan Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'a teslim karar verdiler. Bunu gerçekleştirmek amacıyla Süleyman Şah'a özel bir mektup göndererek onu Antakya'ya davet ettiler.⁵²⁸

Süleyman Şah'ın askerlerinin Antakya'ya girmesiyle Antakya halkının bazıları iç kaleye, bazıları da Habib Neccar dağına sığındılar. 300 atlı kuvvetle Antakya'ya gelen Süleyman Şah'a, Mincak adlı bir Türkmen Bey'i 108 atlı kuvvetiyle katıldı. Böylece daha da güçlenen Süleyman Şah direnmeye çalışan Filaretos'un askerlerini kesin bir yenilgiye uğratmıştır.⁵²⁹

Süleyman Şah, Hıristiyan dünyasının dört Patriklik merkezinden olan Antakya'yı fethetmesiyle, özel bir elçiyle Selçuklu Sultanı Melikşah'a bildirmiş, bunun üzerine çok sevinen sultan, başkent İsfahan'da bu uğurlu fethi kutlatmıştı.⁵³⁰ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1086 yılında Antakya'ya geldiğinde bu şehre Yağısıyan'ı vali olarak atayarak, şehri direkt olarak Selçuklu Devletine bağladı. Yağısıyan, bu tarihten itibaren Haçlıların 1098 yılında Antakya şehrini almasına kadar Selçuklu valisi olarak Antakya'yı yönetti.⁵³¹

1163 yılında Le Baube ailesinden Prens Bohemond Poitevin'in idaresindeki Antakya'ya gelen Tudela'lı Benjamin adındaki Yahudi seyyah, Antakya'da bulunan Asi Nehri'nden ve surların ihtişamından bahseder. Prens tarafından görevli yeraltındaki 20 kadar kanal aracılığıyla şehrin önde gelenlerinin evlerine su dağıtımını yapmaktadır.

⁵²⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.78; İbnu'l- Esir, X. cilt, s.128

⁵²⁹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.78; Ibn el-Adim, *Zubdet el-Halep min Tarihu'l Halep* (622-1064), I. Cilt, s.314

⁵³⁰ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.78; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Tarihi*, TTK Yay. Ankara, 2000 s. 112

⁵³¹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.78; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Tarihi*, s. 134-137

Şehrin çok iyi tahkim edildiğinin vurgusunu yapar. Antakya’da cam imalatıyla meşgul olan 10 Yahudi yaşamaktadır. Burada zikredilen 10 Yahudi’den kastedilen 10 Yahudi aile reisidir. Yahudi Cemaatinin başında R. Mordehay, R. Hayyim ve R. Şmuel vardır.⁵³²

Frankların hüküm sürdüğü yıllarda Antakya’ya ziyaret etmiş olan Tudelalı Benjamin burada gördüğü camdan yapılmış eşyalardan uzun uzun bahsetmektedir. Cam, seramik, altın, gümüş ve emaye gibi imalat sanayi alanda İslam ülkelerinde meydana getirilen eserlerin Avrupa’ya taşınmasında ve tanınmasında Antakya köprü vazifesi görmüştür.⁵³³Sadece Avrupa’ya teknoloji değil fikir düşünce ve diğer ilmi anlayışlar da buradan geçmiştir. Yıllar önce İslam dünyasına da Yunan felsefesinin geçiş yerlerinden biri de yine Antakya olmuştur. Bu çalışmalar buranın bilim ve düşüncenin medeniyetler arasında taşınmasında bir keşişim noktası olduğu gibi biri ilim havzası daha oluşturmuştur. Nitekim İbn-i Asakir bu bölgedeki bilim adamlarını anlatmak için yazdığı eser 80 cilt tutmuştur.⁵³⁴

Batı dillerine Arapçadan eserler çevirip Avrupa'nın aydınlanmasına katkı sağlayan Bathil Adelard XII. asrın başlarında Antakya’yı ziyaret etmiştir. Pizalılarından Antakyalı Stephan 1127 yılında Antakya’da el-Mecusi’nin mühim bir eserini tercüme etmiştir. Bu eser Haçlı franklarının geri dönerken beraberlerinde götürdüklerini bilebildiğimiz yegane Arapça asıllı kitaptır. Cüzzam hastalığının tedavisi de İslam aleminden alınarak batıya aktarılmıştır.⁵³⁵

Selçuklu döneminde Antakya’da tek bir İslam alimi bulunmaktadır. Bu alim de Ebu Neca El-Kahtani El-Antaki’dir.

Ebu Neca El-Kahtani El-Antaki: Ebu Neca El-Kahtani El-Antaki, rüya tabiri sahasında meşhurdur. Hadis ilmine de çok önem vermişti. Kendisi hadis rivayet etme selahiyeti sahibi olduğu gibi, başkalarından da rivayette bulunmuştur. Maliki mezhebine mensuptur. Hz Ali’den rivayet ettiği bir hadiste: Biz beraberce Efendimizle dışarı çıkmış dolaşıyorduk. Sa’d Bin Ebi Vakkas’a ait su kuyusunun yanına geldik. Peygamberimiz “Bana abdest almak için su getirin.” diye buyurdu. Abdest aldıktan sonra kalktı, kibleye yöneldi ve tekbir getirdikten sonra şöyle buyurdu” Ey Allah’ım İbrahim seni kulun ve Halilindir. Sana Mekke’nin bereket bulması için dua etmişti.

⁵³² Tudea’lı Benjamin-Ratisbon’lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev: Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s.39-40.

⁵³³ M. Türk, *age.*, s.234; Philip Hitti, *İslam Tarihi C.4*, s.1078.

⁵³⁴ M. Türk, *age.*, s.234.

⁵³⁵ M. Türk, *age.*, s.233; Philip Hitti, *İslam Tarihi C.4*, s.1068.

Onların ölçülerini ve ticaretlerini Mekkelileri bereketlendirdiğin gibi bereketlendir.” Buyurmuştur. İbn-i Mekule rüya tabirlerini iyi bildiğini ve Şam'da olun tabirlerini yazdığını söylüyor. İbn-i Efgani'de onun dindar bir insan olduğunu ve on bin sayfa rüya tabirini ezberlediğini naklediyor 1100 yıllarında Şam'da vefat etmiştir.⁵³⁶

4.2. Memlûklüler Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

Sultan Baybars Antakya'yı fethetmek amacıyla Kahire'den 19 Şubat 1268'de Gazze'ye doğru yola çıktı. Baybars, Memlûk ordusunu Antakya Haçlılarının hazırlık yapmasını engellemek amacıyla çok hızlı hareket ettirerek ve gece gündüz yürüterek Antakya yakınlarında bir mevkiye ulaştırdı. Burada askerlerine savaşa hazırlanmalarını emrederek harp elbiselerini giymelerini ve silahlarını kuşanmalarını istedi.⁵³⁷ Sultanın bu ani hareketi Haçlıları gafil avlamıştı. Bu beklenmedik saldırı sebebiyle Haçlılar, Antakya'yı savunmaya zaman bulamadan yakalandılar. Sultan Baybars, Antakya önlerinde ordusunu üç kısma ayırarak dışarıdan şehrin imdadına gelecek Haçlı ve Ermeni kuvvetlerinin önünü kesmeyi amaçladı. Ordusunun esas kısmına kendisi, ikinci kısmına Emir Seyfeddin Kalavun el-Elfi ve üçüncüsüne de Emir İzzeddin Yugan er-Rüknî komutanlık yapmaktaydı. Ordunun esas kısmının başında ilerleyen Sultan Baybars 14 Mayıs tarihinde Antakya önlerine geldi.⁵³⁸ Sultanın diğer taraflara gönderdiği kuvvetler de sultanın yanına gelerek Antakya kuşatmasına katıldılar.⁵³⁹

15 Mayıs 1268 tarihinde Baybars dört bir taraftan Antakya şehrini kuşatma altına aldı. Bundan sonra Sultan ciddi olduğunu göstermek amacıyla Haçlılara çağrıda bulunarak kayıtsız şartsız teslim olmalarını istedi. Ancak şehri savunan gruplar olumsuz cevap verdiler. Antakya valisi Simon Mansel şehir surlarının dışına çıkarak kuşatmaya mâni olmak için bir huruç hareketi yapmıştı. Simon Mansel'e karşı gönderilen Memlûk komutanlarından Çaliş el-Mansur Haçlı güçlerini mağlup ederek kendisini de esir aldı.⁵⁴⁰

Memlûk Sultanı, 1268 yılında Antakya'yı ele geçirmiştir. Memlûk güçleri St Paul Manastırı, St Peter Katedrali ve birçok kiliseyi yıktılar.⁵⁴¹ Antakya'nın fethedilmesinden sonra buraya Memlûklerin fazla önem vermediği görülmektedir.

⁵³⁶ M. Türk, *age.*, s.238-239; İbni Asakir, *Tehziby Tarihu Dımeşk el-Kebir C.5.*

⁵³⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.146; İbn Aybek, C. VIII, s.125; İbn Tagribirdî, C. VII, s.128.

⁵³⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.146-147; Baybars el- Mansurî, s. 111;el-Aynî, C.II, s.21-22; Runciman, C: III, s.276; André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, (Çev: Turhan Ilgaz), Epsilon Yayınları, İstanbul, 2005, s.57-58.

⁵³⁹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.147; Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013, s.88.

⁵⁴⁰ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.148.

⁵⁴¹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.149.

Haçlılar döneminde Moğol istilası sebebiyle çevreden Müslüman ve Hıristiyanların da sığınmasıyla Antakya'nın nüfusu 100 bin civarındaydı. Sultan Baybars burayı fethettikten sonra şehre gerekli önemi vermemiştir. Antakya Hıristiyan dünyasının doğuda bulunan önemli bir siyasi, iktisadi ve dini merkeziydi. Burası Hıristiyanlığın yayıldığı ilk merkezdi. Muhtemelen bu sebeplerden dolayı Baybars Antakya'nın Hıristiyan dünyasındaki bu imajını yıkmak için şehre önem vermemiştir. Antakya, Memlûkler zamanında Dımaşk (Şam) ve Halep gibi diğer şehirlerinin gölgesinde kaldı. Söz konusu şehirler sosyal, iktisadi ve ticari bakımdan gelişmiş olduklarından Antakya bunlar ile rekabet edemedi.⁵⁴²

Antakya, Memlûklerin elinde olan ve sadece Türkmenlerin yaşadığı küçük bir yerleşim yeri olarak kaldı. Memlûkler Döneminde eski ihtişamını ve önemini yitiren Antakya, bölgede bulunan Türkmenler ile Memlûklerin mücadelesine sahne olmuştur. Memlûklüler, Antakya'da Dulkadir, Ramazanoğlu ve Karamanoğlu gibi beyliklerle mücadele etmiştir. Şehir 1516'da Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra yeniden önem kazanmaya başladı. Antakya'nın önemini yitirmesinde Memlûk fethi sonrası bilhassa da Osmanlı döneminde meydana gelen deprem, sel baskını ve salgın hastalıkların da sebep olduğu göz ardı edilmemelidir.⁵⁴³ Sultan Baybars Antakya'yı fethettikten sonra çevrede bulunan yerlerde imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. Sultanın emri ile Habib-i Neccar Kilisesi tamir edilerek camiye çevrilmiştir. Bu eser günümüzde Memlûklerden kalan en önemli eserlerden biridir.⁵⁴⁴

Sultan Baybars'ın Antakya'yı fethetmesinden sonra şehir Müslümanların yaşadığı bir yer haline gelmişti. Burada bulunan Hıristiyan ahali esir edilip başka yerlere nakledilirken, din adamlarının bazıları ise Dımaşk'a taşınmışlardı. Memlûkların Antakya'yı fethiyle birlikte Antakya Patrikliği Memlûklülerin idaresi altına girdi. Zaten İskenderiye ve Kudüs Ortodoks patrikleri de Memlûk idaresine bağlıydı. Memlûklar bu Ortodoks patriklik vasıtasıyla Bizans İmparatorluğu ile bağlantı halindeydiler. Bu patrikler, Memlûk ve Bizans İmparatorlukları arasında bağ kurulmasında rol oynamaktaydılar. Bizans ile Memlûklar arasındaki bağlantıyı bilhassa da Antakya patrikliği sağlamaktaydı. Ne de olsa Kudüs ve İskenderiye patrikliği uzun süreden beri Müslümanların otoritesi altındaydı. Söz konusu Ortodoks kilisesine bağlı olan din adamları kendi aralarında yaptıkları seçimde büyük patriği seçerler ve bunu da Bizans

⁵⁴² Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.150; Sahillioğlu, s.230.

⁵⁴³ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.150-156.

⁵⁴⁴ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.151.

imparatoru ya da Memlûk sultanına onaylatırlardı. Antakya patrikliğinin XIV. Yüzyılın sonlarında Dımaşk'a taşındığı görülmektedir.⁵⁴⁵

Ünlü İslam müfessir ve tarihçisi İbn Kesir, 6 Haziran 1366 Antakya patrikliği ile ilgili bir bilgi vermektedir. Buna göre Antakya Patriği Mihail lakaplı Beşşare, tarihçi İbn Kesir'in yanına gelerek Şam'daki Başpiskoposların kendisini Antakya Patriğinin yerine Dımaşk'a patrik yapmak istediklerini söyleyerek onların kendisine tabi olacaklarını bildirmiştir. Bu ifadeden Dımaşk'taki Antakya Patrikliğinin lağvedilerek yerine Dımaşk Patrikliğinin kurulmasının istendiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine İbn Kesir patriğe bunun mümkün olmadığını söylediğini belirterek Hıristiyanların geleneğine göre onların dört patriğinin olduğunu bunların İskenderiye, Antakya, Kudüs ve Rumiyye (Roma) olduğunu belirtmektedir. İbn Kesir, daha sonraki dönemlerde Roma Patrikliğinin İstanbul'a taşındığını belirtmektedir. Müellif İstanbul'a patrikliğin taşınmasını Hıristiyanların protesto ettiğini de yazmaktadır.⁵⁴⁶

Beytü'l-Hikme ile önemini kaybetmiş gibi görünen Antakya, yine filozofları kendine çekmeye devam etmiştir. Örneğin 14. yüzyılda İbn Battuta Antakya için şunları ifade eder; Tizin (bugünkü Reyhanlı ilçesine bağlı köy), yakın zamanlarda Türkmenler (Reyhanlı Aşireti) tarafından tesis edilmiş olup çarşıları güzel, mescitleri ise letafette eşsizdir. Kadısı Bedreddin-i Askalani'dir. Oradan Antakya'ya giden İbn Battuta surlarının hiçbir Şam ülkesinde böylesi olmadığını dile getirir. Ancak Baybars beldeyi fethettikten sonra surlarını tahrip etmiştir.⁵⁴⁷ Antakya'dan sonra Bakras'a gitti, Bakras emiri El-Melikü'n-Nasır ile Bakras kadısı ile Amk denilen ovada karşılaştım. Daha sonra Kasr'ın küçültülmüşü olan Kusayr'a (Bugünkü Altınözü ilçesi) gittim. Bu da güzel bir kaledir. Emiri Alaaddin Kürdi, kadısı Mısır halkından Şehabeddin-i Ermenti'dir. Kusayr'dan hareketle Şuğrubukas kalesine vasıl oldum. Emiri fazilet sahiplerinden Seyfeddin Altıntaşı, kadısı ise İbn Teymiye'nin arkadaşlarından Cemaleddin İbn Şecere'dir.⁵⁴⁸

4.2.1. Memlûklülür Döneminde Hatay'daki Alimler

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus): Süryani tarihi üzerine birçok incelemede bulunan Bar Hebraeus, 1226 yılında Malatya'da dünyaya gelmiş ve 1286 yılında Marağa'da vefat etmiştir. Babasından tıp ilminin inceliklerini öğrenerek daha küçük yaşta birçok

⁵⁴⁵ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.156.

⁵⁴⁶ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.157.

⁵⁴⁷ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi, (Tuhfetu'n-Nuzzar Fi Garaibi'l-Emsar Ve Acaibi'l-Esfar)*, (Çev: Mümin Çevik), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, s.67.

⁵⁴⁸ İbn Battuta, *age.*, s.67-68.

tıp ilmine vakıf kişilerden dersler almış ve kendini bu alanda geliştirmeye başlamıştır. Böylece henüz çocukluğunda bile Arapça, Süryanice ve Grekçe öğrenmiş ve tıp ilminde kendini geliştirme de kullanmıştır.⁵⁴⁹ Süryanice kaleme aldığı eseri, Yunanlı, Süryani ve Müslüman birçok filozof ve bilim adamı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.⁵⁵⁰ 13. Yüzyılın Süryani edebiyatının Arap dilinde temsilcisi ve temsilcisi olarak tanındı.⁵⁵¹

13. yüzyılda Anadolu'da baş gösteren Moğol istilası nedeniyle Ebu'l-Ferec Malatya'dan Antakya'ya ailesiyle birlikte yerleşti. Uzun bir süre münzevi bir hayat yaşayan Bar Hebraeus, daha sonra tıp, felsefe ve mantık eğitimine devam etmek üzere çeşitli şehirlere seyahat ederek ilmini geliştirmiştir.⁵⁵²

Felsefesini oluştururken Gazali gibi metodik bir şüphecilikten yararlanmış ve kendine yöntem olarak seçmiştir. Yaptığı her ispatlama da kutsal kitaplarda ki referanslara başvurmuştur. Buradan felsefesinde dini ve felsefeyi uzlaştırmaya çalıştığını görmekteyiz.⁵⁵³ Bar Hebraeus İslam filozoflarından oldukça etkilenmiş ve eserlerinde bunlardan bahsetmiştir. Özellikle metafizik konusunda Meşşai filozofları ve İbn Sina'dan etkilenmiştir.⁵⁵⁴

Bar Hebraeus, Süryani filozoflarının en sonuncusunu teşkil etmektedir. Onunla birlikte Süryani bilim ve felsefesinde yeni bir fikir ve çalışma olmayıp, Süryani düşüncesi bir nevi ortaçağ karanlığına gömülmüştür. Nasıl ki İslam felsefesi Gazali ile duraklamaya girmişse, Süryani felsefesi için de Ebu'l-Ferec ile de aynı son vuku bulmuştur.⁵⁵⁵

“Süryanice ve Arapça yazdığı Tıp ilmine dair birçok eseri bulunduğu iddia edilen Ebu'l-Ferec'in bu alandaki bazı eserleri kayıptır. Tıp ilminde yazdığı hacimli bir Süryanice eser, bedenın uzuvlarını incelediği ve Arapça kaleme aldığı eserler kayıptır. Bunun yanı sıra Hipokrat'a, İbn Sina'ya ve Huneyn İbn İshak'a ait Tıp eserleri üzerinde çalışmış ve Endülüs alimlerinden Ebu Cafer Muhammed İbn Halil el-Gafiki'nin Cami'u'l-Müfredat adlı eserini özetlemiştir.”⁵⁵⁶

⁵⁴⁹ M. N. Doru, *age.*, s.149-150.

⁵⁵⁰ M. Bayrakdar, *age.*, s.14.

⁵⁵¹ H. Z. Ülken, (2015a), *age.*, s.34.

⁵⁵² M. N. Doru, *age.*, s.151-152.

⁵⁵³ M. N. Doru, *age.*, s.156.

⁵⁵⁴ M. N. Doru, *age.*, s.157-158.

⁵⁵⁵ M. N. Doru, *age.*, s.173.

⁵⁵⁶ M. N. Doru, *age.*, s.153-154.

Sadık b. Ali b. Sadık b. Hasan Şerefeddin El-Antakî: Memlûklüer zamanında el-Antakî mahlası ile bilinen bazı âlimler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan ve hakkında en fazla bilgi bulunan kişi Sadık b. Ali b. Sadık b. Hasan Şerefeddin el-Antakî'dir. Ayrıca ed-Dımaşk eş-Şafi olarak da bilinir. 1349 senesinden önce doğduğu tahmin edilmektedir. Sadık b. Ali b. Sadık el-Antakî Şerefeddin memleketinde doğduktan sonra 40 yaşına kadar ticaretle uğraştı. 60 yaşında memleketinden hareket ederek Dımaşk'a geldi ve burada ilimle uğraştı. Özellikle İbn Rafî'den fıkıh dersleri aldı ve ısrarla devam etti. Çeşitli medreseleri dolaştı. Mutasavvıflarla arkadaş oldu. Sufi İbn Rafî gibi mutasavvıflar ile inip kalktı. Ondan İbn Ebi Ömer, İbn Emile, İbn Necm, Ahmed b. Abdullah b. En- Nasıh, Ebi Hureyra, İbn Zehebi gibi şahsiyetleri okudu ve öğrendi. Hiç evlenmedi. Şam'dan sonra Kahire'ye geldi. Baybarsiye Hangâhı'nın sofilerden biri oldu. Mısır'da çıkan veba salgınında 1407 yılı Şubat ayında vefat etti. Öldüğünde 80 yaşlarındaydı. Kahire'de Babü'n- Nasır dışına defnedildi. Dindar, mutasavvıf güler yüzlü bir şahsiyetti. Herhangi bir eser bırakmamıştır

4.3. Osmanlı Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Antakya'da XVI. yüzyılda 4 cami adı geçmektedir. Bunlar Ulu Camii, Şeyh Ali Camii, Şeyh Alaeddin Camii ve Habibü'n-Neccar Camii'dir. Şehirdeki mahalle, han, çarşı veya küçük ticarî yapıların içerisinde yer alan ve günlük ibadetlerin yapıldığı yerlerdir.⁵⁵⁷ Antakya'da XVI. yüzyılda 2 zaviye tespit edilmiştir. Bunlardan biri Frenk Zaviyesi olup, Antakya nahiyesinde bir mezra ile Kuseyr nahiyesinde bir köy ve iki mezranın geliri bu zaviyeye ayrılmıştır. Diğer ise Şeyh Samet Zaviyesi'dir. Tahrir defterlerinin bazı yerlerinde Şeyh Samet Zaviyesi, bazı yerlerinde de Şeyh Muhammed Zaviyesi olarak kaydedilmiştir. Antakya'da 19 ve 20. yüzyılları arasında 5 tekke ve zaviye mevcuttur.⁵⁵⁸

“Osmanlı Devleti, Müslümanları tek bir millet, gayrimüslimleri ise din veya mezheplerine göre farklı farklı milletler olarak tanımlamıştır. Böylece, devlet nazarında gayrimüslimler birer birey olarak değil bir cemaatin üyesi olarak muhatap alınmıştır.”⁵⁵⁹

“Her milletin başında, ilgili cemaatin seçtiği ve Osmanlı Devleti'nin bir beratla onayladığı bir dini lider bulunmaktadır. Bu beratlarda liderin dini ve hukuki yetkileri belirtilmiş çok önemli bir suç işlemedikçe görevden alınmamışlardır. Böylece, tebaa

⁵⁵⁷ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.213.

⁵⁵⁸ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.219; A. Yaşar Ocak-S. Faruki, “Zaviye”, MEB. İ.A. C. XIII, İstanbul 1986, s. 468.

⁵⁵⁹ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.231; Ebubekir Sofuoğlu-İlke Nur Akvarup, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistem ve Süryaniler”, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt:7, Sayı:1 Yıl:2012, s.73-74.

“millet liderleri” aracılığıyla yönetici sınıfla ilişki kurmuştur. Millet liderleri aynı zamanda milletlerinin davranışları, vergi ve diğer yükümlülükleri bakımından padişaha veya memurlarına karşı sorumlu olmuşlardır.”⁵⁶⁰

4.3.1. Osmanlı Döneminde Antakya Hıristiyanları

İstanbul’un Türkler tarafından alınışından sonra Rusya, Ortodoksların hamisi olmuştur. Osmanlı Devleti’nin 1516’daki fethine kadar aralıklarla kesintiye uğrayan özgürlük dönemi Doğu Kiliseleri ile başlayan dinsel sürtüşmeler sebebiyle büyük darbe görmüştür. Bu çatışma dönemi Antakya Kilisesi’nin Batı dünyasıyla bütünleşme arayışların girmesine de sebep olmuştur. Bu ilişkilerin kurulmasına öncülük eden misyoner teşkilatlar, kiliseyi ele geçirmek amacıyla Arap ve Rum kökenli patrikler arasında ırk problemlerinin öne çıkarılmasına hizmet ederek metropolitlerin uzun yıllar devam eden bir çatışma ortamına dahil olmasını sağlamışlardır.⁵⁶¹

Antakya Kilisesi’nin yönetiminde bu iki başlılık Antakya patrikliklerini Batı ile ilişki kurmak ve bu ilişkileri güçlendirmek zorunda bıraktı. Osmanlı Devleti’nin patrik atamalarından almış olduğu harçlar zaman içinde bu görevlerin alınıp satılmasına sebep olduğundan, Ortodoks papazlar ve piskoposlar bu görevlere gelirken büyük bir rekabetin pençesine düştüler. 1625’ten itibaren misyonerler bölgedeki varlıklarını güçlendirerek Antakya Kilisesi’ni bölmek ve kendi idealleri olan cemaati oluşturmak amacıyla çalışmalarını Ortodoks cemaat mensuplarına yönlendirmiştir.⁵⁶²

Katoliklik, kısa bir zaman dilimi içerisinde kendi cemaat bireylerini, Ortodoks cemaat içerisinde seçip almaya muvaffak olmuştur. 19. yüzyıla kadar bölgede tutunabilme çabalarını tamamlayan misyonerler yüzyılın başlarında Antakya Patrikliği’nin sınırlarını belirlemek için harekete geçmişlerdi. Misyonerlere bu konuda destek sağlayan Papa, misyoner faaliyetleri Roma İnanç Yayıma Cemiyeti adı altında 1622’de kurulmuş bir örgüte havale ederek yeni bir yapılanamaya gidilmesini sağlamıştır. Bu yapılanma Katolikliğin bölgedeki nüfus ve nüfuz ağını genişletmek için önemli katkılar sunmuştur.⁵⁶³

Latin misyonerlerin çalışmalarıyla hızlanan bu süreçte Latin piskoposların yönetimiyle ortaya çıkan Katolik cemaat, Antakya Kilisesi’nin diğer kiliseler karşısında yeniden yükselişe geçmesini sağladı. Antakya Patrikleri, gösterdikleri iyi niyete rağmen

⁵⁶⁰ Hatay Valiliği, (2013), *age.*, s.231

⁵⁶¹ H. Çoruh, *age.*, s.213.

⁵⁶² H. Çoruh, *age.*, s.214.

⁵⁶³ H. Çoruh, *age.*, s.214.

Katolik ve Protestan baskılarından 17. yüzyıla kadar kurtulamadılar.⁵⁶⁴ 17. yüzyılın başlarında Antakya Patrikliği'nde yeni bir bölünme daha yaşandı. Bu dönemde Antakya Patrikliği'nde eş zamanlı atanmış iki ayrı patrik görev yapıyordu.⁵⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde 1734 ve sonrasında Antakya Patrikleriyle İstanbul Rum Patrikliği arasındaki ilişki daha da sertleşti. Silvestros, Ortodoks papazlar arasındaki Cizvit misyoner hareketin yanı sıra Ortodoks halk arasında yayılmaya başlayan Katolik propagandası hakkında Osmanlı hükümetini bilgilendirdi.⁵⁶⁶ Roma desteğini kaybeden Antakya Katolikleri, hem Antakya Ortodoks Patrikliği hem de Sultan II. Mehmed tarafından takibe alındı. Hatta baskılar o derece arttı ki, Katolikliğe geçenlerin tamamının yeniden Ortodoksluğa dönmeleri talep edildi.⁵⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanlar arasında en yaygın mezhep Ortodoksluktur. 1700'lü yıllarda Osmanlı topraklarında görülmeye başlayan Katolik ve Protestan gibi mezhepsel yapıların Ortodoksluğu parçalayarak kendi cemaatlerini oluşturmak üzere başlattıkları propagandalar sonucunda Ortodokslar siyasi olarak da Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek zorunda kalmışlardır. 1740 Kapitülasyonları ile Fransa Katolikliğinin, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile de Ruslar da Ortodoksların hamiliğini üstlenmeye çalışmışlardır. Bu tarihten sonra Fransa ve Rusya Osmanlı topraklarında hızlı bir şekilde teşkilatlanmaya başlamışlardır.⁵⁶⁸

“1782 tarihinde Tek Tabiat taraftarı Süryaniler arasında bir patrik seçimindeki ihtilaf neticesinde, Mihayel Carve'nin liderliğindeki bir grubun Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanması ve 1845'de Osmanlı idaresince tanınması üzerine, geleneksel Antakya Patrikliği'ne bağlı kalanlara, kendilerini Katoliklerden ayırt etmek için “Kadim Süryaniler” ismi verildi.”⁵⁶⁹

Kadim Antakya Ortodoks Kilisesi de bu dönemde özellikle Katoliklerin ve Rusların hedefi haline gelmiştir. Rusların 18. yüzyılın başlarından itibaren Antakya Ortodoks Kilisesi ile kurdukları ilişkiler İstanbul Rum Kilisesi'nin Ortodoks camiasındaki statüsünü sarsmaya başlamıştır. Rusların Ortodokslara ilgisi Antakya Ortodoks Kilisesi gibi diğer Doğu Kiliselerini de İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi etkisinden kurtarıştır. Osmanlı Devleti, Rus tehdidi karşısında İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi'ni korumaya alınmıştır. Ancak zaman içerisinde İstanbul Rum Ortodoks

⁵⁶⁴ H. Çoruh, *age.*, s.6.

⁵⁶⁵ H. Çoruh, *age.*, s.6.

⁵⁶⁶ H. Çoruh, *age.*, s.16.

⁵⁶⁷ H. Çoruh, *age.*, s.17.

⁵⁶⁸ H. Çoruh, *age.*, s.VII.

⁵⁶⁹ M. Çelik, (1987b), *age.*, s.2.

Kilisesi devlet içinde devlet pozisyonu kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Doğu Kiliseleri içerisinde ilk kilise olması sebebiyle Antakya Ortodoks Patrikliği'ni ön plana çıkararak İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı yeni bir muhatap oluşturmak istemiştir. Böylece Antakya Ortodoks Kilisesi'nde yüzyıllardır sürüp giden Rum hegemonyasını kırarak onun yerine Ortodoks cemaatiyle doldurmayı planlamıştır.⁵⁷⁰

1821 Yunan İsyanı ve akabinde başlayan Rum ayaklanmaları Osmanlıların özellikle Rum Ortodoksları ötekileştirmesi, Katoliklerin bu milletin içerisine nüfuz etmesini kolaylaştırdı. Katolikler imparatorluk çapında yürüttükleri çalışmalarla kısa zamanda Ortodoks tebaanın yerini alarak 1833'te cemaat olarak kabul edilmeyi ve bu tarihe kadar bağlı oldukları Ermeni Kilisesi'nden ayrılarak yeni bir patriklik kurma fırsatını elde etmeyi başardılar. Melkit adı verilen bu cemaat Antakya Kilisesi cemaatinden ayrılarak kendi kilisesini kurmak ve patriğini seçmek üzere ilk beratına 7 Ocak 1848'de kavuşmuştur.⁵⁷¹

Ortodoks cemaatin büyük bir kısmının Katoliklere kaptırılması Antakya'da yeni bir reform dönemine girilmesine sebep olmuştur. Katoliklik ile Ortodoksluğun Antakya Kilisesi'ndeki bu mücadelesi ve ayrışma dönemi bu şekilde tamamlanmış olsa da artık bölgede Ortodoks Antakya Kilisesi yanında bir de Katolik Antakya Kilisesi'nin varlığı gerçeği, Ortodoks camiasının kalbinde derin bir yara açmıştır. Misyoner mücadelesi böylece misyonunu tamamlamış ve Ortodoks toplumlar arasına sokmuş olduğu ırk problemi, kendi üzerindeki dikkatlerin dağılmasına ve sinsi çalışmaların yer altından devam ettirilmesi sağlanmıştır. Bu problem Antakya Kilisesi'ni uzun yıllar kemiren ve cemaati Katolikliğe meylettiren önemli bir etken haline gelmiştir.⁵⁷²

Misyonerlerin kurduğu bu düzen sayesinde ayrışmanın tamamlanmış olduğu 1850'li yıllardan itibaren, Ortodoks patriklerin ardı ardına ölmesi, Antakya Kilisesi içerisinde bir patriklik yarışının başlamasına ve bu yarışta içtihat problemlerinden çok ırki problemler gündemi doldurmuştur. Antakya Ortodoks Patrikliği'ni Rusların nezdinde de ayrı bir önemi vardır. Araplık ve Rumluk mücadelesinde Ruslar, Arapların tarafına geçerek Antakya Kilisesi'ne sızmayı başarmışlardır.⁵⁷³

Rusların bu çabası İstanbul Rum Patrikliği ile Antakya Ortodoks Patrikliği arasındaki mücadeleyi 1884 yılında Antakya lehine sonuçlandırmıştır. Osmanlı Devleti ani bir karar alarak Ortodoksların ekümenik patrik olarak ortaya çıkmasını engellemek

⁵⁷⁰ H. Çoruh, *age.*, s.VII-VIII.

⁵⁷¹ H. Çoruh, *age.*, s.214.

⁵⁷² H. Çoruh, *age.*, s.214-215.

⁵⁷³ H. Çoruh, *age.*, s.215.

istemiştir. Bunda Antakya Ortodoks Patrikliği'nin devletin yanında olma yönündeki tavrına karşılık İstanbul Rum Patriği'nin zaman zaman tam tersi tavırlar sergilenmesi etkili olmuştur.⁵⁷⁴

1700'lü yıllardan sonra ilk defa 1890'lı yıllarda Antakya Ortodoks Kilisesi Rumlar ile Araplar arasında ırk problemi üzerinden şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Arapların yüzyıllardır Rum hegemonyasında bir vassal gibi yaşamaktan kurtulmak için başlattıkları mücadele 1899 yılında meyvesini verdi. İlk defa Arap kökenli bir patrik olan Lazkiye Metropolit Meletiyos Efendi Antakya kürsüsünde önce kaymakam ve sonra patrik oldu.⁵⁷⁵ Antakya'da Arap kökenli patriklerin tutunmasında Suriye valilerinin katkısı büyüktür.⁵⁷⁶

20 Ekim 1884'te alınan bir kararla, İstanbul Rum Ortodoks Patrikliği'nin nüfuz alanı daraltıldı. Antakya, Kudüs ve İskenderiye Kiliselerinin özerkliği korundu ve kiliseler ayrılığı prensibi kabul edilerek Rumların temsil ettiği Ortodoks mezhebi İstanbul, Kudüs, İskenderiye ve Antakya olmak üzere dört patrikliğe ayrıldı. Aynı kararlar İstanbul Rum Ortodoks Patrikliği'nin ruhani hakimiyet sahası İstanbul ve çevresi olarak sınırlandırıldı.⁵⁷⁷

İstanbul Rum Patrikliği'nin rütbesi düşürülmesi, Ortodoks camiasının tek temsilcisi olarak kalan Antakya Ortodoks Patrikliği'nin yükselişini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, 20 Ekim 1884 tarihinden sonra İstanbul Rum Patrikliği'nin Doğu Kiliseleri üzerindeki etkinliğini de kırmış, Doğu Kiliseleri'nden diğer kiliselere patrik atama yetkisini de kaldırmıştır. Bundan sonra her kilisesinin kendi patriğini kendisinin tayin etmesi usulü benimsenmiştir. Sonrasında Osmanlı Devleti, Antakya Ortodoks Patrikliği içindeki Arap-Rum ayrışmasını destekleyerek, Arapların kendi patriğini seçebilmeleri için gereken düzenlemeleri yapmıştır. Bu düzenlemelerin sonucu olarak Lazkiye Metropolit Meletiyos 28 Nisan 1899 tarihinde Antakya Ortodoks Patriği seçildi. Osmanlı Devleti, bu mücadelede, 1821 İsyanının etkisinde kalarak, Antakya Arap Ortodoks camiasının yanında yer almıştır.⁵⁷⁸

“Şüphesiz ki Ortodoks teolojisi 19. yüzyıldaki bir ihya hareketi teşebbüsü ile birlikte modern dönemlerde varlığını hala devam ettirmektedir. Ancak 14. yüzyıldan itibaren Ortodoks teolojisi tükenmeye başlamış ve sonraki dönemlerde kendini

⁵⁷⁴ H. Çoruh, *age.*, s.215.

⁵⁷⁵ H. Çoruh, *age.*, s.215.

⁵⁷⁶ H. Çoruh, *age.*, s.216.

⁵⁷⁷ H. Çoruh, *age.*, s.23-24.

⁵⁷⁸ H. Çoruh, *age.*, s.VII-VIII.

tekrarlamaya mahkum olmuştur.”⁵⁷⁹

4.3.2. Osmanlı Döneminde Hatay Yahudileri

Toral, 1663'te Hindistan'dan batı Suriye'ye vardığında, sadece İskenderun'da 800 kişilik bir İspanyol Yahudi cemaatiyle karşılaşmıştı.⁵⁸⁰

“1823-1829 yılları arasında Antakya'nın mahalle sayısı 29'dur. Bu mahallelerden 7'sinde Müslim ve Zımmi halk karışık yaşamaktaydı.”⁵⁸¹ “Yahudi Nüfusu; Dutdubi, Kocadibi, Kantara, Kapı Bölüğü, Muhsin, Günlük ve Şenbek mahallelerinde ikamet etmektedir. Özellikle Kantara Mahallesi'nde yoğunlaşmışlardır.”⁵⁸²

“Görüleceği üzere Antakya'da gayrimüslimler bazı mahallelerde yoğun olarak ikamet etmekle birlikte Müslüman halk ile iç içe yaşamaktadır. Rum, Ermeni ve Yahudilerin hep beraber yaşadığı bir mahalle bulunmamakla birlikte; Muhsin, Şenbek, Kantara ve Günlük mahallelerinde Rumlar, Yahudiler ve Müslümanlar beraber yaşamaktadırlar. Dutdubi ve Kapı Bölüğü mahallelerinde ise Yahudi-Ermeni ve Müslümanlar yaşarken burada da Rum bulunmamaktadır.”⁵⁸³

“18. ve 19. yüzyıllarda Antakya'nın nüfusu çoğunluğu Müslüman olmak üzere, Hıristiyan ve Yahudi halktan meydana geliyordu. Bazı mahallelerde sadece bir gruba mensup aileler yaşarken, bazı mahallelerde iki ya da üç dinin mensupları karışık yaşardı. Mahalle halkı arasında, komşuluk ilişkileri ve kaynaşma çok iyiydi. Dini ya da etnik sürtüşmeler, problemler görülmezdi. Müslümanlarla diğer dinlerden olanlar birbirleriyle alışveriş yaparlardı, iş ve ticari ortaklıklar kurarlardı, birbirlerine ödünç para verirler, birbirlerine kefil, vekil, kayyım ve şahit olabilirlerdi. Bu huzur ve karşılıklı güvenin temelinde devletin sağladığı serbest ve güvenli ortam hakimdi.”⁵⁸⁴

Bölgede yaşayan etnik unsurlar ibadetlerin gerçekleştirebilecekleri yapıları bulunmakla birlikte tadilat ve bakımları için gerekli müsaadeler de verilmekteydi.⁵⁸⁵

“26 Ekim 1829 yılında Antakya esnafı tek tek tahrir tâbi tutulmuştur. Sayım sonrası 27 meslek ve 733 esnaf testi tespit edilmiştir. Şehirde 40 tane bazargan esnafı

⁵⁷⁹ K. Demirci, (2018a), *age.*, s.28.

⁵⁸⁰ Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar, İran Türkiye, Irak, Suriye Ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.135.

⁵⁸¹ Hatay Büyükşehir Belediyesi, *Osmanlı Belgeleri Işığında Antakya*, (Edit: Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi-Ahmet Acar), Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.60; A.Ş.S, 18/131, 20/123, 124.

⁵⁸² Hatay Büyükşehir Belediyesi,(2019), *age.*, s.65; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML. VRD. CMH, 138/5-7.

⁵⁸³ Hatay Büyükşehir Belediyesi,(2019), *age.*, s.65.

⁵⁸⁴ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2019), *age.*, s.65-66.

⁵⁸⁵ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2019), *age.*, s.67.

vardır. Bunların 18'i Müslim, 12 tanesi Hıristiyan ve 10'u Yahudi'dir."⁵⁸⁶

Buradan şu sonucu çıkartmak doğru olacaktır; Osmanlı döneminde Antakya'da din, mezhep ve ırk ayrımı olmadan her insan istediği mesleği icra edebilmektedir. Antakya'da yüzyıllardır süren bu hoşgörü ortamı günümüzde de devam etmektedir. Meslekler, mezheplere göre değil, ustaların maharetine göre şekil almıştır. Bu da ancak bir hoşgörü ortamında oluşabilecek manzaralardan biridir. Antakya'nın medeniyetler şehri olmasındaki kilit taşı din özgürlüğü ve din özgürlüğünün yanında getirdiği hoşgördür.

4.3.3. Osmanlı Döneminde Hatay'daki Alimler

Şeyh Abdurrahman Ali El-Bestami: Adı Muhammed Bin Abdurrahman Ali El-Bestami'dir. Hanefi mezhebinin önderlerinden olup Antakya'da doğmuştur. İlmi ve alimliği özünde toplanmış bir insandır. Hadis, fıkıh ve tefsir alanında eserler vermiştir. Ebced hesabı, büyü, sihir ve cifir hesabında da derin malumatı vardır. Bu alanda da eserler vermiştir. Tarih ilminde de yetkili bir alimdi. Özet biçimde hazırladığı bir tane kitabını Osmanlı Şeyhülislamı Hoca Sadettin Efendi gördüğünü söylüyor. Eserlerinin sayısı yüzden fazladır. Edebiyat sahasında da güzel eserler vermiştir. Ülkeleri dolaşmayı seven, doğuyu ve batıyı gezen bir insandı. Bursa'yı ziyaretlerinde burayı sevmiş ve yerleşmeye karar vermiştir. 1454 yılında vefat etmiştir. Kabri de Bursa'da Sadi Tekkesi'ndedir. Molla Fenari, şeyhin ulumu garibedeki bilgisinden faydalanmıştır. Hoca Sadettin Efendi, 20 kadar kitabını incelediğini söylüyor.⁵⁸⁷

Tarih alanında Vefayat Ala Tertib Vel Alam adlı eseri önemlidir. Bursa'da Sultan II. Murad'a sunduğu bu eserde peygamberimizden itibaren 1300 yıllarına kadar yaşamış olan ilim adamlarının biyografisi vermiştir. Fevatihü'l-Miskiyye adlı eserini de II. Murad'a sunmuştur. II. Murad döneminin önemli bir tarihçisidir.⁵⁸⁸

Eserleri: Edeb El-Meriz Vel Ait, El Adviyetul Muntehaba Fi Adviyetul Mücerrebe, İrtiyaz El-Ervah Fi Riyaz El-Efrah: 5 bölümden olup Katip Çelebi 1439 tarihinde yazıldığını kaydediyor. İzhar El-Afak Fi Esrar El-Harfler Vel Evkaf: Katip Çelebi bu eserin 1444 yılında yazıldığını kaydetmiş olup eser bir mukaddime, iki kitap ve hatimedir. Ezvan El-Hikmetül Rabbaniye Fi Şerh-i Evkat El-Lem'a Elnuraniye Lil Buni, Bahrul Vukuf Fi İlmi Evkaf Vel Huruf, Tevarihul Latife Vel Esrar El-Acibe, Cevahir El-Dürer Vel Fevahil El-Gurer, Hadikatul İlhak ve Ravzatul Evzak, Dürretül

⁵⁸⁶ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2019), *age.*, s.72; A.Ş.S, 22/135.

⁵⁸⁷ M. Türk, *age.*, s.239-240; Hoca Saadettin Efendi, *Tacüt Tevarih*, C.5, s.40.

⁵⁸⁸ M. Türk, *age.*, s.240-241; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, MEB Yayınları, Ankara, s.18.

Fünun Fi Kurretul Uyun: Rüya hakkındadır. Dürretül Fünun El-Kitap ve Kurretül Uyun El-Hisab, El-Dürretül Lami'a Fi Adviyetül Şafiye: Tıbbı dair olup on bölümdür.⁵⁸⁹

Molla Arap: Anadolu'da Molla Arap namıyla şöhreti olan zatın dedesi Şeyh Vaiz Hamza'dır, Türkistanlı'dır. Halep'e yerleştiği bilinir. Molla Arap ve babası Antakya'da dünyaya gelmişlerdir. Molla Arap'ın asıl adı Mehmet, lakabı ise Muhyiddin'dir. Eğitime Antakya'da başlamış, Halep'te devam ettirmiştir. İlmini geliştirmek için Diyarbakır, Mardin, Şam ve Mısır'a gitmiştir. Arap ülkelerinden geldiği için kendisine Anadolu'da Molla Arap denmiştir.⁵⁹⁰

Molla Arap'ın dedesi, büyük alim Teftazani'nin talebesi olup, Maverannehir'den Antakya'ya göçmüştür. Bir ilim ve kültür şehri olan Antakya'da, Molla Arap'ın babası Ömer, alim ve Salih bir şahsiyet olarak tanındı. Molla Arap, çok küçük yaşta Habib-i Neccar Camii'nin serin eyvanları altında ve medreselerinde önce Kur'an'ı ezberledi, hafız oldu. Parlak zekasıyla okuduğu Kenz ve Şatbi'yi de ezberledi.⁵⁹¹

Gençliğinde Antakya'dan kalkıp bir bilim adamının izini sürerek Tebriz'e gitti. Tebrizli alim Mevlana Müridi ve Rahle-i Tedrisi'nde üç yıl eğitim gördü. Sonra tekrar Antakya'ya döndü ama ilmi ve araştırma adına dur durak bilmeyen Molla Arap, Halep ve Kudüs alimleriyle fikir alışverişinde bulundu. Daha sonra bir süre Medine'de Resulullah'ın mücaviri olarak kaldı. Sonra Mısır'a gitti ve İmam Suyuti'den aldığı eğitimi başarıyla bitirip hadis ilminde icazet aldı.⁵⁹²

Sultan II. Bayezid, Molla Arap'ın ilmi şöhretini işitip, derslerini takibe başladı. Tesirli ve isabetli konuşmalarına hayran kaldı. Onu huzuruna davet edip, yakından tanıştı. Ondan devletin bekası için dualarını talep etti.⁵⁹³

Molla Arap, Yavuz Sultan Selim'i de çok etkilemiştir. El-Bedad-fi Fedail-il Cihad kitabını yazıp Yavuz Sultan Selim'e armağan etmiştir.⁵⁹⁴

Antakya'da doğan Molla Arap'ın doğum tarihi bilinmiyor ancak 1532 yılında Muharrem ayında Bursa'da ve ileri yaşlarda vefat etmiştir. Kabri, Bursa'nın güneyinde, Uludağ'a yaslanmış ve kendi adıyla anılan bir mahallededir.⁵⁹⁵

Eserleri; Tezhibü-üş-Şemail, El-Mekasid fi-Fedail-Mesacip, Nihat-ül-Fürü,

⁵⁸⁹ M. Türk, *age.*, s.240; Mahmut Karataş, *Müslüman Bilim Adamları*, Mostar Yayınları, İstanbul, s.354-355.

⁵⁹⁰ M. Silay, *age.*, s.71.

⁵⁹¹ M. Silay, *age.*, s.72-73.

⁵⁹² M. Silay, *age.*, s.73.

⁵⁹³ M. Silay, *age.*, s.74.

⁵⁹⁴ M. Silay, *age.*, s.75.

⁵⁹⁵ M. Silay, *age.*, s.72.

Sebilürreşad, Hidayet-ül-İbad, El-Bedad fi-Fedail-il-Cihad ve dinin özü olarak kabul edilen tasavvuf üzerine eserler verdi.⁵⁹⁶

Şeyh Ahmet Kuseyri: Suriye Selçuklularındadır ve İslamiyet’i yaymaya çalışan bir şeyh ailesindedir.⁵⁹⁷ 1520’de sade bir törenle babasının hırkasını giymiş ve onun vefatından sonra da Halveti tarikatının sorumlusu ve lideri olmuştur. Evliya olduğuna inanılmaktadır. Babası eline yeşil bir asa verdi. Bu Halveti tarikatında halifelik alametiydi. 1525 yılında babası vefat edince tüm sorumluluk onun üzerine kalmıştır.⁵⁹⁸

Hanyolu Köyü’ne yerleşmiş olan Şeyh Dahud ile Antakya’da ikamet eden Şeyh Ali adlarında alim ve fazıl iki amcası vardır. En yakın akrabaları, okumuş insanlar ve kendisini okumaya teşvik edenlerle doludur. Okuyup yazmayı, Kur’an’ı ve temel din eğitimini ona babası verdi. Fakat esas eğitimini amcası Şeyh Dahud’tan almıştır. Sırasıyla emsile, bina, akaid, tefsir, fıkıh ve faraz okudu. Bu özel eğitimde Gazali ve Muhyiddin Arabi ile ilgilendi. Akademik bir çevre içinde yetişen Ahmet Kuseyri, çok genç yaşında Batını ve Zahirî ilimlere vakıf oldu.⁵⁹⁹

Halep’deki meşhur Hz. Zekeriya Camiinde verdiği vaaz ve hutbelere pek çok dinleyici gelir, büyük rağbet ve ilgiye hedef olurdu. 1545’te Halep’te Ferhat Paşa ile görüştü. Ahlak ve şahsiyetiyle büyük güven telkin etti. Ahmet Kuseyri’ye Devlet-i Ali Osman adına bir ferman verildi. Dini bilgisi ile otorite olmakla, ferman ile de devlet gücüne sahip olarak o günlerde Antakya’da din adına zararlı akımları ve kötü alışkanlıkları ortadan kaldırdı.⁶⁰⁰

Delikanlı yaşına rağmen, kişilik olarak ağırbaşlı, kariyer olarak tıpkı Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi tıptan tasavvufa kadar çağının ilimlerine aşinaydı.⁶⁰¹

Padişah onunla görüşmek üzere İstanbul’a davet etti. Kanuni Sultan Süleyman ile görüştü. Divan sohbetlerinde bulundu. Padişahın lütfuna mazhar oldu. Rütbelere ve nişanlar aldı. 1546 yılında Şenköy’de babasının yanına defnedildi. Ahmet Kuseyri, dünyada Ehli Hal olarak yaşadı ve bir yazılı eser bırakmamıştır.⁶⁰² Köyde Kuseyri sülalesinden insanların hala yaşadığı söylenmektedir. Köyün ilk ismi Zırambo iken daha sonra Şeyhin köyü olmuş, Şeyh Köyü 1944’de Şenköy olarak değiştirilmiştir. Türbe 15.

⁵⁹⁶ M. Sılay, *age.*, s.76.

⁵⁹⁷ M. Sılay, *age.*, s.61.

⁵⁹⁸ M. Sılay, *age.*, s.62.

⁵⁹⁹ M. Sılay, *age.*, s.61-62.

⁶⁰⁰ M. Sılay, *age.*, s.62.

⁶⁰¹ M. Sılay, *age.*, s.65.

⁶⁰² M. Sılay, *age.*, s.63.

yüzyılda yapılmıştır.⁶⁰³

Kasım Şeybani: Kasım Şeybani, Cevahirü'l-Ahbar adlı eserinde künyesini “Kasım Bin Eş-Şeyh İsa Bin İdris Bin el-Halil. El-Vefa tarikaten, el-Hanefi mezheben, el-Antaki vatanan, el-Bakrasi aslen, eş-Şeybani kabiletten.” şeklinde kaydetmiştir.⁶⁰⁴ Cevahirü'l-Ahbar'ın İnegöl'deki 1208/1793 tarihli nüshasında kayıtlı olan künyede ise, diğer nüshalardaki birçok ayrıntı olmamakla birlikte, Kasım Şeybani'nin nesebinin Abdülkadir Geylani'ye ulaştığı ifade edilmektedir. İlgili kayıt şu şekildedir: “Abdü fakir Kasım İbnü'ş-Şeyh İsa İbni İdris el-Antaki eş-Şeybani el-muttasıl ünesebehü'l-kerim ila-seyyidi'l-celili'l-kutbu'r-rabbani Abdü'l-kadiri'l-Gilani.”⁶⁰⁵

Halep livasının 1536 tarihli mezkur tahrir defterinde Bakras'ın Mescid-i Şeyh İsa adında bir mahalle kaydedilmiştir.⁶⁰⁶ 1536 yılında Bakras'ta Mülk-i Şeybani adında bir mezra bulunmaktadır.⁶⁰⁷ Kasım Şeybani'nin ailesi büyük bir ihtimalle Bakras veya civarında yerleşmiş olan bir Türkmen topluluğuna mensuptur. Zira bölgenin Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra tutulan arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Bakras ahali ekseri Türkmenlerden oluşmaktaydı. Halep Livası'nın 279, 397 ve 454 numaralı tahrir defterlerinde Bakras, teva'ifi Türkmana-ı Liva-i Halep olarak nitelenmiştir.⁶⁰⁸

Bugüne ulaşan eserlerinden anlaşıldığı üzere Kasım Şeybani iyi bir eğitim almıştır. Arapçayı bu dilde kitap yazacak kadar iyi bilmektedir. Cevahirü'l-Ahbar ve Nasihatname'nin muhtevası Kasım Şeybani'nin o dönem ilahiyat literatürüne ve edebiyat bilgisine hakim olduğunu göstermektedir. Ancak eserlerinin tasavvuf yoğunluklu muhtevası, bu eğitimin tekke kaynaklı olduğuna yorulabilir. Müderrislik, kadılık ve medrese mensuplarında yürütülen muhtelif kalem mesleklerinden biri icra etmemiş olması da Kasım Şeybani tekke yetiştirmesi olması ile irtibatlandırılabilir.⁶⁰⁹

Kasım Şeybani'nin Antakya'da iken ilim sahibi bir insan olarak temayüz ettiği ve aynı zamanda ahlaken de itibar edilen bir insan olduğu söylenebilir. Kasım Şeybani'nin Antakya'daki muhtemel saygınlığını da babasının Şeyh olması veya saygın

⁶⁰³ H. Türk, (2009b), *age.*, s.70.

⁶⁰⁴ Bünyamin Taş, *Antakyalı Kasım Şeybani Ve Nasihatnamesi*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2018, s.15; Kasım Şeybani, *Cevahirü'l-Ahbar*, 1040/1631:3, 1092/1681:3, 1113/1702:4-5, 1173/1760:3, 1246/1830:3, 1259/1843:3.

⁶⁰⁵ B. Taş, *age.*, s.15.

⁶⁰⁶ B. Taş, *age.*, s.18; A. Özkılınç, 397 Numaralı Halep Livası Mufassal, *Tahrir Defteri*, (943/1536), I. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s.117.

⁶⁰⁷ B. Taş, *age.*, s.19; A. Özkılınç, 397 Numaralı Halep Livası Mufassal, *Tahrir Defteri*, s.253.

⁶⁰⁸ B. Taş, *age.*, s.19; A. Özkılınç, 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zül-kadiriyye Defteri, (937/1530), II. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999, s.8.

⁶⁰⁹ B. Taş, *age.*, s.21-22.

bir aileye mensup olması da etkili olmuş olmalıdır.⁶¹⁰

Mensur bir mev'ıza kitabı olan *Cevahirü'l-Ahbar*, Kasım Şeybani'nin bilinen ilk eseridir. Kitabın sebab-i telif bahsinde anlatıldığına göre, eser hicri 902 (miladi 1497) yılında Antakya'da yazılmıştır. Eserin yazılma sebebi olarak da Kasım Şeybani'nin dostlarının isteği ve Hz. Muhammed'den rüya yoluyla gelen buyruk hususları ifade edilmiştir.⁶¹¹ Kasım Şeybani, kitabın yazılmasını Hz. Muhammed'in buyruğuyla açıklamakla yetinmemiş, muhtevanın da Hz Muhammed'in mütalaa ve onayından geçtiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda kitabın mütalaa için Hz. Muhammed ile rüyada 16 kere görüştüğünü iddia etmiştir.⁶¹² Kasım Şeybani, kitabın muhtevasında böylesine güçlü bir manevi tasarruf vehmetmesinden hareketle yazılanlardan şüpheye düşenlerin günahkar olacağını söylemekten de geri durmamıştır.⁶¹³

Mukaddime de verilen bilgilere göre yazımına hicri 902 (miladi 1497) yılında Antakya'da başlamakla birlikte, kitabın son haliyle temize çekilmesi daha sonra Bursa'da gerçekleşmiştir. Eser Antakya'da tamamlanınca bir müddet manevi bir işaret beklediğini söyleyen Kasım Şeybani, beklediği işareti alınca Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde seyahat etmiş ve nihayet Bursa'da karar kılmıştır.⁶¹⁴ Bu durum Antakya'da oluşan eserin son halini alması için birkaç senenin geçmiş olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla eserin son haliyle telif edilme tarihi 1500-1505 yılları arasında olabilir.⁶¹⁵

Oldukça hacimli olan eser müellifçe asıl bölümlere dahil edilmeyen mukaddime ve akabinde gelen Esmâü'l-Hüsna şerhi bölümleri hariç tutulursa, toplamda 32 bölümden meydana gelmektedir. Bir mev'ıza kitabı olması bakımından kitabın bölümleri tamamıyla dini konulara hasredilmiştir. Konular bağlamında sık sık ayetler, hadisler, peygamberler tarihinden rivayetler, İslam tarihinden muhtelif vakalar, kelâmi tartışmalar, halk inançları, adetler, atasözleri, kelim-ı kibarlar, muhtelif hikayeler, menkıbeler ve efsaneler anılagelmektedir. Bu bakımdan eser oldukça zengin ve zengin bir muhtevaya sahiptir.⁶¹⁶

Kasım Şeybani hakkındaki bilgi veren Osmanlı dönemi biyografi kaynaklarında ve yakın zamanda yapılan çalışmalarda onun yalnızca *Cevahirü'l-Ahbar* adlı eserinden söz edilmiş ve bu çalışma vesilesiyle metin yayımı yapılan *Nasihatname*'sinden hiç söz

⁶¹⁰ B. Taş, *age.*, s.23.

⁶¹¹ B. Taş, *age.*, s.34; Kasım Şeybani, *Cevahirü'l-Ahbar*, 1040/1631:2-3, 1259/1843:2-3.

⁶¹² B. Taş, *age.*, s.34; Kasım Şeybani, *Cevahirü'l-Ahbar*, 1040/1631:287, 1259/1843:241.

⁶¹³ B. Taş, *age.*, s.34; Kasım Şeybani, *Cevahirü'l-Ahbar*, 1040/1631:4, 1113/1702:11.

⁶¹⁴ B. Taş, *age.*, s.35; Kasım Şeybani, *Cevahirü'l-Ahbar*, 1040/1631:3, 1259/1843:3.

⁶¹⁵ B. Taş, *age.*, s.35.

⁶¹⁶ B. Taş, *age.*, s.35-36.

edilmemiştir. Nasihatname türündeki eserlerin künyesini veren çalışmalarda da Kasım Şeybani'nin Nasihatname'sinden hiç söz edilmemiştir.⁶¹⁷

Kasım Şeybani, Nasihatname'nin sebeb-i telif bölümünde belirttiğine göre eserini 24 bölüm olarak planlamış ve her bölümün konusunu eserin fihristinde belirtmiştir. Buna göre eserin bölüm başlıklarını, içerikleri büyük ölçüde İslami hassasiyetlerle belirlenmiş konular teşkil etmektedir.⁶¹⁸

Nasihatname'de ele alınan konuların daha çok güzel ahlak, tasavvuf ve muamelatla ilgili olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte bu konuların her şeyden önce İslami emir ve yasaklar manzumesinden ibaret olduğunu da belirtmek gerekir. Binaenaleyh eserde 81 farklı bağlamda 63 ayete doğrudan referans verilmiştir. Aynı şekilde yaklaşık 50 yerde de 42 hadise müracaat edilmiştir.⁶¹⁹

Nasihatname'de ayet ve hadislerin yanı sıra atasözü, kelim-ı kibar ve özlü sözlere de çokça yer verilmiştir. Nasihatname'nin bir özelliği nasihatname türünde yazılan eserlerin genel hususiyeti olarak değerlendirilebilecek kıssadan hisse alıntılarına yer vermesidir. Eserde ele alınan konular zaman zaman ayrıntılarla zenginleştirilmiştir. Bu itibarla eserde 30 civarında anlatıya yer verilmiştir. Öyküsü olan hadislerde bu türden metinlere dahil edilirse bu rakam daha da yukarıya çıkmaktadır.⁶²⁰

Nasihatname de 24 ana konunun dışında evliyanın sınıfları, meczuplar, bir şeyhte olması veya olması gereken özellikler, müritlik adabı gibi tasavvufun çeşitli meselelerinden aklın önemine, çocuk terbiyesinden ana baba hakkına, davete icabetten misafir ağırlamaya, yeme içme adabından komşuluk ilişkilerine kadar birçok tali bahsede yer verilmiştir. Bahsi geçen tali konular içinde temel İslami öğretilerin yanı sıra çeşitli kültürlerin izleri ile halk inançlarından da yansımalar görülmektedir.⁶²¹

Eserlerini Ehli Sünnet düşüncesi uyarınca telif eden ve Ehli Sünnet duyarlılığını kendisinde sarahat sarahaten teyit eden Kasım Şeybani, Vefaiyye tarikatının ehli-sünnet hassasiyeti taşıdığını ortaya koymasından tasavvuf tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.⁶²²

Kasım Şeybani, irfani şiirin Anadolu Türkçesindeki ilk büyük şairi olan Yunus Emre'den bariz bir şekilde etkilenmiştir. Dolayısıyla Kasım Şeybani'nin Anadolu'da Yunus Emre'den itibaren oluşan tasavvuf birikiminden haberdar olduğu

⁶¹⁷ B. Taş, *age.*, s.37.

⁶¹⁸ B. Taş, *age.*, s.64.

⁶¹⁹ B. Taş, *age.*, s.65.

⁶²⁰ B. Taş, *age.*, s.66-67.

⁶²¹ B. Taş, *age.*, s.67-68.

⁶²² B. Taş, *age.*, s.76.

anlaşılmaktadır.⁶²³

Davut b. Ömer El-Darir El-Antaki: Davudi Antaki 18. yüzyılda yaşamış olan Antakyalı bir hekimdir. Babası Antakya'nın Habib-i Neccar Mahallesi'nin muhtarı olduğundan iyi bir eğitim almıştır. Aldığı bu eğitimde ki kilit isim İran'lı Şeyh Muhammed Şerif'tir. Köyde bulunan meliste hergün alimler toplanıpsohbetler etmektedirler. İşte Davudi Antaki'de hergün bu sohbetlere babasının yardımıyla katılmaktadır. İşte Şeyh Muhammed Şerif'ten burada tıp, mantık, ve felsefe derslerine katılmış ve onun öğrencisi olmuştur. Hocasından Grekçe öğrenmiş ve böylelikle tıp ilmine dair tüm antik eserleri incelemiş ve eserlerinde onları referans olarak göstermiştir. ⁶²⁴Davudi Antaki Grekçe'nin yanı sıra Arapça başta olmak üzere 11 dile hakimdir ve ana dili seviyesinde konuşmaktadır.⁶²⁵

Antaki, babasının vefatı ve hocasının Antakya'dan ayrılması üzerine 20 yaşında şehirden ayrılır ve birdaha geri dönmez. Hicaz bölgesi başta olmak üzere Arap diyarında seyahatlerini yapmış ve Mısır'da Zahiriyye Medresesinde doktorluk ve öğretmenlik yapmıştır. Ününün tüm Arap şehirlerinde yayılmasıyla Mekke Şerifi'nin çağrısı üzerine oraya gider ve orada zehirlenerek vefat eder.⁶²⁶

“Antaki, hem tıp hem de tıp dışı alanlarda eserler vermiş olmakla birlikte, bunların günümüze ulaşan el yazması nüshalarının büyük çoğunluğu tıp ile ilgili olanlardır. XVI. yüzyıl Osmanlı tıbbının en önemli ismi olan Antaki'nin başyapıtı Tezkire geniş bir coğrafyada uzun süre eğitim materyali olarak kullanılmış. Edirne'deki Sultan II. Beyazıt Külliyesi Tıp Medresesi'nde okutulan ders kitapları arasında yer almış Mısır'da yedi kez basılmıştır.”⁶²⁷

Antaki, XVI. yüzyılda yaşamış Arapça yazan bir Osmanlı hekimi olarak Kadim Yunan dünyasında ortaya çıkan ve İslam uygarlığı tarafından benimsenip geliştirilen tıp geleneğine mensuptur. Hastalığın ve sağlığın doğallığını kabul eden, akılcılığı benimseyen, kendisine özgü kavramsal kuramsal temelleri ve uygulamaları olan bu gelenek içinde eser yazmanın karakteristiği, yeni görüşler yaklaşımlar öne sürme değil

⁶²³ B. Taş, *age.*, s.78.

⁶²⁴ Hatay Büyükşehir Belediyesi, *Antakyalı Bilge Hekimin Hamam Kitabı Et-Tuhfe El Bekriyye Fi Ahkam El-İstihmam El-Külliyeye Ve'l-Cüz'iyye*, (Edit: Funda Gülay Kadioğlu-Sadık Nazik-Selim Kadioğlu), Hatay Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018, s.11; AA. Adıvar, *Antaki İslam Ansiklopedisi*, C.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s.454-456.

⁶²⁵ Mehmet Sılay, *a.g.e.*, s.91.

⁶²⁶ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2018), *age.*, s.12-13; Adıvar, *Antaki İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.454-456.

⁶²⁷ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2018), *age.*, s.13-14; Adıvar, *Antaki İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.454-456.

radikal değişimi uğratılması düşünölmeyen bir bilgi kümesini ayrıntıya dair küçük katkılarla yenileyerek aktarma şeklindedir. Dolayısıyla hamam kitabı Antaki'nin yaratıcılığının değil birikiminin bir ürünüdür.⁶²⁸

Bulunduğu asır adeta rahmet asırđdır. Kendisiyle birlikte çok sayıda deha ölçöleri içinde büyük insanlar yetişir. Alimler, veliler ve mücahitler yetişmiştir.⁶²⁹

Eserleri: Tezkiratöl bab vel cami lil acab el-ucab: Tıbba dair en meşhur eseridir. Kendi elde ettiği birçok ilaçtan bahseder. Burada 1712 çeşit ilaç sayarak ömrünü de tıp tahsiline aradığını kaydeder. El-nüşhat el-mübhica fi taşhiz ve ta'dil elamzıca: Tıbba dairdir. El-fiya fit tıb, Nüzhet el-ezhan fi ıslah el-abdan, Kifayat el-muhtaç fi ilmi el-ilac, Kitab el-bahza vel durat el-müntahabafi ma sahha mineladiviyye el-mücerreba, Tuhfat el-bakriye fi ahkam el-istihmara el-küllıye vel cüziye, Ammüzaç fi ilmil eflak: Bu eserde astrolojinin tıbba tatbiki hakkındadır. Gayat el-meram fil mantık vel kelim, Risale fit-tayr vel ukab, Risale fil heye: Astronomiye dairdir. Tezyin el-esvak bi tafsil aşfak el-uşşak, Bağiyetil muhtaç fit tıb.⁶³⁰

Şeyh Yusuf El-Hekim: “Harbiyeli Yusuf hekim, maalesef bir yazılı eser bırakmamıştır. Onun hakkında ki bilgilere Davudi Antaki ile ulaşılmaktadır. Davud-i Antaki'nin akrabası ve çocukluk arkadaşıdır. Davud-i Antaki'nin en yakın arkadaşı ve yardımcısı olarak Habib-i Neccar'da Ömer Ağa'nın yaptırdığı Zincirli Medrese'de eğitim görmüştür. Kur'an-ı Kerim'i çok iyi bilen Şeyh Yusuf Hekim, bilgin Muhammed Şerif'ten özel eğitimle tıp ve ilaç eğitimini öğrenmiştir. Davud-i Antaki'nin “Tezkirat” adlı kitabındaki ilaçlar üzerinde Antaki ile birlikte çalıştıkları tahmin edilmektedir.⁶³¹ Davud-i Antaki, Antakya'yı terk edip Mısır'a gittikten sonra Şeyh Yusuf El-Hekim Antakya'da kalmış ve ölünceye kadar da halk onun memleketin en iyi hekimi olarak bilmiş ve derdi olan ona koşmuştur.⁶³² “Essahiyyun Habibullah” Hadi-i Şerif'i sırrınca isteyen ve alan değil veren, cömert bir halk hekimi olarak şöhet bulmuştur. Vefat tarihi bilinmemektedir.”⁶³³

⁶²⁸ Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2018), *age.*, s.24.

⁶²⁹ M. Silay, *age.*, s.91.

⁶³⁰ M. Türk, *age.*, s.241-242; Mahmut Karataş, *Müsbet İlimde Alimler*, s.583.

⁶³¹ M. Silay, *age.*, s.82.

⁶³² H. Türk, (2009b), *age.*, s.71.

⁶³³ M. Silay, *age.*, s.82.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE HATAY'DA DİN, BİLİM VE FELSEFE

5. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da Din, Bilim Ve Felsefe

5.1. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da Yahudilik

1950 yılı itibariyle Hatay Yahudi cemaatlerinin durumunu Gaston Mizrahi şöyle anlatmaktadır:

“İskenderun'da 1947'de yaşayan Yahudi ailelerin sayısı otuz iken, on altı aile kalmıştır. 1949 senesi zarfında İstanbul'dan ve İzmir'den beş Yahudi ailesi bu şehre yerleşmişlerdir. Bu cemaatin ekonomik durumu memnuniyet vericidir. İskenderun'daki İtalyan Konsolosu da Musevi'dir. Antakya'da 1947 yılında elli Yahudi aile yaşamaktaydı. İsrail'e olan göçler sonucunda yirmi aileye düşmüştür. Antakya Yahudi cemaatinin uzun asırlardan beri mevcut olan bir sinagogları vardır.”⁶³⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan ilk nüfus sayımına göre 1932 yılında Antakya'da 270 Yahudi vatandaş yaşıyordu.⁶³⁵

Antakya Yahudiler, dinine ve geleneklerine bağlı bir hayat tarzı sürdürerek Şabat kurallarına ve bayram ritüellerine riayet eden bir toplumdur. Şabat'ta ateş veya ışık yakmayan Yahudilere, Yahudi olmayan komşuları yardım etmektedir. Geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Antakya Yahudileri, dışarıya kız vermemek için akraba evliliği gerçekleştirirdi. Zamanla evlenecek yaştaki kız nüfusunun azalmasıyla Antakya dışında Halep, İskenderun, Adana ve İstanbul'dan Yahudi kız alındı. 1950'lerde yılda yaklaşık dört düğün olurdu ve yaklaşık 6-7 Brit Mila yani sünnet gerçekleştirildi.⁶³⁶

Kaşerut kurallarına bağlı olan Antakya Yahudi Cemaatinin şohet sertifikası Suriyeden alındı. Şohet olmasına rağmen kaşer kasap yoktu. Şohet etleri kesip o anda dağıtım yapıyordu ancak son şohetin ölmesiyle beraber kaşer et yemek için İstanbul'dan gelen şohetin et kesmenini ya da İstanbul'dan et gönderilmesini beklemek gerekiyor.⁶³⁷

Antakya Yahudileri, Sefarad Yahudileri ile kaynaşarak dini vecibelerini yerine getirmeye devam ettiler. Antakya Sinagogu özel gün ve bayramlarda minyan toplandığı takdirde açılırken, İstanbul'da yerleşmiş olan Antakyalı Yahudiler özel günlerini

⁶³⁴ R. N. Bali, “Adana Yahudileri”, *Türkiye'deki Yahudi Topluluklarından Geriye Kalanlar*, Libra Yayınları, İstanbul, 2016, s.56; Gaston Mizrahi, “Güney Anadolu'daki Yahudi Cemaatinin Bugünkü Durumu”, *Türkiyenin Sesi*, 19 Ocak 1950, s.5.

⁶³⁵ R. Bihar, *agm.*, s.152; Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Yayınları, İstanbul, 1996.

⁶³⁶ R. Bihar, *agm.*, s.152-153.

⁶³⁷ R. Bihar, *agm.*, s.154.

Antakya Sinagogu'nda kutlamayı tercih etmektedir.⁶³⁸

İskenderun'da da bir Yahudi Havra'sı vardır. Ancak cemaati olmadığı için Yahudi cemaatinin kararıyla Havra'nın kapısına kilit vurulmuştur. İskenderun'da da 1 Yahudi yaşamaktadır. Antakya'da Musevilerin ibadet ettikleri bir Havra bulunmaktadır. Bu Havra 270 yıl önce, eski iki Antakya evinin birleşmesinden yapılmıştır. Havranın yapılmasında emeği geçenlerin isimlerinin yazıldığı taştan bir kitabesi bulunmaktadır. Havrada 500 yıllık el yazması Tevrat bulunmaktadır. 500 yıllık Tevrat'ın o dönemde yaşamış olan cemaat üyelerinin vefat eden yakın akrabaları adına yaptırılmış ve bir hayrat özelliği taşıdığı söylenir.⁶³⁹

Antakya halkının ana dilleri Suriye Arapçası ve Osmanlı Türkçesiydi. Antakya Yahudileri İbraniceyi sadece dua esnasında kullanıyorlardı. Günümüzdeyse eski nesil Antakya Yahudileri ana dilleri olarak halen Arapça ve Türkçe kullanmaya devam ederken yeni nesil ana dil olarak Türkçeyi kullanmaktadır. Arapça konuşmayarak sadece anlamaktadır.⁶⁴⁰

Kendine ait bir Hahambaşılık yapısı olan Antakya ve civarındaki Yahudilerin 1885-1963 yılları arasında hem Hahambaşısı hem de Cemaat Başkanlığı görevini sürdüren Efraim Kebudi, Antakya Yahudi Cemaati tarihinde önemli bir isimdi. Kebudi'nin vefatının ardından 1973 yılına kadar Hahambaşılık görevini Matuk Cemal devraldı. Onun vefatının ardından Antakya'daki Hahambaşılık lağvedilerek İstanbul Hahambaşılığı'na bağlandı. Antakya'da yaşayan az sayıdaki cemaat üyesinin başkanlık görevini 2001 yılından beri 1940 Antakya doğumlu Şaul Cenudi sürdürmektedir.⁶⁴¹

Antakya Yahudileri 20. yüzyıl boyunca ağırlıklı olarak siyasi ve ekonomik nedenlerle büyük göçler yaşadı. Suriye'deki Hafız Esad döneminin (1970-2000) ilk dönemlerinde yaşanan sıkıntılardan ötürü kaçabilen Suriye Yahudileri önce Antakya'ya oradan İstanbul'a ve sonrasında İsrail'e göç ettiler.⁶⁴² Türkiye'de 1980 öncesi siyasi gerginlik ve ihtilalle sonlanan dönemin ardından 1985 yılında Antakya'dan bir Yahudi göçü daha yaşandı. Böylelikle birbiri ardına göç dalgalarından etkilenen Yahudi nüfusu, bir göç daha yaşadı.⁶⁴³

⁶³⁸ R. Bihar, *agm.*, s.160.

⁶³⁹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.136.

⁶⁴⁰ R. Bihar, *agm.*, s.156.

⁶⁴¹ R. Bihar, *agm.*, s.157.

⁶⁴² R. Bihar, *agm.*, s.157-158.

⁶⁴³ R. Bihar, *agm.*, s.159.

5.2. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Hatay'da Hıristiyanlık

Hatay'da Hıristiyanlığın Ortodoks, Katolik, Protestan ve Neo Apostolik (Havarilere bağlı Kilise) mezhepleri bulunmaktadır. Samandağ'da Ortodokslar 3000 kişi kadardır. Samandağ'ın Vakıflı Köyü'nde 130 kişi, Altınözü'nde 1000 kişi, Antakya'da 200 aile (1200 kişi) Ortodoks mezhebine bağlıdır. 10 aile (50-60 kişi) Katolik mezhebine bağlı, 20-25 kişi Neo Apostolik Kilise'ye bağlıdır. 25-30 kişi'de Protestan Kilise'ye bağlı olmak üzere 1400 civarındadır. İskenderun'da 1000 civarında Hıristiyan dinine mensup kişi yaşamaktadır.⁶⁴⁴

Hatay'da yaşayan Hıristiyanların % 90'a yakını Ortodoks'tur. Geriye kalan % 10 ise Katolik ve diğer mezheplere inananlardan oluşmaktadır. Antakya, İskenderun ve Samandağ'ın Vakıflı Köyü'nde toplam 500 Ermeni Ortodoks nüfus bulunmaktadır.⁶⁴⁵ Hıristiyanlar, dinin kuruluşundan bugüne kadar Hatay'da yaşamaktadırlar.

Antakya ve çevresinde Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı iki köy ve iki mahalle bulunmaktadır. Türkiye'nin tek Arap Hıristiyan köyü Tokaçlı (Cneydo) ve Türkiye'nin tek Ermeni Hıristiyan köyü olan Vakıflı Hatay'dadır. Ermeniler, M.Ö. 83-64 yılları arasında Antakya bölgesine gelmişler, Romalıların şehri ele geçirmesi üzerine bugünkü Samandağ'ın Musa Dağı ve Akra Dağı'na yerleşmişlerdir. Bu bölgede kurulan çok sayıdaki Ermeni köyünden günümüze sadece Vakıflı Köy'ü kalmıştır. Ayrıca Samandağ'da Zeytuniye Mahallesi (Cemal Gürsel Mahallesi) ve Altınözü'nün Sarılar Mahallesi, Hıristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeler arasında yer alır.⁶⁴⁶

Hatay'da Hıristiyan cemaatine ait çok sayıda kilise bulunmaktadır. Hatay ve çevresinde toplam 9 Ortodoks Kilisesi, 1 Ortodoks Manastırı, 3 Katolik Kilisesi, 2 Ermeni Kilisesi ve 1 Protestan Kilisesi bulunmaktadır. Bunlardan 1 Ortodoks, 1 Protestan ve 1 Katolik Kilisesi Antakya'dadır. İskenderun'da 1 Ortodoks, 1 Ermeni, 1 Katolik Kilisesi ve 1 Ortodoks Manastırı bulunur. Samandağ'da ise 3 Ortodoks Kilisesi ve 1 Ermeni Kilisesi bulunur. Altınözü'nde ise 3 Ortodoks Kilisesi bulunmaktadır. Tüm Ortodoks Kiliseleri, Antakya Ortodoks Patrikhanesine bağlıdırlar. Ancak Patrikhanenin merkezi Suriye'nin başkenti olan Şam'a taşınmıştır. Lübnan'dan idare edilmektedir. Katolik Kiliseleri ise Anadolu Katolik Metropolitliğine ve Vatikan'a bağlıdır. Ermeni Kiliseleri de merkezi İstanbul olan Türkiye Ermenileri Patrikhanesine bağlıdır.⁶⁴⁷

“Antakya Ortodoks Kilisesi genel Ortodoks iman esaslarını kabul etmektedir.

⁶⁴⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.138.

⁶⁴⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.138.

⁶⁴⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.138-139.

⁶⁴⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.139.

Ortodoks Kilisesi, hiyerarşi ve ritüalizm akımını benimser. Bu kilise, kendisinin diğer kiliselerden daha çok litürjiye önem verdiğini, kutsal geleneğe sahip çıktığını ve Hıristiyan ibadet formlarının en orijinaline sahip olduğunu ileri sürmektedir.”⁶⁴⁸

“Antakya Katolik Kilisesi tüm Hıristiyanların kabul ettiği “kilise; tek, kutsal, evrensel ve havariseldir” temel esasları üzerinde durmaktadır. Bu kilisenin Ortodoks kilisesinden farkı apostolik olmayışıdır.”⁶⁴⁹

“Antakya Katolik Kilisesi cemaati, Komünyon ayininde ellerini yukarıya doru açıp dua etmektedir. Komünyon ayininden sonra Peder “herkes barı ve sulh içinde birbirine dua etsin” dediğinde cemaatin her biri birbirine sarılmakta, bayram sevinci gibi İsa ile birlemelerini tebrik etmektedirler. Günlük ibadet saatleri yer ve zamana göre değiştiğinden Antakya Katolik Kilisesi, sabah ayinine 08.30’da, akşam ayinine 18.30 saatlerinde başlamaktadır.”⁶⁵⁰

“Antakya Ortodoks Kilisesinde, sabah ayini 08.15, akşam ayini 17.00 saatlerinde başlamaktadır. Bu kilisede Antakya Patrikliği Kutsal Meclisinin belirlediği ritüellere göre ayin yapılır, ayin dili Arapçadır. Sabah ve akşam ayinlerindeki temel amaç, Baba olan Tanrı’ya insanların teşekkürlerini sunmasıdır. Ölümü, bozgunluğu ve günahın karanlığını kovan dünyanın aydınlatıcısı İsa Mesih’i anmak onunla beraber olmaktır. Güneşin doğuşu ve batışında yapılan ibadetler, İsa Mesih’i hatırlamak ve ona şükranlarını sunmak için yapılan en uygun vakitlerdir.”⁶⁵¹

“Antakya Ortodoks Hıristiyanları, günlük ibadetlerini papaz nezaretinde veya başka yerde tek başına yapabilmektedir. Kilisede yapılan sabah ve akşam ayinlerinde papaz, duasını sunakta yapmaktadır. Ayin başlangıcından sonuna kadar ‘Kilise İncil Okuyucuları’ tarafından İncili ihtiva eden Ortodokslara ait kutsal kitapları belirli notaya göre okunmaktadır. Bu kutsal kitapların okunacağı yerler kilise takvimine göre Antakya Patrikhanesi Kutsal Meclisi tarafından her yıl belirlenmektedir. Eğer ayin yapıldığı gün, bayram veya aziz anma günü ise o güne ait kutsal kitap okunmakta ve anma törenleri yapılmaktadır. Antakya Rum Ortodoks Kilisesinde ayinler, genellikle İncil okuyarak ifa edilmektedir. Papazlar sunakta dua ederek tütsü veya buhur ile kutsama yaparak ritüellerini yerine getirmektedirler.”⁶⁵²

“Antakya Protestan Kilisesinde günlük ibadet yapılmamaktadır. Çünkü

⁶⁴⁸ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.52; M. Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Aziz Andaç, Ankara, 2005, s.94.

⁶⁴⁹ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.65.

⁶⁵⁰ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.71.

⁶⁵¹ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.71-72; M. Yıldırım, 2005, 113.

⁶⁵² A. E. Türkoğlu, *age.*, s.72.

Protestanlıkta dini pratik, sadece imana bir yardım anlamı taşır. Kurtuluş, amellere değil imana bağlıdır.”⁶⁵³ “Antakya Protestan Kilisesi Pastörü Davit’in belirttiğine göre; “Protestanlar, sabah kalktıklarında ve akşam yatmadan önce dualarını yaparlar. Protestan ibadetleri ‘devamlı Tanrı’yı içte düşünme’ ekinde olup belirli ritüelleri yoktur.”Antakya Protestan Kilisesinde Salı günü bir araya gelinip ilahiler söylenmektedir. Cuma günü İncil çalışması yapılmakta, İncil’in dışına pek çıkılmamaktadır.”⁶⁵⁴

“Evharistiya ayini Katoliklerde her gün yapılmakta iken tüm Ortodokslarda olduğu gibi Antakya Ortodoks Kilisesi’nde de sadece Pazar günleri yapılmaktadır. Antakya Protestan Kilise’si ise tüm Protestan mezhebine balı kiliseler gibi evharistiya ayinini hatıra yemeği olarak gördüğü için, bu ayini bazen yapmaktadır. Antakya Hıristiyanları mezhep farkı gözetmeksizin her Kiliseye gittiğinden dolayı, kiliseler, ayinlerini birbirleriyle çakışmaması için farklı saatte yapmaktadırlar.”⁶⁵⁵

“Antakya Protestan Kilisesinin ayinlerinin büyük bölümünü ilahiler ve vaaz oluşturmaktadır. Cemaat, pastör nezaretinde, gitar ve piyano eşliğinde, çocuklar ile oluşturdukları koro ile hep birlikte o günün önemine ait veya pastörün vereceği vaaza ait ilahiler söyleyerek Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’a aklarını belirtmektedirler. Antakya Protestan Kilisesine Hıristiyanların yanında hem Sünni Müslümanlar hem de Alevi mezhebine mensup Müslümanlar gelmekte ve ayinlerini izlemektedirler. Bu yüzden Kilisenin ayinlerinde Ortodoks, Katolik, Methodist, Protestan Mezheplerine mensup Hıristiyanlarla, Sünni ve Alevi Müslümanlar da katıldığından Kilisede dini renkliliği açık olarak görmek mümkündür.”⁶⁵⁶

“Antakya Katolik Kilisesi ve Antakya Ortodoks Kiliseleri, evharistiya ayininden önce “İman açıklanması’nı” yapmaktadırlar. İman açıklanması arasında bazı farklılıklar vardır ki bu farklılıklar eskiden beri var olan ve kiliselerin ayrılmasına sebep olan farktır: Katolikler, Kutsal Ruhun, Peder ve oğuldan çıktığını söylerken, Ortodokslar, Kutsal Ruhun yalnızca Pederden çıktığını söylerler.”⁶⁵⁷

Hıristiyanlar bayramlarda ve kutsal gün ve törenlerde kurban kesmezler. Fakat Hatay çevresinde yaşayan Hıristiyanlar birlikte yaşadıkları Müslümanlardan etkilenerek törenlerde ve bayramlarda kurban kesmeye başlamışlardır. Özellikle Türkiye’nin tek

⁶⁵³ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.72; Mehl, 1993, s.272.

⁶⁵⁴ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.72.

⁶⁵⁵ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.73.

⁶⁵⁶ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.75-76.

⁶⁵⁷ A. E. Türkoğlu, *age.*, s.76.

Ermeni köyü olan Vakıflı Köyü'nde yaşayan Ermeniler ile Tokaçlı Köyü'nde yaşayan Hıristiyanlar bayramlarında kiliseye gidip papaz öncülüğünde kurban kesmeyi ve bahur yakmayı gelenek haline getirmişlerdir.⁶⁵⁸

Komünyon Ayini, Kilisede yapılan ayinlerden ve dini törenlerden sonra uygulanır. Papazın dağıttığı ekmek Mesih'in etini, şarap ise, kanını temsil eder. Bu uygulama İncil'e dayandırılır.⁶⁵⁹

Hatay'da Protestan Cemaatinin Kuruluşu: Doğu Türkiye Misyonu'nun 1873 Yıllık Raporu'na göre Protestan kilise ve cemaatleri her geçen gün daha eğitilmiş, istikrarlı ve kendi kendini yöneten bir hale gelmektedir. 1873 yılında İskenderun, Kayseri ve Kilikya'da birer Protestan Kilisesi inşa edilerek ibadete açılmıştır.⁶⁶⁰ 1875 yılında Adıyaman, Antakya, Birecik, Osmaniye, İskenderun, Beylan, Kefe, Kesap, Kilis, Mersin, Tarsus, Kozan, Siverek, Urfa ve Zeytin'de birer, Haçin'de iki Ermeni Protestan Kilisesi ibadete açılmıştır.⁶⁶¹

451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde alınan kararların Antakya Süryani Kilisesi tarafından kabul edilmemesiyle Doğu (Ortodoks) ve Batı (Katolik) Kiliseleri ortaya çıkmıştır.⁶⁶²

Hatay'da Kurulan Protestan Kiliseleri: İskenderun'daki Protestan topluluğu 1963'te oluşmuştur. Kilise binaları 1970 yılında istimlak edilerek yıkılmıştır. Bu tarihten sonra 25 yıl boyunca Ermeni Ortodoks Kilisesi'nde ibadet edilmiştir. 1995'te İskenderun, Piri Reis bölgesinde kilise hizmetleri için bir yer satın alınmış ve 26 Haziran 1995 tarihinde resmi makamlara bildirilerek ibadete açılmıştır. Pazar ibadetlerine, değişik etnik gruplardan gelen ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan yaklaşık 80-90 kişi katılmaktadır.⁶⁶³

Presbiteryenler Anadolu'ya ilk olarak XIX. yüzyılda gelmişlerdir. Presbiteryen misyonerler 1820'li yıllarda miyon çalışmalarını Suriye ve İran bölgelerinde Nasturiler, Araplar, Ermeniler, Kürtler ve İranlılar arasında yürütmüşlerdir.⁶⁶⁴ Presbiteryen 1876

⁶⁵⁸ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.160.

⁶⁵⁹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.139.

⁶⁶⁰ Numan Malkoç, *Türkiye'de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri, Yalın Yayıncılık*, İstanbul, 2011, s.60; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, Pars Yayın Ticaret*, İstanbul, 2004, Cilt: II, s.418.

⁶⁶¹ N. Malkoç, *age.*, s.60,vd; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, Cilt:II*, s.456-458.

⁶⁶² N. Malkoç, *age.*, s.117,vd; Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2003, s.75.

⁶⁶³ N. Malkoç, *age.*, s.141.

⁶⁶⁴ N. Malkoç, *age.*, s.200, vd; Joseph Grabill, *Protestant Diplomacy and Near East*, Missionary Influence on American Policy 1810_1927, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971. s.135-154.

yılında Antakya ve İskenderun'da okul ve manastır açmışlardır.⁶⁶⁵ Ancak Cumhuriyetin ilanından sonra presbiteryen misyonerlerin ülkedeki faaliyetleri sona ermiştir.

Yeni Havariyyun Kilisesi Türkiye'de ilk olarak 1930'larda İstanbul'da faaliyete geçmiştir. Topluluk İstanbul'da ibadetlerini, ilk zamanlardan günümüze kadar Aynalıçeşme Ermeni Protestan Kilisesi'nin altındaki salonda sürdürmektedir. 1997 yılında üye sayısı İstanbul'da 20-25, Antakya'da yaklaşık 100 kişidir. Türkiye Yeni Havariyyun Kilisesi Hessen Havari Bölgesi'ne bağlıdır.⁶⁶⁶

Antakya Yeni Havariyyun Kilisesi 1976 yılında başlamıştır. Kilise binası ise 1993'te ibadete açılmıştır. Başladığı yıllarda üye sayısı 200'leri bulurken, bu sayı 2006 yılında 50-60 kişiye inmiştir. Antakya Altınözü Topluluğu, Adana İnternational Church, Kartal Protestan Kilisesi ve Mersin Topluluğu önderleri ile bağlantı kurulamaması nedeniyle bu kiliseler sınıflandırmaya alınmamıştır. Çoğunluğun Karizmatik Kiliseler olduğu, Antakya Altınözü Topluluğu'nun Ortodoks kökenli yerli Protestanlar oldukları ve 2001 yılından bu yana düzenli olarak bir araya geldikleri, Antalya Yeni Yaşam Protestan Topluluğu'nun 2001 yılında yabancı Protestanlar tarafından kurulduğu ve küçük bir topluluk olduğu, Kartal Protestan Kilisesi'nin, çoğunluğunun Koreli Presbiteryen Protestanların oluşturduğu bir kilise olduğu bilinmektedir.⁶⁶⁷

Antakya Mesihçiler Kilisesi daha önce özel mülk olan kilise, bahçe içinde tek katlı bir binadır. Sade bir görünümü olan kilise binası klasik Antakya mimarisinde inşa edilmiştir. Antakya Mesihçiler Topluluğu, kilise binasına 2000 yılında taşınmıştır.⁶⁶⁸

Antakya'da bulunan Yeni Havariyyun Kilisesi binası 1993 yılında ibadete açılmıştır. Bina iki katlıdır. Kilise binasının alt katı sosyal çalışmalara ayrılmıştır. Üst katta ise ibadet salonu mevcuttur.⁶⁶⁹

5.3. Günümüzde Hıristiyanların Hatay'daki Kutsal Mekanları

Saint Pierre Kilisesi: "Kilise" kelimesinin kaynağı olan "Eklesia" kelimesi o zaman Antakya'daki Hıristiyan cemaati ifade etmek için kullanılıyordu. Bu da, ilk zamanlarda henüz kurum olarak bir kilisenin mevcut olmadığını gösterir.⁶⁷⁰

Antakya'nın ilk Hıristiyanları arasında farklı birçok gruplar vardı. Bunlar muhtemelen hem dini öğretme, hem de aynı inancı paylaşanlarla bir arada olma,

⁶⁶⁵ N. Malkoç, *age.*, s.200, vd; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s.32.

⁶⁶⁶ N. Malkoç, *age.*, s.217.

⁶⁶⁷ N. Malkoç, *age.*, s.217-218; Asife Ünal, *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2005, s.363,371-372.

⁶⁶⁸ N. Malkoç, *age.*, s.248.

⁶⁶⁹ N. Malkoç, *age.*, s.263.

⁶⁷⁰ Mehmet Tekin, *Hatay'da İnanç Turizmi Merkezleri*, Antakya, 1997. s.7.

dayanışma gayesiyle değişik evlerde toplanıyorlar, burada hem ibadet ediyorlar, hem de yiyeceklerini paylaşıyorlardı. Yahudilikten dönen Hıristiyanlar ayrı, çok tanrılı dinden dönenler ayrı toplanırlardı.⁶⁷¹

Aziz Petrus, Antakya'ya geldiğinde din esasları, inanç ve ibadet yönünden farklı, ayrı gruplar bulmuştu. Her grubun doğal lideri, toplantılara evlerini tahsis edebilecek önemli üyeleri vardı. Ancak hepsini toparlayacak belirli bir lider, bir organ yoktu. Sonraki dönemlerde Petrus'un Antakya kilisesinin kurucusu ve ilk Papa ya da Patrik olduğu geleneksel olarak kabul edilegelmiştir. Bugün St. Pierre'e izafe edilen mağara kiliseye de, onun ilk defa vaaz verdiği ve vaftiz ayini yaptığı varsayılarak bu ad verilmiştir. Bu adlandırma da, Matta İncili'nin 16. bölümünün 8. ayetindeki "...Sen Petrus'sun ve Ben topluluğu bu kayanın üzerine kuracağım..." ifadesine dayandırılır. Böylece, hem dinin Antakya'da yayılmasında St. Pierre'in hizmetinin önemi vurgulanmış, 12 havariden biri olması nedeniyle Antakya cemaatinin doğal liderliği atfedilerek, bu vesileyle papalık mertebesi verilmiş, hem de böylece, 4 büyük merkez (Roma, Kudüs, İskenderiye, Antakya) içinde Antakya'nın itibar yönünden ilk sıraya çıkarılması amaçlanmıştır.⁶⁷²

Antakya'da Hıristiyanların çoğalmasından sonra bugünkü St. Pierre Kilisesi'nin bulunduğu büyük mağaranın Hıristiyanların toplanma yeri olarak kullanıldığı, yani şahıs evleri dışında halkın ortak malı olarak kullanılan ilk kilise olduğu, St. Pierre'in ilk cemaatine burada hitap ettiği kabul edilegelmiştir. Mağara bu tür toplantılara uygun genişliktedir. Mağaranın girişe göre sol köşesinde bir boşluk, bunun devamında da dehlizler vardır. Bu dehlizlerin amacı ile ilgili iki görüş mevcuttur:

Birinci görüş, kilisede ibadet edenlerin şehir halkı tarafından taciz edildiği ve bu saldırılar sırasında ibadet eden halkı ya da papazların bu dehlizlerden üst taraflardaki sığınaklara kaçıp gizlendiği hakkındadır.

İkinci görüş ise kilisede sürekli keşişlerin kaldığı ve bu dehlizlerden üst katlarda bulunan çile mağaralarına geçerek riyazete çekildikleri ile ilgilidir.⁶⁷³

Her iki halde de bu mağara kilise görevi yapan bir yerdir ve Hıristiyanlığın ilk döneminde bu amaçla kullanıp günümüze ulaşmış bir başka yapı yoktur. Ancak mağaranın yapılan ilavelerle ne zaman kilise haline getirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Kilise zemininde döşemede M.S. 5. yüzyıla ait mozaikler bulunmasına

⁶⁷¹ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.7.

⁶⁷² M. Tekin, (1997a), *age.*, s.7-8.

⁶⁷³ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.8.

karşılık mağaranın önünü kapatan ve gotik kiliselerin cephelerini hatırlatan duvarın 12. veya 13. yüzyıla ait mimari özellikler taşıdığı kabul edilmektedir. Buna dayanılarak kilisenin, Hıristiyanlığın ilk günlerinden itibaren ibadet yeri olarak kullanıldığı, şehrin ihtişam dönemlerinde ve Müslümanların elinde bulunduğu dönemlerde gözden uzakta kaldığı, haçlılar döneminde yeniden önem kazandığı ve onarılarak ibadete açıldığı söylenebilir.⁶⁷⁴

Kilisenin 19. yüzyıl ortalarında (1855), şehirde yaşayan Ortodokslara tahsis edildiği, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Kaposen misyonerleri tarafından yönetildiği bilinmektedir. Kilisenin Hıristiyanlığın ilk kilisesi olması ve St. Pierre'nin adını taşıması nedeniyle 1963 yılında Papalık tarafından hac yeri olmuştur. Burada St. Pierre'nin şehit edildiği 29 Haziran günü yurt dışından ve yurt içinden yüzlerce ziyaretçinin de katıldığı büyük bir ayin yapılmaktadır.⁶⁷⁵

Saint Symeon Stylite: Hıristiyanlık tarihinde 5. ve 6. yüzyıllarda yaşamış iki St. Symeon dikkat çeker. Her ikisi de “Stylite” ünvanıyla anılır. Stylite, Hıristiyanlıkta, yalnız ve insanlardan uzak yaşayabilmek için sütun tepelerinde barınan çileci rahiplerin oluşturduğu tarikata verilen addır.⁶⁷⁶

Hıristiyanlığın ilk çağlarında Antakya civarında görülmeye başlanan münzevi rahiplerin en ünlüsü, 5. yüzyılda yaşayan ve hayatını manastırında diktirdiği sütunun tepesinde yaşamaya adanmış olan büyük St. Symeon idi. Kendisi bu nedenle “St. Symeon Stylite” olarak anıldı. St. Symeon'un manastırı şimdi Suriye sınırları içerisinde kalmış bir tepe üzerindeydi. Buraya onu görmek için Hıristiyan dünyasından ziyaretçiler gelir. Onun dünya nimetlerinden vazgeçmeyi öğütleyen vaaz ve telkinlerini dinlerlerdi. “Simonculuk” kavramı Hıristiyanlık dinine St. Symeon ile girdi ve özellikle Antakya çevresinde olmak üzere Hıristiyan dünyasına yayıldı.⁶⁷⁷

Büyük St. Symeon 459 yılında öldü. Büyük St. Symeon'un yerini 521 yılında Antakya'da doğan, St. Symeon'un anısına Symeon adı verilen ve daha sonraki yıllarda “Antakya'nın Koruyucusu” adıyla anılan Küçük St. Symeon aldı. Symeon'un çocukluğu Antakya'nın güneyinde, Harbiye tarafına açılan Şerubim kapısının bulunduğu “Şerubim Mahallesi”nde, eski surların yıkıntıları arasında geçti. Daha çocukken sur kalıntıları üzerinde Hz. İsa'nın hayalini gördü. 7 yaşına geldiğinde kendisine bir sütun diktirdi. 7 yaşından 20 yaşına kadar şehrin 1 km kuzeybatısındaki

⁶⁷⁴ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.8-9.

⁶⁷⁵ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.9.

⁶⁷⁶ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.17.

⁶⁷⁷ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.17-18.

manastırda St. John Stylite'in rehberliğinde yaşadı. İkinci sütununa burada sahip oldu ve bir Stylite olarak yetişti. Dini ve manevi konuda yeterince olgunlaştığı görüldüğünden 20 yaşında buradan ayrılmasına, kendi cemaatini ve kilisesini kurmasına izin verildi. Bunun üzerine müridleri ile birlikte ıssız, korkunç, yolsuz, susuz, ormanlık ve vahşi hayvanlarla dolu bir dağın tepesinde, sütununu ve kilisesini kurmak üzere St. John'un manastırından ayrıldı. Dağın tepesinde bir kaya üzerine sütununu diktirdi. Bundan sonraki günlerini oruç ve ibadetle geçirmeye başladı. Bu arada kilisenin ve manastırın inşaatı devam ediyordu.⁶⁷⁸

Burada zamanla bir dizi manastır ve kiliseler kuruldu ve yerleşim alanı genişledi. Kilise ziyaretçilerle ve sütunun tepesinde yağmur, rüzgar ve güneş altında yaşayan bu genç adamın gösterdiği çileli, münzevi yaşayıştan ve mucizelerden heyecan duyan rahiplerle dolup taşı. On yıl içinde hem sütunu giderek yükseldi hem de manastır büyük ölçüde tamamlandı.⁶⁷⁹

Halk üzerinde büyük nüfuzu olduğundan felaket ve kriz hallerinde ahali St. Symeon'a başvurur, kendisi onlara yardım ederdi. Bir defasında Antakya'da veba salgını olmuş, halk yardım istemek için manastıra gelmişti. Bunun üzerine kendisi mucizevi görüntülerle Antakya'ya geldi, burada hastalıktan ölmüş müridlerinden birini diriltti. Dualarıyla salgının kısa sürmesini, şehri erken terk etmesini sağladı. Halk yüzyıl önce Büyük St. Symeon'da olduğu gibi, Küçük St. Symeon Stylite'in resimlerini ve madalyonlarını kapışıyor, resimlerinin mucizevi güçlere sahip olduğuna inanıyor, koruyucu olarak evlerine asıyorlardı. St. Symeon Stylite hayatının son kırk yılını sütun üstünde geçirdi ve 592 yılında öldü.⁶⁸⁰

Saint Symeon Manastırı Ve Sütunu: Manastır, Antakya'nın 18 km batısında, Asi Nehri ile Antakya-Samandağ yolu arasında, 479 metre yüksekliğinde olup geçmişte Mucizeler Dağı adıyla anılan tepe üzerindedir. Dağa genç St. Symeon Stylite'nin gösterdiği mucizelerden dolayı verilmiştir. Ölümünden sonraki dönemlerde bu dağ Cebel-i Sem'an (Symeon'un Dağı) adıyla anılmış ve Samandağ ilçesine de ad olmuştur.⁶⁸¹

Bu manastır Suriye'de, bulunan Büyük St. Symeon Stylite Manastırı'ndan yüzyıl sonra yapılmış olmasına rağmen, onunla aynı plana (haç şeklinde plana) sahiptir. Ama ondan daha büyüktür. Burası aynı zamanda bölgedeki en geniş manastır kompleksidir.

⁶⁷⁸ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.18.

⁶⁷⁹ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.18.

⁶⁸⁰ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.18.

⁶⁸¹ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.19.

Manastıra, birbiriyle kesişen doğu-batı ve kuzey-güney eksenine üzerine oturulan yapılarla haç şekli verilmiştir. Bu manastırda üç kilise, kiler odaları, vaftiz yeri, misafirhane, mutfak ve sarnıçlardan oluşmaktaydı.⁶⁸² “Azizin sütununu çevreleyen sekizgen biçimli üstü açık bir mekandan batıya açılan ana girişin yanı sıra, kuzeye ve güneye uzanan iki giriş mekanı daha vardır. Doğuda üç kilise kuzeyden güneye bitişik nizamda sıralanır. Ortadaki bazilika planlı Kutsal Üçleme Kilisesi sütunla doğrudan ilişkisiyle alanın en önemli kilisesi olarak nitelendirilir. Güney Kilise, yine bir bazilika olarak tanımlanabilirse de, doğu kısmı üç yapraklı yonca planlıdır. Kuzey Kilise vaftizhaneye ilişkili küçük bir bazilikadır.”⁶⁸³

526 yılındaki depremde büyük hasar gören ve onarıldıktan sonra kullanılmaya devam edilen manastır, 584 yılında veya daha sonraki depremlerde harabe haline geldiğinden, eski önemini kaybetmiştir.⁶⁸⁴

“6. ve 7. yüzyıllarda aktif olan Hac merkezinin Arap akınlarından 11. yüzyıla uzanan zaman aralığındaki akıbeti ile ilgili elimizde kaynak yoktur. 11. yüzyılda bu alanın bir manastıra dönüşmüş olduğu, alanda Melkit Patriği III. Theodore öncülüğünde 420 kitap bulunduran bir kütüphane kurulduğu bilinmektedir. Manastırın hangi tarihte terk edildiği kesin olarak bilinmese de Baybars komutasındaki Memlük akınları sırasında manastırdaki hayatın sekteye uğradığı düşünülebilir.”⁶⁸⁵

Hatay’da bulunan toplam 327 türbeden 11’i Hıristiyanlara aittir. Bunların büyük çoğunluğu Mar Corcus ya da St. Georges adına yapılan türbeler olup Altınözü Sarılar ve Tokaçlı köyleriyle Samandağ Cemal Gürsel mahallesinde toplanmıştır. St. Georges Müslüman inancındaki Hızır ile aynı kişidir. Mar Corcus adına yapılan türbelerin dışında Kizmen ve Denyal isimindeki azizlere, Mar Yuhanna, Meryem Ana, Mesarus, Mar Zekke, Mar İlyas gibi Hıristiyanlığa hizmet etmiş azizler ve peygamberler adına yapılan türbeler bulunmaktadır. Hıristiyan türbelerinin büyük çoğunluğu Hatay’da yaygın türbe mimarisi olan beyaz badanalı kubbeli yapı biçimindedir. Ancak beyaz badanalı, dikdörtgen biçimli, üzeri çatısız veya kiremit çatılı ve kubbesiz düz betondan yapılan türbelere ve kilise türbelere de rastlanmaktadır.⁶⁸⁶

Mar Corcus Türbesi: “Mar Corcus (St Georges), küçük yaşta asker olan ve önemli askeri başarılar elde etmiş Romalı bir komutandır. Hıristiyanları cezalandırmak

⁶⁸² M. Tekin, (1997a), *age.*, s.19.

⁶⁸³ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.124.

⁶⁸⁴ M. Tekin, (1997a), *age.*, s.19.

⁶⁸⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.124.

⁶⁸⁶ H. Türk, (2009b), *age.*, s.50.

için görevlendirilmiştir. Ancak annesi Hıristiyan olduktan sonra ondan etkilenerek Hıristiyanların gerçek anlamda korucusu olur. Daha sonra Kral Konstantin komutanlık rütbesinin elinden alır. Ağır işkencelere maruz kaldığı halde yaşamda kalmayı başarmış ve birçok hastaya iyileştirmiştir. Şifa dağıttığı çok sayıda insanın Hıristiyan olmasını sağlamıştır. “Ya Allah Ya Mar Corcus” diye diyerek yardım isteyen herkese yardım edeceğine inanılır. 23 Nisan’da ölüm yıldönümü kilisede ayin yapılır. İnsanlar bugünü Bahar Bayramı gibi kutlarlar.”⁶⁸⁷

Bir diğer Mar Corcus (St Georges) Türbesi, inancı güçlü olanların hastalıklarını iyileştirdiğini ve onlara görüldüğü anlatılır. Yardıma ihtiyacı olanlar “Ya Mar Corcus” diye yardım isterler.⁶⁸⁸

Kizmen ve Denyal Türbesi: “Hastalara şifa dağıtan doktor iki kardeşirler. Efes’te yaşamışlar ve sağlıkla ilgili çeşitli mucizeler göstermişlerdir. İyileşemeyecek hastaları iyileştirmişlerdir. Putperest olan babaları öldükten sonra anneleri Hıristiyanlığı benimsemiş ve çocuklarına gerekli din bilgisi ile hekimliği öğretmiştir. İki kardeş yaşamları boyunca insanları ve hayvanları ücretsiz olarak tedavi etmişlerdir. Bu konuda birçok mucizeler göstermişler, ücret vermek isteyenleri ise İsa’ya inanmaya davet etmişlerdir. Ölümünden sonra unutulmamışlar ve adlarına manastırlar inşa edilmiştir. Onların adına yapılan mekanlar genellikle şifa arayan hastalar ve sorunları için dilekte bulunan kişiler tarafından sürekli olarak ziyaret edilmektedir. Bölgede İslamiyet’in yayılmasından sonra da yaptıkları iyilikler unutulmamış ve kültür kaynaşmasının iyi bir örneği olarak Hristiyan ve Müslümanlar tarafından kabul edilen kutsal yerler arasında yerini almıştır.”⁶⁸⁹

5.4. Günümüzde Hatay’da İslamiyet

5.4.1. Arap Alevileri (Nusayriler) Ve İnanç Anlayışları

“Bazı cemaat mensuplarına göre “Nusayri” kelimesinin ortaya çıkışı Asr-ı saadet dönemine kadar geri gitmektedir. Bu görüşü ileri sürenlere göre Hz. Ömer zamanında Baalbek ve Humus tarafları İslam devleti tarafından fethedilmek istenince Irak ve Mısır’dan gelen kuvvetlere Medine’den Gadir-i Hum beyatında hazır bulunan küçük bir grup da katılmıştı. Bu gruba, küçük bir yardım grubu olması sebebiyle “nusayra=yardımcık” denilmişti. Savaş sonrasında, cihat kuralları gereğince fethedilen topraklar fatihlerine verildiğinden Lübnan dağı ile Antakya hattı arasında kalan dağlar

⁶⁸⁷ H. Türk, (2009b), *age.*, s.76.

⁶⁸⁸ H. Türk, (2009b), *age.*, s.76.

⁶⁸⁹ H. Türk, (2009b), *age.*, s.78-79.

ve araziler de bu gruba verildi. Zamanla bu dağlar “Nusayra Dağları” adı ile anılır oldu ve bu topraklar üzerinde yaşayanlara da Nusayrî denildi.”⁶⁹⁰

“Mezhep mensuplarına göre Nusayrîliğin bir mezhep olarak ortaya çıkması, Gadir-i Hum ve Kerbela olaylarına dayanmaktadır. Bu hadiseler İslam dünyasında ve düşüncesinde vuku bulan ayrılıkların ilk başlangıcı kabul edilir. Nusayrîler, Hz. Peygamber döneminden itibaren Ehl-i Beyt’in yanında yer almış, onların haklarını ve üstünlüklerini savunmuşlardır. Onlara göre Hz. Peygamber, Gadir-i Hum’da Hz. Ali’yi kendisinden sonra halife/imam tayin etmesine rağmen vefatından sonra bu vasiyete sadık kalınmamış, dolayısıyla Hz. Ali’nin hakkı gasp edilmiştir. Bu sebeple onlar, Ali’nin hakkını gasp edenlere hiçbir zaman biat etmemişlerdir.”⁶⁹¹

“Günümüzde Nusayrîlik çoğunlukla Suriye’nin Lazkiye ve Cebel-i Ensariyye yöresinde, Lübnan’ın kuzey bölgesinde, Türkiye’de başta Antakya olmak üzere Adana, Mersin, İskenderun ve Tarsus civarında varlığını sürdürmektedir. Lazkiye’yi çevreleyen dağlık bölgeler homojen Nusayri nüfusa sahip olduğundan Nusayri Dağları (Cebel-i Nasra) adını almıştır.”⁶⁹²

“Kendini Alevi olarak adlandıran grup dinsel öğretileri hakkında Kürt ve Türk Alevilerinden daha fazla bilgi sahibi olduğu ve bu nedenle daha fazla bilgi sahibi olduğu ve bu nedenle daha aydınlanmış bir grup olduğu inancındadır. Diğer Alevi gruplarına bu nedenle “ami” yani kör denilir.”⁶⁹³

“Nusayrîlerin Tanrı olarak kabul ettiği Ali, tarih boyunca Habil, Aristo, Yuşa ve en son olarak da Ali b. Ebû Tâlib’in kişiliğine bürünmüş ve tecessüm etmiştir.”⁶⁹⁴

“Nusayrîler ve Nizarîler İsmâîlîye’nin özellikle şeriatın bir zahîri bir de bâtını olduğu görüşünü esas almışlardır. Aynı şekilde ortak akideleri üzerinde İsmâîlîye mezhebine mensup bilginler topluluğunun X.yy.da Basra’da ortaya çıkarttıkları yeni dinî bir yorumun ve felsefe akımının İhvân-üs-Sefa adıyla bilinen bilginler topluluğunun, ahlakta Sokrates’i, mantıkta Aristo’yu, matematikte Pythagoras’ı, metafizikte Eflatun’u örnek alarak X.yy’da başlattıkları ve dinde reformasyonu

⁶⁹⁰ İsmail Onarlı, *Arap Aleviliği (Nusayrîlik)*, s. 18; Hüseyin Türk, *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s. 32; Selim Sönmez, “*Türkiyeli Arap Alevileri*”, Kervan Dergisi, sayı 40, 1994, s. 68

⁶⁹¹ Hüseyin Türk, *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik İnanç sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s.47.

⁶⁹² İ Keser, (2016b), *age.*, s.21.

⁶⁹³ Erdinç Kineşçi, *Nusayri Kimliğinin Oluşumunda Siyasal Katılımın Ve Siyasi Partilerin Rolü: Hatay Örneği*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2017, s.133; Andrews, 1989, s.153.

⁶⁹⁴ Rıfat Türkel, *İnanç Esasları Açısından Nusayrîlik-Alevilik Mukayesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2001. s. 22.

öngören, aklı, bilimi ve mantığı ön planda tutan öğretinin hem Nusayrîlik hem de Suriye Nizarîleri üzerinde etkisinin olmasıdır.”⁶⁹⁵ “Aslında Nusayrîlik uluhiyyet ve kâinatın yaratılışı ile ilgili inançları İsmâîlîliğin nübüvvetin sürekliliğiyle ilgili inançlarının farklı formlarda ifade edilen değişik versiyonlarıdır ve bu şekliyle eski Mezopotamya’daki Gnostik inançların, Sâbîlîğin ve Yeni Eflatuncu felsefenin yeni yorumlarla güncelleştirilmesinden ibarettir.”⁶⁹⁶

Nusayrîye inanç sistemi olarak, İslamiyetin İsmâîlî yorumuna, tasavvufa, tenasüh, hulul nazariyesine, Ehl-i Beyt sevgi ve saygısına dayanmaktadır. Ruh göçünün egemen olduğu Nusayrîlikte insan belli eğitim aşamalardan sonra insan-ı kâmil şeklinde gelişerek fenafillâh mertebesine yani Tanrı’nın varlığında yok olma aşamasına ulaştığı görüşü mevcuttur.⁶⁹⁷

Nusayri inanç sistemi Batını-Zahiri ikiliği çerçevesinde temellenmiştir. Buna göre duyularımızla algılayabileceğimiz dünyanın dışında bir de insanlar tarafından anlaşılacak gizli bir dünya mevcuttur. İçinde yaşadığımız dünya, yani zahirler dünyası, Batını alemin bir yansımasından ibarettir.⁶⁹⁸ Arınberg-Laantza’ya göre Nusayrîlik gizlilik esasına dayanmaktadır. Nusayrîlik özünde bir sır dinidir. Nusayrîlik;

“Güneş, ay ve yıldızları kutsal sayan Fenike Paganizmi, Hristiyanlık içindeki Teslis inancı, Hristiyan tören ve bayramlarının etkisi ile Hz. Ali ve Hz. Muhammed’in İranlı takipçilerinden Selman Farisi’ye bağlılıkla ifadesini bulan bir sentezdir.”⁶⁹⁹

Nusayri inancının ayırt edici inançsal ve dolayısıyla kültürel özelliklerini; Tanrı, peygamber, ruh göçü ve bab inancı, cennet-cehennem kavrayışları tanımları, Hz. Ali’ye verilen özel ve üstün değer, Kur’an-ı Kreim’in ayet ve surelerinin Batını-zahiri ilişkisi içinde yorumlanması, “Ayn, Mim, Sin” sembollerinin oluşturduğu sır ve Kur’an-ı Kerim dışında temel dini kitap olarak Hasibi tarafından kaleme alınan Kitab’ül Mecmu’ya bağlılıkları şeklinde sıralanabilir.⁷⁰⁰ Hüseyin b. Hamdan el-Hasibi, Nusayriler tarafından Muhammed b. Nusayr’dan daha çok tanınan, çoğunlukla da “Dinin Kurucusu” ve “Babların Vekili” sıfatıyla anılmıştır.⁷⁰¹

⁶⁹⁵ Ali Duran Gülçiçek, “*Nusayrî Aleviler*”, Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi, Ankara, Sayı:34 2005, S.260-280.

⁶⁹⁶ Saffet Sarıkaya, “*Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri*”, Türkler, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.15.

⁶⁹⁷ A. D. Gülçiçek, *agm.*, s.260-280.

⁶⁹⁸ E. Kineşçi, *age.*, s.134-135; İnan Keser, *Nusayrîlik, Arap Aleviliği*, s.47.

⁶⁹⁹ E. Kineşçi, *age.*, s.135; Arınberg-Laantza, *Türkiye Alevileri-Suriye Alevileri: Benzerlikler Ve Farklılıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.197.

⁷⁰⁰ E. Kineşçi, *age.*, s.135.

⁷⁰¹ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.18.

Dinsel inançların esasları, sırlar kadınlara kapalıdır. Bu nedenle Nusayrilik kuşaktan kuşağa inancın erkek üyelerine aktardıkları bir sırdır. Nusayri olabilmenin en önemli şartı da Nusayri bir babadan olmaktır. Bu nedenle Nusayrilik erkek merkezli bir inanç sistemi olarak nitelenebilir.⁷⁰²

Nusayrilikte Mana, İsim Ve Bab İnancı: Plotinus (M.S. 202-270) İlkçağ'ın son ve önemli düşünce akımlarından olan Yeni Platonculuğun kurucusu ve en önemli temsilcisidir. O İskenderiye'ye giderek felsefe tahsili yapmış, Hindistan ve İran'a seyahat ederek Doğu felsefesini araştırmıştır. Roma'ya gitmeden önce Antakya'ya uğramıştır. Roma'da kurduğu okulla hem felsefi öğretisini yaymış, hem de felsefe üzerine bir denemeler külliyyatı olan *Enneads*'ını kaleme almıştır. Varlık felsefesinde geliştirmiş olduğu sudûr nazariyesi ile Platonculuğu küllîlere yeni bir mana kazandırma çabası içerisine girmiştir. Plotinus'un bu sisteminin Platon, Aristoteles, ve Stoa okulunun izlerini taşıdığı söylenebilir. Kullandığı kavramlara bakıldığında ise en çok Platon'dan etkilendiği görülmektedir. Plotinus, sudûr anlayışı ile ideler ve tabiat arasında ontolojik bağlantıyı kurabilmiş, idaları tabiatın oluşmasında bir ara neden olarak görmüştür.⁷⁰³

Plotinus'un felsefesi, idealar dünyası ile görünen dünya arasındaki ilişkide, insanın kurtuluşa erişebilmesini sağlayacak dinamik ilişkiyi ön plana çıkartan bir metafiziktir. İdealar dünyası burada sadece gerçek dünya olarak değil, aynı zamanda "Bir"den aşağıya doğru inen ve dünyanın sahip olduğu gerçeklik türünün kendisinden doğduğu yaratıcı güç olarak görülür. Yeniplatoncu felsefede varlık mertebeleri düzeninde yer alan sudûr ve Bir olana yükseliş felsefesi, dinî muhteviyatından dolayı Batı düşüncesinde Musevî ve Hıristiyan geleneği içinde yer alan bazı filozoflar, Platonculuğun bu yeni yorumunu kendi dinî görüşlerinin bir yorumu olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda, Plotinus felsefesi sadece Batı Düşüncesinde değil, İslâm felsefesinde de Müslüman filozoflar ve mutasavvıflar tarafından geliştirilerek, varlığın Vâcibu'l-Vücûd'tan oluş/çıkışını yani Bir'den çok'a geçişi anlatmada kendisinden yararlandığı bir nazariye olmuştur. İşte bu çalışmamızda sadece problemi ortaya koymak amacıyla, Plotinus'un sudûr teorisinde Bir'den çok'a geçiş ve varlık düzleminde sıralanışları ile Bir'e geri dönüşün imkânı, ilkeleri ve unsurları ele

⁷⁰² E. Kineşçi, *age.*, s.136-137.

⁷⁰³ Cevdet Kılıç, "Plotinos'ta Sudûrla İnen Ve Aşkla Yükselen Çift Kutuplu Hakikat Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:7:1, s.39, Ocak 2009.

alınacaktır.⁷⁰⁴

Plotinus'un varlık felsefesinde, biri inen diğeri yükselen olmak üzere iki tür hareketi içeren, düzenli ve kademeli bir bütünlüğü teşkil eden bir varlık mertebeleri düşüncesi yer almaktadır. Düşen veya sudûr eden de diyebileceğimiz bu iniş sürecini teşkil eden hareket; daha yüksek olanın daha aşağı olanı meydana getirdiği zorunlu ve otomatik bir yaratmadır. Bu hareket, birlikten çokluğa doğru bir harekettir. Yükselen hareket ise, iki hareketi içeren, düzenli, mertebeli bir bütündür. Bu iki hareket, nefsin kendisiyle ilahî kaynağa yeniden ulaşacağı bir geri dönüş hareketi ile çokluktan birliğe doğru bir yükseliş hareketidir. Bu iki tür hareket, Plotinus'un varlık mertebeleri felsefesini oluşturur.⁷⁰⁵ İşte Nusayri Aleviliğinin bel kemiğini de Plotinos'un bu Sudur teorisi oluştur. Nusayri Alevilik, Sudur teorisini ele alarak Nusayri terminolojisindeki yaratmaya entegre eder. Plotinos'un Bir'i, Nusayrilikte Mana, Nous'u İsim, Ruh'u ise Bab olarak telakki edilmektedir. Aynı taşma burada da kendini göstermekte ve silsile devam etmektedir.

“Nusayri inancına göre, istisnasız biçimde, bütün varlıkların var edicisi, benzeri ve eşi olmayan, her şeye kadir bir ilah olan Allah'tır. İnsani akılla tam anlamıyla kavranamayacağı ve dolayısıyla tanımlanamayacağı için Nusayrilikte var olan Allah'a ilişkin bütün adlandırmalar, özünde onun niteliklerine ilişkin metaforik ve eksik olduğu peşinen kabul edilen tanımlama girişimleridir. Nusayrilikte metaforik biçimde, Allah'ın bütün varoluşun sebebi ve anlamı olduğunu anlatmak için kullanılan temel sıfat Mana; Allah'ın tanımlanamazlığını, özellikle de maddi bir kavrayışla tanımlanamayacağını anlatmak için kullanılan yaygın metaforik adlandırma ise Nur'dur.”⁷⁰⁶

Batın Alem ve Zahir Alem arasında yaptığı ayırım ve Allah'ın tam olarak bilinemezliğine yaptığı vurgu nedeniyle, Nusayriliğin Tanrı-insan ve Batın Alem-Zahir Alem ilişkisinin nasıl şekillendiği sorusuna verdiği cevaplar, Nusayri teolojik sistemini oluşturur.⁷⁰⁷

Nusayriliğe göre Mana, insanların gerçek ilahi bilgiyi alabilmesini sağlamak amacıyla Kubbe olarak adlandırılan bazı tarihsel dönemlerde Zahir Alem'e zuhur eder ve Batın Alem'deki nur halinden farklı olarak Zahir Alem'de insanlara onlardan biri gibi insan biçiminde görünür. Nusayrilikte, tarihteki kimi insanların Tanrı olduğuna

⁷⁰⁴Cevdet Kılıç, *a.g.m.*, s.39-40.

⁷⁰⁵Cevdet Kılıç, *a.g.m.*, s.41; W.T. Jones., *Batı Felsefesi Tarihi (I-II)*, (Çev: Hakkı Hünler), Cilt: II, s.29, İstanbul, 2006; Mustafa Yıldırım, “*Plotinus ve Fârâbî'de Sudûr*,” *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 11, s. 45, Mart 1994.

⁷⁰⁶ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.69.

⁷⁰⁷ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.69-70.

değil, Tanrı'nın insani kavrayışa uygun, insani akıl için üretilmiş bir görünümle, ancak insan olmayan bir öze Zahir Alem'e tecelli ettiğine inanılır.⁷⁰⁸

Nusayri metinlerdeki ifadeyle “İlahın kendisi olan Ali, bölünemez, parçalanamaz, taksim edilemez, sayılamaz. O doğmamıştır, doğurmamıştır.” Ve ona insansı özellikler atfetmek en büyük günahdır. Ali b. Ebi Talib'in “Meleklerin Emiri” yani Mana'nın yeryüzündeki tecellisi olduğu ifade edilir. Nusayri inancının özetini içeren amentüde de açık biçimde ifade edilerek “La ilahe il Allah Muhammed ResulAllah Aliyül Veliyullah” ya da “La ilahe il Ali” yani “Ali'den başka ilah yoktur.” denilerek şahadet getirilir.⁷⁰⁹

Nusayrilikte Mana'nın Batın Alem'de kendisinden yarattığı ilk nurun, yaratılmış olanlar arasında Mana'ya en yakın olan İsim diğer sıfatıyla Hicab olduğuna, Mana'nın Zahir Alem'e tecelli ettiği her Kubbe'de İsim'in de insan görünümünde ve peygamber olarak Zahir Alem'e tecelli ettiğine, son Kubbe'de ise Muhammed adını aldığına inanılır.⁷¹⁰ Peygamberler, Tanrı'nın kendi nurundan yaratmış olduğu ilk nurlu varlıklardır. Bu nedenle bütün yaratılmışlar içinde Tanrı'ya en yakın olanlardır.⁷¹¹

Natık-Samit ilişkisi Nusayri metinlerinde, şu ifadelerle açıklanır; “Muhammed, Ali'nin bir parçası olduğundan dolayı onun yaptıkları Ali'nin emirleri, onun sözleri Ali'nin sözleridir. Çünkü Muhammed geceleri Ali'nin kendisine talim ettirdiklerini gündüzleri yapmaktadır.” Muhammed, Ali'nin Kitabı'dır. O konuşan Kur'an-ı Kerim'dir.⁷¹² İnancı Nusayriilerin temel inançlarından biri olmaktadır.

Nusayrilikte, Mana'nın İsim'den sonra, onun nurundan bir diğer nurlu varlık olan Bab'ın da Zahir Alem'e her tecellislerinde Mana ve İsim'e insan görünümünde eşlik ettiğine inanılır. Nusayriliğe göre, Bab'ın son tecellisinde aldığı isim Seyyid Silmen (Selman-ı Farisi)'dir.⁷¹³ “Bab, Nusayri inancında Tanrı'ya giden yolun anahtarıdır. Nusayri kutsal metinlerinde adı Seyyid Silmen olarak geçen Selman Farisi de peygamberlerin ardından yaratılan üçüncü nurlu varlık ve Ali'ye açılan Bab'tır. Bu üç kutsal varlık Nusayriiler tarafından Arapça “Ayn, Mim, Sin” harflerinden oluşan gizli bir formül ile ifade edilmektedir. Ayn Ali'yi, Mim Muhammed'i, Sin Selman Farisi'yi simgeler.”⁷¹⁴ “Buna göre Ayn gözdür. Allah'ın tecellisini gören ve anlayandır, manadır.

⁷⁰⁸ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.70.

⁷⁰⁹ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.71.

⁷¹⁰ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.75-76.

⁷¹¹ E. Kineşçi, *age.*, s.135-136, İnan Keser, *Nusayrilik, Arap Aleviliği*, s.55-56.

⁷¹² İ. Keser, (2016b), *age.*, s.77.

⁷¹³ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.79.

⁷¹⁴ E. Kineşçi, *age.*, s.136; İsoğlu, 2006, s.385.

Ayn, yüce olan, ulaşılamayandır ve esas olandır, yani Ali'dir. Mim, isimdir, yani Muhammed'dir. Muhammed, Tanrı'nın görünen yüzü, örtüsü ve peygamberidir. Bu örtünün arkasında mananın yüceliği, mananın gizli sırları saklıdır. İnsanlığın din serüveninin özü Muhammed'dir. Bab ise, Selman Farisi'dir.”⁷¹⁵ Ali, tarih içerisindeki görünümünde Tanrı'nın özünü ve sırrını taşımaktadır. Bu sırrı taşıyan ve sahip olan tek grup Nusayriler olmaktadır.⁷¹⁶

“Ayrıca tezahür ve felsefi derinliğini İsmâilî literatürde gördüğümüz anlayışlarda Tanrının ilk yarattığı İlk Akıl, Faal Akıl, Sabık, Natık vb. adlarla adlandırılan ilk varlık bütün kâinatı yaratan ve onu düzenleyen konumundadır. Aynı anlayış Nusayriler tarafından kimi şahıslar kutsallaştırılarak benimsenmiş ve devam ettirilmiştir. Buna göre Nusayrîlik inancında Selman-ı Farisî kutsal bir varlıktır.⁷¹⁷ Bab olan Seyyid Silmen Cebrail adlı meleğin ta kendisidir.”⁷¹⁸

Nusayrilikte Beş Yetim İnancı: “Nusayri inancında, kutsallık derecesi itibariyle Mana, İsim ve Bab'dan, sonra gelen ve Zahir Alem'e Mikdad b. el-Esved el-Kindi, Ebu Zerr el-Gıfari, Abdullah b. Rahava el-Ensari, Osman b. Mazun en-Necaşi ve Kanber b. Kadan ed-Devsî adlarıyla tecelli etmiş olan varlıklara Beş Yetim adı verilir. Nusayriliğe göre bir elin parmakları gibi olan Beş Yetim, Seyyid Silmen tarafından kendi nurundan yaratılmış ve günahlardan tamamen arınmış meleklerdir.”⁷¹⁹

Nusayrilikte Tenasüh ile Cennet Cehennem İnancı: Hatay'a özgü inançlardan biride tenasühtür (reenkarnasyondur). Bu inanç daha ziyade Arap Alevileri arasında yaygındır. Bu inanca göre, bir kişi doğal ölümle değil de bir kaza ya da bir saldırı sonucu ölürse, bu kişinin ruhu aynı günlerde doğan bir çocuğa geçer ve kişi yeni doğan bebekle yeniden dünyaya gelir.⁷²⁰ Hatay'da bu olaya “Imceyyel” denir.

“Tenâsüh Arapça “gidermek, bir şeyi silip yok etmek” anlamındaki ‘nesh’ kökünden gelip “insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ruh, can ve nefes, gibi gözle görülmeyen mânevî unsurların ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi” şeklinde tanımlanır. Türkçe 'de ruh göçü, yeniden doğuş ve Batı dillerinden geçen reenkarnasyon terimleriyle ifade edilir. Reenkarnasyon yeniden başka

⁷¹⁵ E. Kineşçi, *age.*, s.136; Hüseyin Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı: Nusayrilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s.38-40.

⁷¹⁶ E. Kineşçi, *age.*, s.136.

⁷¹⁷ Saffet Sarıkaya, “XIII-XIV. yy'da Güneydoğu Anadolu'da Görülen Gali Fırkaların Bektaşilikle İlişkisi Üzerine”, Uluslararası GAP Bölgesinde Alevi-Bektaşî Yerleşmeleri ve Şanlıurfa Kültür Mozağinde Kıyas, Şanlıurfa, 2006, s.4.

⁷¹⁸ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.80.

⁷¹⁹ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.80.

⁷²⁰ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.158-159.

bir vücutta doğmaktır.”⁷²¹

Nusayri olarak yaşamak, yeniden doğuş aracılığıyla gerçekleşen ilahi imtihan sürecinde başarıya ulaşarak Zahir yani Karanlık Alem’den kurtulup Batın yani Nurani Aleme geçmek için kilit seviyedir. Dolayısıyla Zahir Alem’den kurtuluş, sır olarak korunan bilgiyi öğrenip bir Arif olmak anlamına gelen Nusayri olmakla başlar.⁷²²

“Reenkarnasyon inancında yeniden bedenleşme yalnız insan olarak gerçekleşebilirken; Tenasühte yeniden dünyaya gelişte bir hayvan olarak da bedenleşmenin mümkün olduğu inancı vardır. Ayrıca Tenasühte tekrar bedenleşen kesininin ceza ve mükâfat nedeni ile geri geldiği düşüncesi varken; reenkarnasyonda ruhun tekâmül edip olgunlaşması için geri geldiği düşüncesi vardır.”⁷²³

Nusayri inancına göre cehennem bir nevi bu Dünya’da yaşamak, cennet ilahi emirlere uyup iyi bir yaşam sürme yoluyla Batın Alem’e dönmek, ölüm ise, ve ilahi planın sürekliliği için bir zaruriyettir.⁷²⁴

Enkarne çocuk konuşmaya başladığında daha önceki hayatından kim olduğunu, adını, anne ve babasının, eşinin, çocuklarının, kardeşlerinin nerede yaşıyor olduklarını söylemeye başlar. Bir çocuğun enkarne olduğu sadece önceki yaşantısına ilişkin beyanlarından anlaşılmaz, aynı zamanda bedeninden herhangi bir iz de aranır. Enkarnenin doğduğu günlerde ölen kişinin hangi sebeple öldüğünün işareti de enkarnenin vücudunda bellidir. Çocuklarının enkarne olduğunu düşünen veya çocuklarından bunu duyan aileler, hem bu durumu çevrelerinden gizlerler, hem de çocuk bu konuda konuşunca onu susturmaya çalışırlar. Daha önceki hayatını unutturmaya çalışırlar.⁷²⁵

Nusayrilikte Dine Kabul Ritüeli: Nusayri inanç sisteminin sürdürülmesini sağlayan çeşitli törenler bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla; dine giriş töreni, din amcalığı kurumu ve toplu namazdır. Dine giriş töreni, “Kutsal Sırrın” yeni nesile aktarıldığı önemli bir törendir. Bu ritüelle birlikte gruba katılacak olan kişi hem kendi grubunun farkına varacak, hem de öteki gruplardan kendilerini farklı kılan kültürel özelliklerin neler olduğunu öğrenecek, sınırlarını bu öğretiler doğrultusunda çizecektir. Bu törenin

⁷²¹ Yasemin Demirel, *Hatay - Samandağ Özelinde Nusayrilik Ve Ziyaret Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Konya, 2019, s.53; Ali İhsan Yitik, “*Tenasüh*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ankara: TDV Yayınları, 2005, 44.

⁷²² İ. Keser, (2016b), *age.*, s.87-88.

⁷²³ Y. Demirel, *age.*, s.53; Ömer Uluçay, *Nusayrilik (İnanç Esasları-Tenasüh)*, Karahan Yayınları, Adana, 2003, s.280-289.

⁷²⁴ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.89.

⁷²⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.159.

ardından Nusayri etno-dinsel kimliğinin inşası ve yeniden üretimi güvence altına alınabilecektir.⁷²⁶

Dine giriş töreni 2-3 ay arayla üç aşamadan oluşmaktadır. Her aşamada namaz kılınmaktadır. Her üç törende de namazı kıldırarak ve adaya sırrı verecek şeyh, yardımcıları, adaya dini kuralları öğretecek din amcası, adayın babası ve adaya şahitlik edecek kişiler hazır bulunur.⁷²⁷ Aday ikinci aşamadan sonra yani, Ayn, Mim, Sin’le simgelenen sır şeyh tarafından kendine verildikten sonra din amcasına teslim edilmektedir. Genç Nusayri adayı dine ilişkin bilgileri edindiği süre içinde din amcasının evinde kalır ve aileden biri olarak görülür. Akraba sayılır. Öyle ki din amcasının çocukları ile kardeş kabul edilir. Bu nedenle de din amcasının kızıyla evlenilmez.⁷²⁸

“Dine girişin üçüncü töreninden sonra, dine girmeye hak kazan kişi amcasıyla derslere başlar. Din amcası kişiye ezoterizm gereği, sözlü olarak dini ibadetler, dualar, kurallar ile Kitab el-Mecmu’yu ve anlamını tam olarak öğretir.”⁷²⁹

“Nusayri geleneğinde kimlerin, kimleri din amcalığı yapabileceğine dair kısıtlayıcı kurallar bulunur. Bu kurallardan ilkinde göre bir kişinin din amcalığına yapamayacağı ilk grup, kişinin babası ve erkek kardeşleridir. Kitab el-Mecmu’nun Nisbe Suresi’de din amcalığı konusunda bir kısıtlama getirir. Nisbe Suresi, Muhammed b. Nusayr’dan günümüze kadar dini bilgilerin kimden kime aktarıldığını gösteren bir dini soyağacıdır. Kendilerine öğretilen Nisbe Suresi’nde Hüseyin b. Hamdan el-Hasibi’den sonra gelen ilk ismin Muhammed b. Ali el-Cilli ya da Ali b. İsa el-Cisri olmasına göre Nusayriler kendi aralarında “Cilli” ve “Cisri” olmak üzere iki gruba ayrılır. Bu nedenle bir kişi Cilli ise babası Cilli olan birinin, Cisri ise babası Cisri olan biri din amcalığı yapabilir.”⁷³⁰

Nusayrilikte Toplu Namaz: Diğer bir Nusayri töreni olarak toplu namaz ibadeti, etno-dinsel kimlik inşa ve etnik sınırları çizme süreçlerinin en iyi gözlenebildiği ritüellerden birini teşkil etmektedir. Nusayrilik içerisinde, törenlerin evde yapıldığı gibi evliya, din büyükleri ve dini önderlerin, büyüklerin türbeleri ve ziyaretleri alternatif inanç merkezleri niteliğindedir. Burada da çeşitli ritüeller yerine getirilir. Bayramlarda,

⁷²⁶ E. Kineşçi, *age.*, s.139-140

⁷²⁷ E. Kineşçi, *age.*, s.140; İlker İšoğlu, *Nusayriler, Arda Kalanlar*, s.411.

⁷²⁸ E. Kineşçi, *age.*, s.140-141; Cahit Aslan, *Fellahların Sosyolojisi*, Karahan Yayınları, Adana, 2005, s.100.

⁷²⁹ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.65.

⁷³⁰ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.67.

kesilen kurban etiyle pişirilen yemekten herkese dağıtılır.⁷³¹

Nusayri topluluklarında, toplu kılınan namazlar genellikle bayramlarda yerine getirilen bir ibadet olmakla beraber tanınmış bir şeyhin ziyaretini onurlandırmak ya da kuraklık, sel baskını, deprem veya salgın hastalık gibi afet durumlarında Allah'tan yardım istemek için de toplu namaz kılınabilir. Toplu namazlar, bütün Nusayri ibadet ve ayinlerde olduğu gibi, gizlilik esas alınarak inanca mensup olmayanların göremeyeceği, aynı zamanda temiz ve daha önce günah işlenmemiş kapalı bir mekanda icra edilir. Namaza katılanların kıyafetlerinin temiz ve namazda başını kapatması dışında kural yoktur.⁷³²

“Nusayrilikte, her Nusayri'nin namaz olarak adlandırılan bir ibadeti günde beş kez yerine getirmesi zorunludur. Namaz vakitleri sırasıyla; Muhammed, Fatır, Hasan, Hüseyin ve Muhsin (veya Muhsin Hafi) olarak adlandırılır. Nusayrilikte kişisel namazı yerine getirmek için, belirli bedensel hareketleri yapmak zorunlu olmadığı gibi, abdestli olmak koşuluyla temiz ve günah işlenmemiş herhangi bir mekanda, yürürken, otururken ya da uzanırken gerekli sure ve dualar okunarak namaz kılınabilir. Bu nedenle dışarıdan bakıldığında bir Nusayri'nin ibadetini yerine getirdiği çoğunlukla anlaşılmaz.”⁷³³

Nusayriler birçok kaynakta “Arap Alevileri” olarak geçmektedir. Antakya'da yaşayan Aleviler, gelenek, görenek, ritüel ve pratikler bakımından bu gruplardan farklılık gösterirler. Aleviler, Lübnan'dan Anadolu'ya uzanan sahil şeridi boyunca yaşayan Müslüman bir toplumdur. Hatay'da Antakya, Samandağ, Harbiye, Serinyol, İskenderun gibi birçok ilçe ve köylerde yoğun olarak yaşadıkları görülür.⁷³⁴

Diğer İnançlara baktığımızda ise, Altınözü'nde yaşayan Arap Aleviler için pazartesi günü bir cenaze gömülecekse mezara ölen kişi kadınsa tavuk, ölen kişi erkek ise horoz başı atılır. İnanca göre şayet bu gün gömülen cenazenin mezarına bunlar atılmazsa, aileden bir kişi daha ölecektir. Arap Hıristiyanlar, cenazeyi gömdükten sonra uğursuzluk gitsin diye mezarlıktan çıkarken ellerini yıkarlar. Arap Aleviler ise mezarlıktan döndükten sonra ölüm düşüncesinden ve ölümün getirdiği huzursuzluktan kurtulmak için eve girmeden önce bu işlemi yaparlar.⁷³⁵

Nusayri Mezhepleri: Nusayrilerce mezhep olarak adlandırılan iki alt grup vardır. Bugün bunlar Haydari ve Kilazi mezhebi olarak adlandırılır. Kilaziliğin

⁷³¹ E. Kineşçi, *age.*, s.141-142.

⁷³² İ. Keser, (2016b), *age.*, s.116.

⁷³³ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.120.

⁷³⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.142.

⁷³⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.158.

kurucusu Antakyalı bir şair olan Muhammed b. Yunus el-Kilezi; Gaybiyye, Mimmiyye, Cenubiyye ve Kıbliyye isimleriyle anılan Haydariliğin kurucusu ise 15. yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ali Haydar'dır.⁷³⁶

Bütün inanç ilkeleri, metinleri ve ayinleri ortak olan Haydarilik ve Kilazilik arasındaki farklar yüzeyseldir. Bu farklılık ilk olarak gök cisimlerinin anlamı ve bununla ilişkili biçimde kutsal varlıkların makamlarının hangi gök cisimleri olduğudur. Haydariliğe göre, Ay, Seyyid Silmen'in mekanı iken Kilazilikte Ay'ın Ali b. Ebi Talib'in mekanı olduğu kabul edilir. Güneşin silmediği Muhammed geceleri Ali b. Ebi Talib'i simgeleyen Ay ile birleşir. Gökyüzünün bütün varlıkları kapsaması ile Ali b. Ebi Talib'in nurunun her varlığı kapsadığı inancı arasında bağ kuran Haydarilikte gökyüzü Ali b. Ebi Talib iken, Kilazilikte gökyüzü Seyyid Silmen'dir. Güneş her iki mezhepte Muhammed'i simgelese de Haydarilik'te Ali b. Ebi Talib'in zaman zaman Güneş'i de mekan edindiğine inanılır.⁷³⁷

Bu yüzeysel farklılıklara rağmen Kilazilerle Haydariler arasında önemli düzeyde sosyal ayrışma mevcuttur. Örneğin, Haydari ve Kilaziler ayrı din adamlarına sahiptir ve bayramlarını ayrı ayrı kutlarlar, dolayısıyla Nusayri olsa dahi kendi mezheplerinden din adamlarının yönetmediği, kendi mezheplerinden birinin sahipliğini yapmadığı bayram ve ayinlere katılmadıkları gibi, birbirlerinin çocuklarına din amcalığı da yapmazlar. Haydari ve Kilaziler genellikle aynı mahallelerde ikamet etmez ve birbirleriyle evlilik münasebeti kurmazlar. Mersin, Adana ve Hatay'ı içine alan bölgede Haydariler, Hatay'ın güneyi ile Suriye'de ise Kilaziler çoğunlukta olduğu gibi genelde, aynı bölge içinde yaşayan Haydariler ve Kilaziler de birbirinden farklı köylerde ya da şehirlerin farklı mahallelerinde ikamet ederler.⁷³⁸

Nusayri Bayramları: Tamamı dini kaynaklı olan bayramlar genel olarak iki gruptur. Birinci tür bayramlar Arapça "Ğiyd" denilen Türkçe karşılığı bayram olan, ikinci tür bayramlar ise Arapça "Leyli" adı verilen ve Türkçeye geceye ait olan biçiminde çevrilebilecek olan bayramlardır. Leyli olan bayramlarda kurban gece kesilir. Leyli olan bayramda namaz güneşin batışından sonra kılınır. Ğiyd olan bayramda namaz gündüz kılınır, kurban da gündüz kesilir.⁷³⁹

Geleneklere göre, bir kişi, bir defa bir bayramı kutladıktan sonra aynı bayram için her yıl bayram sahipliği yapması ve o kişinin vefatının ardından da çocuklarının

⁷³⁶ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.136-137.

⁷³⁷ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.137.

⁷³⁸ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.138-139.

⁷³⁹ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.122.

aynı bayramı kutlamaya devam etmesi gerekir. Bu nedenle genellikle yaşlanan kişiler, sahipliğini yaptıkları bayramların, çocukları tarafından devam ettirilmesi için çocuklarına miras bıraktıkları bazı malların gelirlerinin bayramlarda kullanılmasını şart koşar. Hicri takvime göre tarihlendirilmiş olan bu bayramların miladi takvime uyarlanmasını yıllık olarak şeyhler yapar ve bayram sahiplerine bildirir.⁷⁴⁰

Plotinos'un Sudur teorisindeki taşma, Nusayrilikte bayram inancında yani bayram sahipliğinde de kendini göstermektedir. Ebeveynin sahipliğine başladığı bayramı bir nevi bir taşma ile evlatlarına bırakmakta ve o da kendi evlatlarına bırakarak ve bu şekilde sonsuz bir döngü şeklinde sudurun devam ettiğini görmekteyiz. Tekamüle eren bayram sudur ile bir sonraki kuşağa aktarılarak döngü devam etmektedir.

Nusayrilerin kutsal gün ve bayramlarından bazıları; Ğiyd Ras El Seniy, İrtifağ Ğiysa, Ğiyd Neher El Abyad, Ğiyd Ennebi Eyyüb, Ğiyd Ennebi Yahya, Leylet El Mihraç, Ğiyd El Nebi İlyas, Leylet Şiğbani, Ğiyd Necet Musa, Leylet El Kadir, Ğiyd El Nebi Yunis, Nüzül El Zebur El Devüd, Müneccet El Nebi Zekeriya, Ğiyd Nüzül El Tevret, Ğiyd Zuhur Adem, Ğiyd Ashab El Kehf, Ğiyd Seyyidna Mikail, Nüzül El Vahiy Muhammed, Mevled İbrahim El Halil, Beşeret Yakub, Ğiyd El Fereş⁷⁴¹

Hatay'da farklı kültürler birbirinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Özellikle de Arap Alevileri ile Hıristiyanlar arasında belirgin bir etkileşim vardır. Arap Alevileri Yahudilerin bayramlarını da kutlarlar. Bu ortak bayramlardaki ritüeller birbirine benzer ancak kutlama tarihinde bazı değişiklikler göze çarpar.⁷⁴²

Nusayrilikte, dini görevleri sadece sırrı bilen erkekler yerine getirebileceğinden, Hırisi yapımı da dini bir görev sayıldığından, ayın yemeğini sadece dine girmiş erkekler hazırlar. Hırisi'nin bir kısmı, inanç farkı gözetmeksizin civarda ikamet eden kişilere dağıtılır. Kurbanın kesilmesini müteakip, bayram sahibi olan kişi davetlilere sabah yemeği denilen bir yemek düzenler. Yemekten sonra toplu namazın kılınmasından sonra bayram sahibi tarafından temel olarak Hırisi ve haşlanmış etten oluşan bir yemek daha düzenlenir.⁷⁴³

5.5. Hatay'da Hızır ve Ziyaret İnancı

Nusayri Türbeleri: ‘Hz. Ali'nin Emeviler döneminde Ncef'te bulunan bir caminin mihrabında namaz kılarken öldürülmesi, Ehl-i Beyt'e cami minberlerinden verilen emirlerle zulüm edilmesi, onların camiye girmelerine izin verilmemesi ve

⁷⁴⁰ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.123.

⁷⁴¹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.143-144.

⁷⁴² Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.160.

⁷⁴³ İ. Keser, (2016b), *age.*, s.126-127.

camilerde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e hakaret edilmesi gibi nedenlerle Nusayriler camilerden uzaklaşmış ve kendilerine cami dışında evler, ziyaret yerleri gibi tören alanları belirlemişlerdir.”⁷⁴⁴

“Nusayriler arasında sık uygulanan ibadet biçimleri (namaz kılmak, oruç tutmak, Kur'an-ı Kerim okuma, zekat vermek, türbe ziyareti ve hacca gitmek) arasında türbe ziyareti başlı başına bir ibadet biçim olarak kabul edilmektedir.”⁷⁴⁵ “Nusayri/Arap Alevi inancına göre Ziyaretler; içinde evliya ya da büyük pirlerin yattığı ve yahut ziyaret ettiğine inanılan, insan ziyaretine açık olan kutsal mekânlardır. Bu inancın gereği olarak Nusayriler /Arap Alevileri buldukları her bölgeye bazı alametler sonucu ziyaretler yapmışlardır.”⁷⁴⁶

Alevilerde Türbe ve Hıdır inancı belirgindir. Hatay genelinde çok sayıda türbe bulunur. Bunların birçoğu Hıdır Türbe'sidir. Ermiş olarak kabul ettikleri kişilerin türbelerine adaklar adarlar, dilekler tutarlar, kurban keserler, bayramları kutlarlar. Sağlık, eş, çocuk isteyenler ve bazı güçlükler yaşayanlar Hıdır türbelerine adak adarlar. Türbe ziyaretleri abdestli ve başörtülü yapılmaktadır. Türbelerde insanların konaklayabileceği odalar, kurbanların pişirildiği mutfaklar bulunur. Adağı Allah tarafından kabul edildiğine inanan kişi, niyet ettiği türbede kurbanını keser ve gelen herkese kurban etinden hazırlanmış aşure (hirise), haşlanmış etli bulgur pilavı ya da etli çorba dağıtılır. Samandağ ve Harbiye'de bulunan türbeler Alevi cemaati için kutsal yerlerdir. Halk arasında hikmetine en çok inanılan türbeler Harbiye'deki Şeyh Yusuf El-Hekim ve Samandağı'ndaki Hıdır Türbe'sidir.⁷⁴⁷

Hatay'da tespit edilen 327 türbenin 299'u Nusayrilerindir. Bazı bölgelerde küçük bir alanda bile yan yana 5-6 türbe bulunmaktadır. Kimi Nusayri önde gelenleri türbe inancının güçlü olmasını şöyle açıklamaktadır; “Türbeler Nusayri tarihi boyunca bu topluma bilgi sunmuş, hizmet etmiş, yol göstermiş insanları ölümsüzleştirmek için yapılmış mekanlardır. Cami yapılmaktansa hem bu insanları anılır hem de ibadet yeri olarak kullanılır.”⁷⁴⁸ Alevi Nusayri türbelerinden büyük bir bölümü Şeyh türbelerinden oluşmaktadır.⁷⁴⁹

Nusayriler ibadete çok fazla önem verirler. Aynı günde 5-6 kişi bayram kutlar ya

⁷⁴⁴ E. Kineşçi, *age.*, s.139; Fulya Doğruel, *Etnisite, Kimlik Ve Yaşam Stratejileri; Nusayri Alevilere Bir Bakış, Nusayrilik*, Kırkbudak, Sayı:8, s.8.

⁷⁴⁵ H. Türk, (2009b), *age.*, s.44.

⁷⁴⁶ Y. Demirel, *age.*, s.74; Ergin Sertel, *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2005, 135.

⁷⁴⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.143.

⁷⁴⁸ H. Türk, (2009b), *age.*, s.44.

⁷⁴⁹ H. Türk, (2009b), *age.*, s.47.

da adak yapar. O zaman tek bir türbe yetersiz kalır. Bir türbe yapılması için, bulunduğu bölgedeki halk, din adamı ortak karar alırlar ve türbe yaparlar.⁷⁵⁰

“Hızır türbeleri, içinde gerçek anlamda mezar olmaması ve makamın Hızır’ı temsil etmesi nedeniyle, türbenin bütünü “Hızır Makamı” olarak isimlendirilmektedir. Hızır’a ait türbe sayısı o kadar çoktur ki Hatay’da, nereye gitseniz karşınıza başka ya da yeni yapılmakta olan bir Hızır türbesi çıkar.”⁷⁵¹

Alevi Nusayrilerde türbe sayısının çok fazla olması ve türbe inancının güçlü olması ile reenkarnasyon inancı ve ruh inancının da doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Nusayrilerde tıpkı türbe inancı gibi reenkarnasyon inancı daha çok güçlüdür.⁷⁵²

“Kizmen ve Denyal türbeleri, Alevi Nusayriler tarafından sahiplenilmiştir. Mucizeler gösteren ve şifa dağıtan bu iki azizin yaptığı iyilikler unutulmamış ve kültür kaynaşmasının, etkileşimin güzel bir örneği olarak Hıristiyanlar ve Alevi Nusayriler tarafından sahiplenilen kutsal mekanlar arasında yerini almıştır.”⁷⁵³

Sünni Türbeleri: Hatay’da bulunan 327 türbeden sadece 17’si Sünnilere aittir. Sünni türbeler içerisinde 11’i Arap Sünnilere, 6’sı ise Türk Sünnilere aittir. Arap Sünnilere ait türbeler mimari bakımından Nusayri türbelerine benzerler. Türk Sünnilere ait türbeler gerek sayı gerekse mimari bakımından Alevi Nusayrilere ait türbelerden farklılık göstermektedir. Türbe sayısı Hatay genelindeki türbe sayısına göre oldukça azdır. Bu türbeler içerisinde Ahmet El-Kuseyri, Habib-i Neccar ve Bayezid-i Bestami gibi tarihsel kişiliklere ait olanlar her kesimden yoğun bir ziyaretçi akınına uğramaktadır. Türk Sünni türbelerin Alevi Nusayrilere ait olanlardan bir başka farklılığı ise mimari bakımdan da tarihi niteliği olan cami-türbeler olmalarıdır.⁷⁵⁴

Üstü Açık Ziyaretler: Hatay’da tespit edilen 20 üstü açık ziyaret vardır. Bunların 16’sı Sünnilere özellikle Türk Sünnilere aittir. Alevi Nusayrilere ait sadece 4 ziyaret vardır. Bunlar da yakın gelecekte üzerine türbe yapılmak üzere işaretlenen yerlerdir. Hıristiyanların üstü açık ziyaretleri bulunmamaktadır. Bu durum Sünni inanca mensup olanlarda ziyaret inancının türbe inancından daha güçlü olduğunu göstermektedir. Sünnilere ait ziyaret yerlerinin en yoğun olduğu bölge ise Yayladağı ve Reyhanlı-Altınözü arasındaki bölgedir. Ziyaret olarak bilinen yerlerde taş, kaya, ağaç, su gibi doğaya ait nesnelerin tek başına veya bir mezar yanında bulunması, ziyaret

⁷⁵⁰ H. Türk, (2009b), *age.*, s.44.

⁷⁵¹ H. Türk, (2009b), *age.*, s.48-49.

⁷⁵² H. Türk, (2009b), *age.*, s.45.

⁷⁵³ H. Türk, (2009b), *age.*, s.50.

⁷⁵⁴ H. Türk, (2009b), *age.*, s.49.

inancının doğa kültleriyle birlikte yaşatıldığını ortaya koymaktadır.⁷⁵⁵

5.6. Günümüzde Müslümanların Hatay'daki Kutsal Mekanları

Habib-i Neccar Camii'si ve Türbesi'nin Efsanesi: Habib-i Neccar türbesi Antakya merkezde kendi adıyla yapılmış bir camide bulunmaktadır. Habib-i Neccar Camii yedinci yüzyılın ortalarında yapılmıştır. Türbe caminin içinde iki katlı bir makamın alt katındadır. Alt katta Habib-i Neccar'a ait olduğu inanılan mezarı, üst katta ise iki mezar daha bulunmaktadır. Ayrıca caminin girişinde Hıristiyan inancının önemli üç temsilcinin, Hz. İsa'nın "Yuhanna, Pavlus ve Petrus" üç havarisinin mezarları da bulunmaktadır. Habib-i Neccar aslen Hıristiyan'dır. Ama efsanede keramet gösteren bir Müslüman olarak görünür. Habib-i Neccar'ın anlamı Marangoz Habib'tir. Habib'in marangoz işiyle uğraştığı ama aynı zamanda ikonlar ve heykeller yaptığı ve sattığı kabul edilir.⁷⁵⁶

M.S. 50'lere doğru Hz. İsa havarilerinden Yuhanna ve Pavlus'u Hıristiyanlığı yaymak üzere Antakya'ya gönderir. Bu iki havari dağda çobanlık yapan Habib-i Neccar'la karşılaşır. Havariler Hz. İsa'nın tebliğini bildirirler. Habib, onlardan bir keramet göstermelerini ister. Havariler hastalara şifa dağıttıklarını söylerler ve Habib'in isteği üzerine cüzam olan çocuğunu iyileştirirler. Bu keramet üzerine Habib-i Neccar ikna olur ve Hıristiyanlığı kabul eder. Fakat Antakya halkı bu havarilere inanmaz. Dönemin kralı havarileri hapse attırır. Hz. İsa havarilerden haber gelmeyince üçüncü elçiyi, Petrus'u Antakya'ya gönderir. Kralın sarayına kadar girmeyi başaran Petrus, havarilerin kralın karşısına çıkmasını ve orada keramet göstermelerini sağlar. Havariler keramet gösterirler. Petrus, krala, kendisinin inandığı putların bu tür keramet gösterip göstermediklerini sorar. Kral ikna olduğunu söyler ve Hıristiyan olduğunu söyler. Hıristiyan olur ancak halkına bunu söylemez. Halk havarileri ve Habib-i Neccar'ı linç ederek öldürür.⁷⁵⁷

Yasin Suresinin 13. Ayetinden 27. Ayete kadar geçen kıssanın Habib-i Neccar kıssası olduğu rivayet edilir.

"Kur'an-ı Kerim'de Yasin Suresinde Geçen Habib-i Neccar Kıssası Kur'an-ı Kerim'de Antakya kelimesinin iki surede geçtiği tefsir yazarları tarafından belirtilmiştir. Antakya isminin geçtiği birinci sure Kehf süresidir. Tefsir yazarları, Kehf suresinde Hz. Musa ile Hızır (a.s.) buluşması ile ilgili kıssada yıkılmak üzere olan bir duvarın

⁷⁵⁵ H. Türk, (2009b), *age.*, s.51.

⁷⁵⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.162.

⁷⁵⁷ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.162-163.

onarıldığı yerin Antakya bölgesinde bir yer olduğudur.”⁷⁵⁸

“ Yine yola koyuldular. Bir süre sonra bir köye (Karye) vardılar. Köylüden yemek istediler, fakat ağır lanma istekleri reddedildi. Az sonra yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarla karşılaştılar. O kulumuz, eğri duvarı doğrulttu. Musa ona 'Eğer isteseydin bu yaptığın işe karşılık bir ücret alabilirdin' dedi.”⁷⁵⁹

“Ve duvar ise şehirde(Medine) iki yetim (erkek) çocuğa aitti. Onun altında, onlara ait bir define vardı. Ve onların babası salih (bir kimse) idi. Bu sebeple Rabbin, o ikisinin gençlik çağına erişmesini ve Rabbinden bir rahmet olarak, defineyi çıkarmalarını istedi. Ve ben, onu kendi emrim ile (kendi isteğimle) yapmadım (Allah'ın emriyle yaptım). İşte bu, sabırlı olmaya güç yetiremediğin şeylerin (olayların) yorumudur.”⁷⁶⁰

Yasin suresinde Habib-i Neccar kıssasının başında 13.ayette Antakya, “Karye” ismi ile geçerken bu kıssanın sonunda 20. ayette “Medine” ismi ile geçmektedir.

“Ve onlara, o Karye halkını misal ver. Onlara resûller gelmişti.”⁷⁶¹ “Ve şehrin (Medine) en uzak yerinden bir adam koşarak geldi. "Ey kavmim, (size) gönderilmiş olan resûllere tâbî olun!" dedi.”⁷⁶²

“İncillerde ve tarih kitaplarında, Hristiyanlığa Antakya'da şekil veren havari Barnabas ve Pavlos'un ilk önce Kudüs'ten Antakya'ya geldiği ve daha sonra onlara destek olmak için havari Peter'in da buraya geldiği yazılıdır. Bu olay ile Yasin suresinde Habib-i Neccar kıssasında geçen ilk önce iki elçi gönderdik, daha sonra onları üçüncü bir elçiyle destekledik cümlesi benzerlik göstermektedir.”⁷⁶³

Şeyh Ubeyd: Antakya'nın ilk Müslüman fatihi, Hicri 6. yılda Halife Ömer tarafından Şam ordularına komutan tayin edilmiş ve Antakya üzerine yürümüştür. Bugünkü Cisir El-Hadid (Demir Köprü) geçip Asi nehrinin sağ kıyısında ortağ kurmuş, son hücum hazırlıklarını yapmış olduğu bölgeye bugün hala Ubeydiye Çiftliği, Ubeydiye Köyü denmektedir. Yöre halkı tarafından Şeyh Ubeyd diye bilinen ve Ubeyd Bin Cerrah'a ait olduğu kabul edilen makber, Reyhanlı'da Yenişehir Gölü ile Demir Köprü arasında, Asker çayırı karşısında Hamda mevkiindedir. Hudutta askeri tampon

⁷⁵⁸ Gürhan Bahadır, *Hristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi Ve Habib-i Neccar*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:23, 2013, s. 210.

⁷⁵⁹ Kur'an-ı Kerim, *Kehf Suresi*, 77. Ayet.

⁷⁶⁰ Kur'an-ı Kerim, *Kehf Suresi*, 82. Ayet.

⁷⁶¹ Kur'an-ı Kerim, *Yasin Suresi*, 13. Ayet.

⁷⁶² Kur'an-ı Kerim, *Yasin Suresi*, 20. Ayet.

⁷⁶³ G. Bahadır, *agm.*, s.213.

bölgededir.⁷⁶⁴

Ebedi istirahatgahı hakkında bilinen gerçek ise şöyledir: 58 yaşında veba salgınından vefat eden Hz. Ubeyd Bin Cerrah'ın mezarı Şam'ın bir ilçesi olan Remle ve Kudüs arasındaki İmat köyündedir.⁷⁶⁵

Ashab-ı Kehf'in iki, Yunus Emre'nin yedi makamı olabiliyor da neden Ebu Ubeyd'in makamı olmasın? Halk burayı gerçek makberi olarak kabul edip, ziyaretgah olarak düşünmektedir. Burada ağaç dallarına, kabrin civarına çaputlar bağlanmakta, niyetler tutulmakta, mum yakılmakta, bir hayvan kurban edilip kan akıtılmakta veya hastalara şifa beklenmektedir.⁷⁶⁶

Ebu Ubeyd Bin Cerrah, hayatta iken Resulullah tarafından cennetle müjdelenen mücahittir. Yine Resulullah tarafından sadakat, iman ve dürüstlük ölçüleri için de "İşte Ümmetimin Emini" deyip görevler vermiştir. Bedir Savaşı'nda İslam için öz babasını öldürmüş, Uhud Savaşı'nda Peygamberin yüzüne batan miğfer halkalarını temizlemiştir.⁷⁶⁷

Mugire b. Şube: Ziyaret Köyü, eski ve şirin, havadar bir yerleşim yeri olup Altınözü'nün, Suriye coğrafyasına derinlemesine uzanan Aşağı Kuseyr Yaylasın'nın bir köyüdür. Tepenin en üst noktasında, mütevazı bir türbede Mugire Bin Şube yatmaktadır. İstanbul'un fethi müjdesini Resulullah'tan duyanlardan biri olan Mugire Bin Şube, ilerlemiş yaşına rağmen İslam ordularıyla Şam'dan yola çıkmış bir askerdir. Ziyaret Köyü'nün sakinleri, Mugire'nin kabrinden iki yüz metre ileride benzer kabirlerin olduğunu söylemektedirler. Bölgede köy isimlerinin hemen tümüne yakını değiştirilirken Mugire'nin misafir olduğu köyün adı hürmeten değiştirilmemiştir. Mugire burada ikamet etmiş, ister kendisi, ister makamı olsun, halk onu sevmiş ve onun etrafında bir köy oluşmuştur.⁷⁶⁸

Yaşadığı dönemde, Arap Yarımadası'nın dört dahisinden biri olarak adlandırılmıştır. Zekası ve muhakeme gücüyle en içinden çıkılmaz meseleleri çözerdi. Uzun boylu, heybetli, hüsn-ü cemel bir Sahabe'ydi. Peygamberimizin katıldığı tüm savaflara katılmıştır. Peygamberimizin sahabelerindendir. Mekke'ye 70 km mesafede bulunan Taif şehrinde doğmuştur. Yetenekleri ve marifetleriyle ünlü Sakif Kabilesi'ne mensuptur. Şehit Sahabe Urve'nin yeğenidir. Peygamberimiz tarafından Sakif

⁷⁶⁴ M. Silay, *age.*, s.33.

⁷⁶⁵ M. Silay, *age.*, s.33-34.

⁷⁶⁶ M. Silay, *age.*, s.34.

⁷⁶⁷ M. Silay, *age.*, s.34-35.

⁷⁶⁸ M. Silay, *age.*, s.117-118.

Kabileleri'nin Müslümanlaştırılması görevi verilmiştir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde meydana gelen ve Mecusi İran'ın mağlubiyetiyle neticelenen Kadisiye Savaşı'nın kahramanlarından'dır.⁷⁶⁹

Hz. Ömer vefat ettiğinde Mugire onun Kufe valisiydi. Hz. Osman döneminde Mugire, Azerbaycan ve Ermenistan'a vali olarak atanmıştır.⁷⁷⁰

Hızır Türbesi Ve Efsanesi: Halk arasında yaygın bir inanışa göre, Hz. Hızır Samandağ'ın Deniz Mahallesi'nde türbenin bulunduğu yerde Hz. Musa ile buluşmuştur. Buluştukları kaya, Hz. Hızır türbesinin içerisindedir ve beyaza boyanmıştır. Hz. Musa, bu buluşmada Hz. Hızır'a beraber yolculuk yaparak tüm bildiklerini öğrenmek ister. Ancak Hz. Hızır yolculuk sırasında gördükleri sonucunda soru sormaması ve sabırlı olması koşulunda birlikte yolculuk yapmayı kabul eder.⁷⁷¹

Sahilde iyi niyetli bir gemici onları gemisine alır. Hz. Hızır, gemiyi deler. Hz. Musa bunu neden yaptığını sorar. Hz. Hızır, yaptıkları anlaşmaya göre sabırlı olmasını ve soru sormaması gerektiğini söyler. Hz. Musa, bundan sonra bir şey sormayacağına tekrar söz verir. Tekrar yola koyulurlar. Yolda giderken Hz. Hızır, bir çocuğu görür ve öldürür. Hz. Musa bu duruma dayanamaz ve suçsuz bir çocuğu neden öldürdüğünü sorar. Hz. Hızır soru sormaması gerektiğini hatırlatır. Tekrar yola koyulurlar. Bir kasabaya vardıklarında halktan yemek isterler ancak bu istekleri reddedilir. Hz. Hızır, yıkılmak üzere olan duvarı fark eder ve onu onarır. Hz. Musa bu duruma da anlam veremez ve yaptığı bu işi sonucu neden para istemediğini sorar. Hz. Hızır artık ayrılmalarının zamanının geldiğini söyler ve yaptıklarının sebebini anlatır. Gemiyi delmiştir, çünkü karşı kıyıda gemilere el koyan bir hükümdar vardır. Delik gemiye el koymak istemezler ve yoksul gemicilerin gemisi kendilerinde kalır. Çocuğu öldürmüştür, çünkü onun annesi ve babası Müslüman'dır, ama çocuk onları ileride küfre sürükleyecektir. Duvarı yıkılmaktan kurtarmıştır, çünkü o duvarın adında define bulunmaktadır. O duvar yoksul iki çocuğa aittir. Çocuklar ileride o defineyi bulacak ve rahata ereceklerdir. Tüm bunlarsa Allah'ın rahmetidir. Bu şekilde Hz. Musa ile Hz. Hızır'ın yolları ayrılır.⁷⁷²

Hızır Ağacı Ve Efsanesi: Musa Ağacı, Hz. Hızır adıyla da anılan Samandağ ilçesine 6 km kadar uzaklıktaki Hızırbey Köyü'nde bulunmaktadır. Musa Ağacı'nın hemen yanında akan çeşme suyunun da kutsal olduğuna inanılır ve ağacı

⁷⁶⁹ M. Silay, *age.*, s.118-119.

⁷⁷⁰ M. Silay, *age.*, s.132.

⁷⁷¹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.163.

⁷⁷² Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.163.

ziyaret edenler o sudan şifa olsun diye içer, bazıları da suyu şişelere doldurup götürürler.⁷⁷³

“Hz. Musa ile Hz. Hıdır Samandağ’da buluşup bir süre dolaştıktan sonra şimdi Hıdırbey diye anılan köye gelirler. Buraya geldikten sonra oturup dinlenir, yemek yer ve namaz kılarlar. Bu arada Hz. Musa asasını buldukları yere saplar. Sonra da asasını orada unutup gider. Asa saplandığı yerde yeşerir ve ağaca dönüşür. İşte bugünkü çınar ağacı Hz. Musa’nın o gün oraya sapladığı asasıdır. Bazı efsanelere göre de asasını sapladığı yerde su fişkirir. Ağacın yanından akan su ve küçük dere de o günden kalmadır ve Hz. Musa’nın kudretini ve kerametini gösterdiği için de kutsal kabul edilir.”⁷⁷⁴

Diğer yandan Hıdırbey Köyü’nde, Musa Ağacı’nın yanında akan suyla ilgili bir de St. George efsanesi anlatılır. Hz. Hıdır’la St. George’un aynı kişiler olduğuna inanılır. Bu efsaneye göre Hıdırbey’deki çeşmeyi bir ejderha beklemektedir. Her yıl ejderhaya güzel bir kızın kurban edilmesi gerekmektedir. Ejderha kendisine kurban edilmek üzere hediye edilen güzel kıza karşılık bir yudum su verir. Halktan insanların kurban verecek kızlar kalmaz ve sonunda sıra kralın kızına gelir. Kralın kızının kurban edileceği sırada dağdan çoban çıkagelir ve mızrağını kıza saldırmak üzere olan ejderhanın kalbine saplar. Yaralanan ejderha yeri kazar ve gözden kaybolur. Halk çobana Hıdır adını verir.⁷⁷⁵

Şeyh Yusuf El-Hekim Türbesi Ve Efsanesi: “Şeyh Yusuf El-Hekim türbesi, Antakya-Harbiye yolu üzerindedir. Yapı tek odalı olup içerisinde Şeyh Yusuf’un mezarı bulunmaktadır. Şeyh Yusuf, 1500 yıllarında yaşamış, tıbbı faydaları geçmiş bir hekimdir. Günümüzde maneviyatından şifa bulmak isteyen hastalar tarafından ziyaret edilmektedir.”⁷⁷⁶

“Davud-i Antaki’nin akranı ve çocukluk arkadaşıdır. Davud-i Antaki’nin en yakın arkadaşı ve yardımcısı olarak Habib-i Neccar’da Ömer Ağa’nın yaptırdığı Zincirli Medrese’de eğitim görmüştür. Kur’an-ı Kerim’i çok iyi bilen Şeyh Yusuf Hekim, bilgin Muhammed Şerif’ten özel eğitimle tıp ve ilaç eğitimini öğrenmiştir. Davud-i Antaki’nin “Tezkirat” adlı kitabındaki ilaçlar üzerinde Antaki ile birlikte çalıştıkları tahmin edilmektedir. Davud-i Antaki, Antakya’yı terk edip Mısır’a gittikten sonra Şeyh Yusuf El-Hekim Antakya’da kalmış ve ölünceye kadar da halk onun memleketin en iyi hekimi

⁷⁷³ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.164.

⁷⁷⁴ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.164.

⁷⁷⁵ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.164.

⁷⁷⁶ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.110.

olarak bilmiş ve deri olan ona koşmuştur.”⁷⁷⁷

“Hatay’daki en önemli türbelerden biri de Yusuf El Hekim Türbesi’dir. Yusuf El Hekim, isminden de anlaşılacağı gibi bir hekimdir. Yetenekli bir hekimdir ve birçok hastalığa çare bulur. Anlatılan rivayetlere göre sadece iyi hekim olmasıyla değil, aynı zamanda “Allah’ın sevgili kulu” ve tevazu sahibi olmasıyla da saygı görmüştür. Yusuf El Hekim’le ilgili olarak anlatılan rivayet şöyledir: Şeyh Yusuf herkese şifa dağıtmakta fakat yoksul bir hayat sürmektedir. Bir çıkar için veya zengin olmak için hekimlik yapmaz. Bir gün Şenköyü beylerinden biri, yoksul olduğunu bildiği halde onun yanına adamlarını gönderir ve ondan buğday ister. Şeyh Yusuf, karısına “kalk beylere buğday ver” diye seslenir. Karısı evde buğday olmadığını bildiğinden kendisine tuhaf tuhaf bakınca, bir kez daha seslenir ve kalk, Allah’tan bereket dile ve beylerin istediği buğdayı ver, der. Kadın besmele çeker çekmez ambardan buğday dökülmeye başlar ve Yusuf adamların çuvallarını doldurur köylerine gönderir.”⁷⁷⁸

Bu efsane Yusuf El Hekim’in hekimliğinden başka onun keramet sahibi bir kişi olduğunu da gösterir. Türbede, diğer türbelerde bulunan sağlık taşı, bahur, mum, zeytinyağı gibi malzemelerin yanı sıra türbede geceleme isteyenler için odalar da yapılmış durumdadır. Daha çok Cuma günleri ziyaret edilen bu türbede her inançtan, her dilden ve her mezhepten insan şifa bulmak umudu ile dua eder ve adakta bulunur. Bazı hastalar Yusuf El Hekim’in rüyalarına girdiğini ve kendilerini rüyada tedavi ettiğini de ifade etmektedirler.⁷⁷⁹

Bayezid-i Bestami Türbesi: Ziyaretin varlığının tescili, imarı ve ilgi merkezi haline gelmesi bir devlet adamının ilgilenmesiyle mümkün olmuştur. 1888 yılında hacca giden Reyhanlı Aşireti Boy Beyi, eski mutasarrıf ve vali, beylerbeyi rütbesine sahip Mustafa Şevki Paşa, oradaki kayıtlardan, büyük evliya Bayezid-i Bestami’nin türbesinin Belen kazası sınırları içinde, Kırıkhan yakınlarındaki bir tepe üzerinde bulunan kalede olduğunu öğrenir. Kendisi o yıl dönmez, ama memlekete haber gönderip bu ziyaretin onarılmasını ister. Memlekette ki vekili kale harabesinde bulunan ve tekke olarak kullanılan mescit tarzındaki harap bölümü o zaman 117 yaşında olan Şih Melek’ten devralır.⁷⁸⁰

Paşa, iki yıla yakın bir süre sonra Mekke’den döner, mescit ve zaviyeyi tamamlanmış bulur. Kapı üzerine 1308 tarihini taşıyan cami kitabesi yerleştirilir. Mescit

⁷⁷⁷ H. Türk, (2009b), *age.*, s.71.

⁷⁷⁸ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.161-162.

⁷⁷⁹ Hatay Valiliği, (2015), *age.*, s.162.

⁷⁸⁰ Mehmet Çelik, *Bayezid-i Bestami*, Kültür Ofset Basımevi, Hatay, 1994, s.87.

tamamlanmıştır, ancak burada hutbe okunmamaktadır. Bu yüzden Paşa, büyük bir caminin yapımını başlatır. Aşağıda da tepenin güneybatı eteğinde bir bab değirmen ve bitişiğinde bir fırın ile dört dükkan inşa ettirerek cami ve ziyarete vakfeder, evlerin de yapılmasıyla burası bir köy halini alır.⁷⁸¹

Cami 1896 yılında tamamlanır, aşağıdaki eski mescit üzerindeki kitabe buraya aktarılır. Mescitte ilk olarak kimin imamlık yaptığı hakkında bilgi yoktur. 1898 yılının Haziran ayı başlarında Konyalıoğlu İsmail Hakkı hoca ziyaretgah caminin ilk imam-hatibi olarak görevlendirilir.⁷⁸² Mustafa Şevki Paşa civar köylerin çocukların yararlanması için ziyarette bir de rüşdiye mektebi açtırır. Oğlu Tayfur rüşdiye tahsilini burada tamamlar.⁷⁸³

Bayezid-i Bestami makamının bulunduğu tekke de Tayfuriye veya Kadirilik tarikatına mensup dervişler barındırmaktadır. Tekkede 19. yüzyılı başlarında bir İranlı şeyhlik yapmış, onun vefatından sonra şeyhliği Şıh Melek adında uzun saçlı bir Hintli devralmıştır. Antakya’da 19. yüzyıl başlarında Asi kenarında bir Hindular Tekkesi ve buna ait zaviyeler bulunmaktadır.⁷⁸⁴

Yöre halkı Bayezid-i Bestami’yi “Bir ulu kişi, ermiş, keramet ehli bitr din ulusu, yüce bir zat, büyük bir evliya, Peygamber efendimizden gelen silsile-i şeriften bir meşale” olarak tanımlamaktadır. Halk, Bayezid’in inanç silsilesinin sahabeye kadar uzandığına, onun Hakk’ın aşkıyla yanmış, Hak nuruyla boyanmış, hakikati görmüş, dost sevgilisi olmuş büyük bir evliya olduğuna inanmaktadır.⁷⁸⁵

Ziyarete zikir için en çok Nakşibendi, Kadiri ve Rufai tarikatları ile bunlara bağlı dallar gelir. Nakşibendiler, sessiz, düzenli ve kafiyeli zikirde bulunur. Halka halinde oturulur, sakin, huzurlu bir ortamda zikir yapılır. Kadiriler, ayakta, dini raks türünden hareketlerle def eşliğinde cehri zikir yapar, şiş vururlar. Rufailer, Kadiriler gibi ayakta ve cehri zikir yapar, şiş vururlar.⁷⁸⁶

Şeyh Hasan Sincari Türbesi: “Şeyh Hasan Sincari Türbesi de Hatay Alevilerince, özellikle merkez ilçeye bağlı Serinyol Beldesinde yaşayan Alevilerce ziyaret edilen bir inanç merkezidir. Türbe, geçmiş yıllarda Nusayrîleri düşmanlara karşı savaşarak koruduğuna inanılan ve H.583 yılında doğup H.638 yılında ölen Şeyh Hasan

⁷⁸¹ M. Çelik, (1994a), *age.*, s.87-88.

⁷⁸² M. Çelik, (1994a), *age.*, s.89.

⁷⁸³ M. Çelik, (1994a), *age.*, s.90; Tayfur Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s.18.

⁷⁸⁴ M. Çelik, (1994a), *age.*, s.86-87; *Antakya Şer’iye Sicili Defteri*, Sicil:54, s.105-106.

⁷⁸⁵ M. Çelik, (1994a), *age.*, s.105.

⁷⁸⁶ M. Çelik, (1994a), *age.*, s.112.

Sincari'ye aittir. Gerçek adı El-Emir Hasan İbin Mekzün Sincari, Irak'ta bir yerleşim olan Sincar'dan 2500 askeriyle buraya gelerek İsmaililere karşı Nusayrîleri koruduğuna inanılmaktadır.”⁷⁸⁷

5.7. Sosyolog Cemil Meriç

Cemil Meriç, edebiyat ve düşüncenin hemen her alanında eserler veren çok yönlü bir düşünce ve sanat adamıdır. Bu iki yönü birbirini etkilemekte; sanatçı coşkunu düşünce eserlerine ilham vermektedir. Ele aldığı problemlerle disiplinler arası yaklaşabilmektedir. Geniş kültürü ve eşsiz entelektüel yetenekleriyle fevkalade sentezler meydana getirebilmektedir.⁷⁸⁸ 12 Aralık 1916'da Hatay Reyhanlı'da doğdu.

Cemil Meriç, meslekten bir sosyolog olmamasına karşın eserleri göz önüne alındığında sosyolojiye yoğun alakası hemen fark edilir. Sosyoloji ile ilişkisi birkaç noktada kendini belli eder. İlk bir denemeci ve entelektüel olarak, düşünce tarihinin öne çıkan tartışmalarına olan ilgisi onu ister istemez sosyolojiyle buluşturur. Çoğu zaman eleştirel yaklaştığı sosyolojiyi değerlendirme tarzına bu vasıflarının hâkim olduğu görülmektedir. İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri vermesini ayrıca zikretmek gerekir. Bu dersler onu sosyolojiye yaklaştıran özel bir ayrıntı olarak kaydedilmelidir. Eserlerinde zikredilen sosyolog isimleri onun sosyolojiye ilgisinin bir boyutunu göstermesi açısından anlamlıdır. Bir bütün olarak bakıldığında Meriç'in sosyolog olmamasına karşın kendince bir sosyoloji tasavvuruna ulaştığı söylenebilir.⁷⁸⁹

Meriç, bir bilim adamı yahut sosyolog edasıyla yaklaşmaz sosyolojiye. Ondan sosyolojinin bilimsel özellikleri, mahiyeti, içeriği, yöntemleri, yaklaşımları, temel meseleleri, teorik yönelimleri üzerine cevaplar beklemek boşunadır. O daha çok sosyolojinin deyim yerindeyse siyaseti ile ilgilidir. Bir bakıma 'sosyolojinin sosyolojisi'ni gerçekleştirme niyetindedir. Derdi sosyolojinin bilimsel kimliğine ilişkin araştırmalar yapmak değildir. Sosyolojinin bilimselliğinden öte, oturduğu zemin, gerçekleştirdiği rol ve işlevler üzerine eğilmektedir. Sosyoloji karşısında eleştirel bir tavır alması da bundandır. Onda bir bilim adamı yahut sosyolog olarak değil denemeci ve entelektüel olarak konuşmanın rahatlığı ve çoğu zaman keskinliği görülür.⁷⁹⁰

Meriç, sosyolojiye büyük oranda eleştirel yaklaşmakta ve bir tür 'eleştirel sosyoloji' gerçekleştirmektedir. Eleştirel sosyoloji, hem sosyolojinin kendisini hem de

⁷⁸⁷ A. Durdu, *age.*, s.262.

⁷⁸⁸ Muammer C. Muştâ, “*Düşünür Olarak Cemil Meriç*”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı:8, s.53, Temmuz 1993.

⁷⁸⁹ Köksal Alver, “*Cemil Meriç'in Sosyoloji Tasavvuru*”, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:24, s.146, Konya, 2010.

⁷⁹⁰ Köksal Alver, *a.g.m.*, s.147.

sosyoloji tarihini, sosyologları keskin bir şekilde eleştiren, sosyolojiyi kendi toplumsal temelleri doğrultusunda anlayan, onu soyut, evrensel, mutlak, genel geçer kanunlar vaz eden bir bilim olmaktan çıkaran ve belli bir toplumsal, siyasal, ekonomik ilişkiler bağlamına oturtarak kavrayan bir yaklaşımdır. Bu yönüyle sosyolojinin gerçek doğasını keşfetmesine de bir kapı aralamaktadır.⁷⁹¹

⁷⁹¹Köksal Alver, *a.g.m.*, s.151.

SONUÇ

Türkiye'nin Akdeniz Bölgesinin doğusunda yer alan Hatay ili, farklı inançtan vatandaşların bir arada yaşamasından dolayı medeniyetler şehri olarak parmakla gösterilecek sayılı şehirlerimizden biridir. Hatay'ın tarihi Akadlara kadar geri gitmektedir. Hatay'ın M. Ö. ev sahipliğini yaptığı medeniyetler ve devletler sırasıyla; Akadlar, Urartular, Hurri-Mitanni, Hititler, Oğuz Türkleri, Asurlular, Persler, Makedonlar, Selevkoslar'dır. Hatay'ın M.S. ev sahipliğini yaptığı medeniyetler ise; Romalılar, Persler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Fatımiler, Selçuklular, Antakya Prenslığı, Eyyübiler, Memlûklüler, Osmanlılar, Fransızlar ve en sonunda Hatay Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Hatay tarih boyunca çeşitli dinlere ev sahipliği yapması onu kutsal şehirlerarasında sayılmasına olanak sağlamıştır. Bu nedenle her dini topluluk bu şehri elde etmek için sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Antik çağda, Akadlar döneminden, Büyük İskender dönemine kadar Sümerler'in Tanrıları benimsenmiştir. Ancak Sümer Tanrıları, olduğu gibi kabul edilmemiş üzerlerinde küçük değişiklikler yapılarak yeni adlandırmalara gitmişlerdir. Büyük İskender döneminden Roma döneminin sonuna kadar Antik Yunan, Makedon ve Roma çok Tanrılı inanç sistemi benimsenmiştir.

İlk semavi din olan Yahudilik Antakya'da M.Ö. 300'lerde kendine bir cemaat oluşturmuştur. Roma döneminde Hıristiyanlığın doğmasıyla bölge kaos ve buhran dönemi yaşayarak sıcak çatışmalara neden olmuştur. Ancak Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla pagan inancı yerle bir olmuş ve Hıristiyanlık tüm dünyaya Antakya üzerinden yayılmaya ve taraftar toplamaya başlamıştır. Hıristiyanlar ilk defa burada Hıristiyan adını alıp ilk kiliselerini kurmuşlardır. Antakya, ilk Hıristiyan mezheplerine ve fikir ayrılıklarına ev sahipliği yaparak, farklı görüşlerin bir arada yaşadığını göstermektedir. Kudüs topluluğunun dağıtılmasıyla Antakya Hıristiyan dinin merkezi olmuş ve misyonerlik faaliyetinin çıkış noktası olmuştur.

Antik çağda Antakya'nın Tanrıları bile varken, semavi dinlerin etkisiyle çok tanrılı inanç yerini Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa devretmiştir. Günümüzde de üç semavi din için önemli çok fazla kutsal mekan, türbe, ziyaret ve ibadethane gibi birçok önemli mekan günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Özellikle Hıristiyanlar için Hz. İsa'nın üç havarisinin mezarı bu şehirde bulunmakla birlikte iki Hac merkezi de bulunmaktadır. Müslümanlar için ise Kur'an-ı Kerim'in Yasin Suresi'nde olayı anlatılan Habib-i Neccar Camii ve Türbesi, Hz. Hızır ve Hz. Musa'nın Kehf Suresi'ndeki kıssası

Hatay'ın Samandağı ilçesinde geçmiştir ve ilçeye büyük bir kutsiyet sağlamıştır. Diğer yandan Hz. İdris'in helak olan kavminin Antakya'da bulunan Harbiye halkı olduğu üzerine birçok rivayet vardır. Bir diğer rivayet de Hz. Yunus'un İskenderun Körfezinde balığın karnından çıkararak karaya ayak bastığıdır. İşte şehrin saygınlığı bu kadar kutsal olayın bu şehirde gerçekleşmesi sonucu oluşmuştur. Ancak Hatay saygınlığını sadece dini kutsallıkla elde etmemiştir.

Coğrafi konumu gereği Anadolu'dan Orta Doğu'ya geçişte önemli bir köprü vazifesi görmüştür. Siyasi olarak Hatay, antik çağdan günümüze kadar birçok medeniyete başkentlik yapmıştır. Bu başkentler şöyledir; Asurluların Hatay'daki baş şehri Pattina, Mukiş Krallığı'nın başkenti Alalakh, Hattena Krallığı'nın başkenti Kunulua, Selevkosların ilk başkenti Selevkia Pierre, ikinci başkenti ise Antiochia, Roma doğu kentlerinin başkenti Antakya ve Hatay Devleti'nin başkenti Antakya olmak üzere siyasi bir merkez olarak kendini göstermektedir.

Antakya, antik dönemin en önemli eğitim merkezlerinden biri olması onu bilim ve felsefe çalışmaları açısından merkez haline getirmiş ve öğrencileri kendine çekmiştir. Cicero, Antakya için özgür bilimlerin yurdu diyerek Antakya'nın sahip olduğu statüyü dile getirmiştir. Hıristiyanlık öncesi pagan dönemde birçok felsefi disiplinin çalışmalarını görmekteyiz. Örneğin Stoa Felsefesi Akdeniz şehirlerinin en çok ilgilendiği felsefe olmuştur. Antakya okullarının çok olmasıyla ünlü olan bir Roma kenti özelliği ile ön plana çıkmıştır. Bu okulların en önemlileri ilkokul, gramer okulu ve hitabet okuludur. Bunun yanında Antakya halkı müzik eğitimine en çok önem veren kentlerden biridir. Sanat ve müzik okullarına birçok kentten öğrenciler akın akın bu okullara gelerek dönemin ünlü şahsiyetlerinden dersler almışlardır.

Helen kültürü dolu dolu yaşayan kent Helenizmin getirdiği hoşgörülle daha da çekici bir eğitim merkezi haline bürünmüştür. Pagan eğitimcilerin Hıristiyan öğrencileri Antakya'nın felsefe alanında din ayırt etmeden eğitim öncelikli bir öğretim sisteminin benimsendiği görülmektedir. Buna en güzel örnek M.S. 4. yüzyılda yaşamış olan Sofist Libanios ve Hıristiyan öğrencileridir. Roma eğitim sisteminin yanında birde manastır eğitim sistemi olan Hıristiyanlık eğitimi aynı anda bireyler tarafından öğrenilmekteydi. M.S. 6. yüzyıla kadar Hıristiyan ve pagan felsefesi bir arada ilerlerken, bu tarihten sonra Pagan Akademilerin kapatılmasıyla Hıristiyan felsefesi baskın ve tek hakim felsefe olmuştur. Antakya Felsefe Okulu, genellikle Aristoteles, Platon ve Yeni Platonculuk felsefesinin etkisinde kalmıştır. Hıristiyanlar da Aristoteles ve Yeni Platonculuğu felsefesini kendilerine temel kaynak almışlardır. Süryaniler Antakya'da felsefe okulu

kurarak birçok din alimi ve filozof yetiştirmişlerdir. Bu okulun en önemli düşünürleri şunlardır; Tarsuslu Diodoros, Altın Ağızlı Yuhanna, Nestorius, Theodoros ve Arius'tur. Bu okul analize ağırlık vererek dini literatürün daha çok anlaşılması sağlanmıştır. İskenderiye Okulu yorumlama üzerine yoğunlaşırken Antakya Okulu ise Kutsal Kitabı kelime kelime analize tabi tutarak açıklamalarda bulunan bir okuldur. Antakya Okulu'nun yöntemi etimolojik dil bilimsel yöntemdir. Bu okul içinde bulunduğu sosyal yapı gereği çok farklı milletten oluştuğundan ilk Hıristiyan mezheplerin ve akımların tohumları burada atılmıştır. İlk ayrılık monofizit ve diyofizit düşüncede kendini göstermiştir. Hıristiyanlar felsefeyle dini uzlaştırma çalışmaları gerçekleştirerek, Hıristiyan Felsefesi'nin temelini atmışlardır. Kristoloji, Maryoloji konularını felsefi zemine oturtmaya çalışırken birçok yeni fikir ortaya atılmış ve bölünmeler başlamıştır. Bu bölünmeler konsillerin toplanıp kararlar almasına neden olmuştur.

Müslümanların fethiyle Antakya, ilk dönemlerinde eğitim merkezi olması bakımından önemini korumuşken Emevi Halifesi Ömer Bin Abdülaziz döneminde Antakya Felsefe Okulu, Bağdat'a taşınmasıyla önemini kaybetmiştir. Bağdat'taki bu yükseliş tüm alimleri, düşünürleri, bilim adamlarını oraya çekmiştir. Antakya'daki son iki öğretmeninde göç etmesiyle tüm veriler Bağdat'a nakledilmiştir. Mantık ağırlıklı olan Antakya Okulu sınır bölgesi olduğundan batıdan birçok eser Antakya üzerinden Bağdat'a taşınmıştır. Antakya Okulu'nun Bağdat'a nakledilmesiyle burada filozofların çalışmaları Süryanice eserler, Grekçe eserlerin taşınması sonucunda mantık alanında İslam Filozofları çığır açmıştır. Farabi'nin eğitiminde en önemli hocalarından biri olan Yuhanna bin Haylan'da Antakya Okulu'ndaki öğretmenlerden eğitim görmüştür. Bu açıdan bakıldığında Antakya Okulu, Farabi'yi etkilemiş ve eserinde Antakya hakkında övgüyle bahsetmiştir. Ancak Osmanlı döneminde Medreseler inşa edilerek yeniden bir canlanma ve ilim merkezi haline bürünmüştür. Osmanlı döneminde birçok İslam Alimi burada eğitim almış ve eğitim vermiştir. Burada eğitim alan insanlar Bursa'ya ya da İstanbul'da tahsillerini tamamlamak üzere oraya yerleşmişlerdir. 1700'lü yıllardan itibaren Antakya, Bursa, Konya ve İstanbul'un gölgesinde kalarak önemini kaybetmiştir.

1700'lü yıllardan itibaren Antakya Rum Ortodoksları ile Antakya Arap Ortodoksları arasında matranlık mücadelesi sorunları doğmuştur. Bu sorunlar neticesinde Katolik misyonerleri faaliyetlerini hızlandırarak Ortodoks nüfusundan geçişler artmıştır. Antakya'da Ortodoksluğun çözülmeye başlamasıyla Protestan misyonerlerde şehirde faaliyetler göstermeye başlamış ve cemaat oluşturmaya

çalışmışlardır. Ancak cemaatleri 1800'lü yıllarda oluşmuş ve az bir üye sayısına ulaşmışlardır.

İnsanlığın başlangıcından günümüze varıncaya kadar Hatay, her dönemde gerek siyasi, gerek dini, gerek coğrafi konumu, gerek verimli toprakları, gerekse eğitim merkezleri açısından öncü olmuştur. Günümüzde de halen Yahudi, Hıristiyan, Müslüman mezheplerine mensup farklı inanca sahip insanların bir uyum içinde yaşamalarının en önemli unsuru manevi unsurların ortak kabul edilip her inanç tarafından saygı görmesidir. Günümüzde Hatay'da Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar inanlarını özgür bir şekilde yaşatmaya devam etmektedirler. Çok az sayıda Yahudi olmasına rağmen ibadetlerini yerine getirmektedirler. Hıristiyanlar ise Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar ve Havariler'den oluşmaktadırlar. Müslümanlar ise, Arap Alevisi (Nusayri), Türk Sünni ve Arap Sünni nüfus olmak üzere üç gruptan oluşmaktadır. Hatay'da yaşayan bu dini topluluklar Arapça, Türkçe, Rumca ve Ermenice konuşmaktadır. İbadetlerin dili genellikle Arapça'dır.

Hoşgörü kenti olan Hatay dini çeşitliliğini koruyabilmişken ne yazık ki bilim ve felsefe konusunda merkez olmayı koruyamamış ve merkez olması tarih kitaplarında kalmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Hatay'ın din, bilim ve felsefe tarihi hakkında insanlığı aydınlatmadır. Hatay'ın tarihi gerçekleri olan din, bilim ve felsefe alanındaki çalışmalarını akademik çevrelerce tanınmasını sağlamaktır. Bu üç alanda Hatay'daki çok kültürlülük ve etkileri incelenmiştir. Yaptığımız çalışma boyunca her alanda objektif bir değerlendirme ile bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Elimizden geldiğince hatasız bir çalışma yapmaya önem verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, Adnan A. (1950). *Antaki İslam Ansiklopedisi*, C.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Adıvar, Adnan A. (1987). *Tarih Boyunca İlim Ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Akar, Murat-Maloigne, Helene. (2014). *Unutulmuş Krallık Antik Alalah'ta Arkeoloji Ve Fotograf*, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Akyüz, Heriepiskopos Gabriel. (2005). *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Kırklar Kilisesi Yayınları, Mardin.
- Altıntaş, Hayrani. (1991). *Tasavvuf Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Alver, Köksal. (2010). "Cemil Meriç'in Sosyoloji Tasavvuru", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:24, Konya, 2010.
- Anonim, (1982). "Hatay", *Yurt Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul.
- Anonim, (1916). *The Roman Martyrology*, Published by Order of Gregory XIII. Revised By The Authority of Urban VIII, and Clement X. Afterwards, in the year 1749, Augmented and Corrected by Benedict XIV, John Murphy Company, Publishers, Baltimore.
- Aprim, Frederick. (2008). *Asurlular*, (Çev: Vedii İlme), Yaba Yayınları, İstanbul.
- Arinberg-Laanatza, (2003). *Türkiye Alevileri-Suriye Alevileri: Benzerlikler Ve Farklılıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Armstrong, Karen. (2018). *Tanrı'nın Tarihi*, (Çev: Oktay Özel, Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu), Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Arnold, T. W. (1982). *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara.
- Aslan, Cahit. (2005). *Fellahların Sosyolojisi*, Karahan Yayınları, Adana.
- Atiya, (1999). "Men hüve Antakiye li'r-Rumi'l-Arsuzuks? Eyyetü hususiyye?", *Menşuratü Camiati'l-Balamand*, Trablus.
- Babinger, Franz (2000). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev: Coşkun Üçok), MEB Yayınları, Ankara.
- Bahadır, Gürhan. (2013). "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi Ve Habib-i Neccar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:23.
- Bahar, Hasan-Turgut, Murat-Küçük, Bora. (2018). "Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi", *SEFAD*, Sayı:39
- Bakkal, Ali. (2008). *Harran Okulu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Bali, Rifat N., (2016). "Adana Yahudileri", *Türkiye'deki Yahudi Topluluklarından Geriye Kalanlar*, Libra Yayınları, İstanbul.
- Başeymez, Fatma. (2009). *Çokkültürlülük Açısından Hatay; Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Konya.
- Bayraktar, Mehmet. (2012). *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Berk, Fatih Mehmet. (2018). "Erken Dönem Hıristiyanlıkta Stoacılık ve Aziz Paul", *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları*, Stoa Felsefesi, 29. Kitap, Çizgi Kitabevi.
- Berk, Fatih Mehmet. (2016). *İconumlu Azizler*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bihar, Rikva. (1992). *Antakya Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Boer, T. J. De (2001). *İslam'da Felsefe Tarihi*, (çev: Yaşar Kutluay), Ankara Yayınları, İstanbul.
- Bottero, Jean-Kramer, Samuel Noah. (2021). *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev: Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bourchier, E. S. (1921). *A Short History Of Antioch*, 300 B.C. 1268 A.D, Oxford.

- Brown, Peter. (2016). *Geç Antikçağ Dünyası*, (Çev: Turhan Kaçar), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Brun, Jean. (2022). *Stoa Felsefesi*, (Çev: Medar Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Canatan, Kadir. (2021). *İslam Bilim Tarihi Sosyolojik ve Ampirik Bir Yaklaşım*, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Cem Vakfı. (2007). *GAP Bölgesinde Alevi-Bektaşî Yerleşmeleri ve Şanlıurfa Kültür Mozağinde Kıyas*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (1997). *Şair Archias Savunması*, (Çev: Bedia Demiriş-Çiğdem Dürüşken), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Clot, Andre. (2005). *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, (Çev: Turhan Ilgaz), Epilson Yayınları, İstanbul.
- Copleston, Frederick. (1990). *Helenistik Felsefe*, (Çev: Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- Çapak, İbrahim. (2013). "Süryanilerin Mantık İlmine Katkıları", *Mukaddime Dergisi*, Sayı:7.
- Çelebi, Ahmed. (2009). *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev: Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul.
- Çelik, Mehmet. (1994a). *Bayezid-i Bestami*, Kültür Ofset Basımevi, Hatay.
- Çelik, Mehmet. (1987b). *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, Cilt:1.
- Çetin, Nazir. (2020). *Sultan II. Abdülhamid'in Antakyalı Kalem Efendileri*, Hatay Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Çoruh, Haydar. (2019). *Arap ve Rum Matranların İktidar Mücadelesi Sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Demir, Ataman. (1996). *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Kültür Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Demir, Necat. (2016). *Oğuz Kağan Destanı*, Ötügen Yayınları, Ankara.
- Demirci, Kürşad. (2018a). *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, Ayışığı Yayınları, İstanbul.
- Demirci, Kürşad. (2018b). *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığı Yayınları, İstanbul.
- Demirci, Mustafa. (2019). *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2019.
- Demirel, Yasemin. (2019). *Hatay Samandağ Özelinde Nusayrilik Ve Ziyaret Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Dilek, Abdullah. (2013). *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Diogenes Laertius. (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları Ve Öğretileri*, (Çev: Candan Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dobuy, Bernard. (1996). *Mesihaniyetü Nestoryus*, (Arapça Çev: Jack İshak), Beyne'n-Nehreyn, Sayı:24.
- Doğruel, Fulya. (2005). "Etnisite, Kimlik Ve Yaşam Stratejileri; Nusayri Alevilere Bir Bakış, Nusayrilik", *Kırkbudak*, Sayı:8.
- Doru, M. Nesim. (2012). *Süryanilerde Felsefe*, Yaba Yayınları, İstanbul.
- Downey, Glanville. (1961). *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, Princeton Univ. Press, New Jersey.
- Durdu, Aydın. (2017). "Hatay Nusayrilerinde Eren İnancı ve İnancı Merkezleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:53.
- Düsturu Keniseti Antakiyyeti's-Süryaniyyeti'l-Arsuzuksiyyeti, (1991). Dımaşk.

- Dvornik, Francis. (1990). *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatıkana*, (Çev: Mehmet Aydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ebu Hayyan Tevhidi, (1953). *el-İmta ve'l-Mu'anese*, Beyrut, C.1.
- Efram, İsa Yusif. (2007). *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, (Çev. Mustafa Arslan), Doz Basım Yayın, İstanbul.
- Ekinci, Abdullah. (2017). "Edessa Okulu ve Tıp Hastanesi", *Şehir ve İrfan Dergisi*, Sayı:5.
- El-Feğgali, (2002). "Antakiye ve'l-hükmü's-Seluki", *Biblia*, sayı XVI, Cunevuh.
- Emin, Ahmed. (1936). *Duha'l-İslam, Kütübü'l-Arabiyye*, Cilt:2, Beyrut.
- Erdem, Hüsameddin. (1998). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Hü-er Yayınları, Konya.
- Feghali, Paul. (2001). *Diyodoros et-Tarsusi ve Asaruhu*, Meşrik, Beyrut.
- Feghali, Paul. (1993). *Teodoros Uskufu'l-Massisa ve Mufessiru'l-Kutubi'l-İlahiyye*, Daru'l-Meşrik, Beyrut.
- Fığlalı, Ekrem Ruhi. (1987). *Mezhepler Ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, Tercüman Yayınları, İstanbul.
- Freed, Edwin. (2005). *The Apostle Paul And His Letters*, Routledge Yayınevi.
- Genç, Halil. (2020). *Süryaniler*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul.
- Gökberk, Macit. (2016). *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Gökçe, Bilcan-Pınarcık, Pınar. (2020). "Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi Dini Yapısı Üzerine Gözlemler", *CEDRUS The Journal Of Mcri*, Sayı:8.
- Gül, Abdulkadir. (2009). "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", *Turkish Studies*.
- Gülçiçek, Ali Duran. (2005). "Nusayrî Aleviler", *Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, Sayı:34, s.260-280.
- Günay, Mustafa (2018). *İnayet Düşüncesinin Tarihsel Serüveni: Herakleitos'tan Seneca'ya*, Özne Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları, Konya.
- Günay, Mustafa. (2018). *Stoa Felsefesi, Özne Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 29. Kitap, Konya.
- Günbattı, Cahit. (1997). "Kültepe'de Akkadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anaticum*, Ankara, Sayı:3, s.131-155.
- Gündüz, Şinasi. (2004). *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Gür, Durmuş-Gür, Fatma. (2016). "Hagios Phokas", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, Sayı:3.
- Harrent, Albert. (2003). *Antakya Akademisi*, (Çev: Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul.
- Hatay Büyükşehir Belediyesi, (2018). *Antakyalı Bilge Hekimin Hamam Kitabı Et-Tuhfe El Bekriyye Fi Ahkam El-İstihmam El-Külliyeye'l-Cüz'iyye*, (Edit: Funda Gülay Kadioğlu-Sadık Nazik-Selim Kadioğlu), Hatay Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Antakya.
- Hatay Büyükşehir Belediyesi (2019). *Osmanlı Belgeleri Işığında Antakya*, (Edit: Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi-Ahmet Acar), Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hatay Valiliği, Hatay İl Stratejik Planı 2011-2015, Hatay, 2011.
- Hatay Valiliği (2013). *Hatay Tarihi*, (Edit: Gürhan Bahadır-Süleyman Hatipoğlu-İlyas Gökhan-Ahmet Gündüz), Anıt Matbaa, Hatay.
- Hatay Valiliği (2015). *81 İilde Kültür Ve Şehir Hatay*, (Edit: Metin Eriş-Haydar Çoruh), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Hayes, E. R., (2002). *Urfa Akademisi*, (Çev: Yaşar Günenç), Yaba Yayınları, İstanbul.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. (2019). *Felsefe Tarihi*, Cilt:2, (Çev: Doğan Barış

- Kılınç), Notabene Yayınları, İstanbul.
- Hitti, Philip. (1989). *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Hoca Saadettin Efendi. (1979). *Tacüt Tevarih*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, C.5
- İbn Adî, E. A. (1997). *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. (Nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.). el- Kütübü'l-İlmiyye. Beyrût.
- İbnü'l-Adîm, E. K. (t.y.). *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. (Thk. Züheyr Zekkâr). Dârü'l-Fikr. Beyrût.
- İbni Asakir, (1993). *Tehziby Tarihu Dımeşk el-Kebir Cilt:2*, el-Mektebu'l İslami. Dımaşk.
- İbn Battuta. (2019). *İbn Battuta Seyahatnamesi, (Tuhfetu'n-Nuzzar Fi Garaibi'l-Emsar Ve Acaibi'l-Esfar)*, (Çev: Mümin Çevik), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İbn Eca, (2018). *İbn Eca Seyahatnamesi Bir Türk Seyyahın Kaleminden*, (Çev: Mehmet Şeker) Ötüken Yayınları, İstanbul.
- İbn Hibbân, E. H. (1988). *el-Müsnedü's-şahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ' (Şahîhu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsîm ve'l-envâ')*. (Nşr. Şuayb el-Arnaût). Müessesetü'r-Risâle. Beyrût.
- İbn Hibbân, E. H. (1973). *es-Sikât*. (Nşr. Muhammed Abdülmûid Han). Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye. Haydarabad.
- İbn Nedim, *Fihrist*, (2021). (edit: Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul.
- İbn Şeddâd, (1991). "el-'Alâku'l-hatîra fi zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezire", *Vezâratu İhyâu't-Türâsi'l-Arabî*, Şam, 2/44.
- İncil, (2020). Dorlion Yayınları, Eskişehir.
- İsmail Hakkı İzmirli. (1997). *İslam'da Felsefe Akımları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İşoğlu, İlker. (2006). *Nusayriler, Arda Kalanlar*, E Yayınları, İstanbul.
- Kahraman, Seyit Ali-Dağlı, Yücel. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Cilt, 1. Kitap, İstanbul.
- Kaplan, Aytül. (2017). *Taşucu'ndan İskenderun'a (Kilikia Pedias); Hellenistik Ve Roma Dönemi: Höyükler-Kentler-Nekropoller-Kaleler*, Akademisyen Yayınları, Ankara.
- Kara, Adem. (2005). *XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Karataş, Mahmut. (1991). *Müslüman Bilim Adamları*, Mostar Yayınları, İstanbul.
- Kasım Şeybani. (1497). *Cevahirü'l-Ahbar*, Antakya.
- Keklik, Nihat, (1969). *İslam Mantık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Keser, İnan. (2006a). *Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Keser, İnan. (2016b). *Nusayri Alevilik*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Kılıç, Cevdet. (2009). "Plotinos'ta Südürla İnen Ve Aşkla Yükselen Çift Kutuplu Hakikat Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:7:1.
- Kineşçi, Erdinç. (2017). *Nusayri Kimliğinin Oluşumunda Siyasal Katılımın Ve Siyasi Partilerin Rolü: Hatay Örneği*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- Kitab-ı Mukaddes Şirketi, (2009). *Tarsuslu Elçi Pavlus*, Ohan Matbaacılık, İstanbul.
- Köroğlu, Kemalettin. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kraemer, Joek L. (1986). *Humanism in The Renaussance of İslam*, Leiden.
- Kuhrt, Amelie. (2007). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-300)*, Türkiye İş Bankası

- Yayınları, (Çev: Dilek Şendil), İstanbul.
- Kumeyr, Y. (1992). *İslam Felsefesinin Kaynakları*, (Çev: Fahrettin Olguner), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim, Hud Suresi, Ayet:114.
- Libanios, (2021). *Antakya'ya Övgü XI. Söylev*, (Çev: Hüseyin İstanbullu), Karpa Yayınları, Hatay.
- Malik, Gorgis David. (2012). *Süryanilerin Tarihi*, (Çev: Vedii İlmen) Yaba Yayınları, İstanbul.
- Malkoç, Numan. (2011). *Türkiye'de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Marcellinus, Ammianus. (2020). *Roma Tarihi*, (Çev: Samet Özgüler) Historia Yayınları, İstanbul.
- Mayerhof, Maks. (1935). *İslam Medeniyeti Tarihinde Fen Ve Tıp*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul) Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.
- Memiş, Ekrem-Bülbül, Cemil. (2019). *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Mesudi, (2018). *Kitabü't-Tenbih Ve'l-İşraf*, (Çev: Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mizrahi, Gaston. (Ocak 1950). "Güney Anadolu'daki Yahudi Cemaatinin Bugünkü Durumu", *Türkiyenin Sesi*.
- Molacı, Melike. (2021). *Erken Dönem Stoa Etiğinde Seçme Metinler*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Muşta, Muammer C. (1993). "Düşünür Olarak Cemil Meriç", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı:8.
- Mutlu, Muhammed Zahid. (1989).Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 6.Cilt.
- Mutluay, Nazmiye. (2004). *İlkçağda Ön Asya Uygarlık Merkezlerinde Eğitim*, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Narçın, Ali. (2020a). *Akadlar İlk İmparatorluk*, Eduba Yayınları, İstanbul.
- Narçın, Ali. (2020b). *Asur Kent Krallığı*, Parola Yayınları, İstanbul.
- Narçın, Ali. (2020c). *Unutulmuş Krallıklar Hurriler Özgür Ülke*, Edduba Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Yaşar-Faruki S.. (1986). "Zaviye", MEB. İslam Ansiklopedisi, Cilt:13, İstanbul.
- O'leary, De Lacy. (1971). *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, (Çev: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara.
- Ostrogorsky, Georg. (2019). *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özbaran, Salih. (2017). *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye Ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Özkan, Cengiz İskender. (2018). *Seneca'nın Stoacı Ontolojisi Bağlamında Kötülük Sorununun Nedenselliği*, Özne Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Özkan, Halil. (2017). *Eski Anadolu'da Geç Hitit Beyliklerinden Pattin*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Özmen, Ahmet. (2021). *Anadolu Uygarlıkları*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Levent. (2012). *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Pişmanlık, Uğur. (2002). *Antik Çağ'da Tarsuslu Filozoflar*, Antik Sahaf Kitabevi Yayınları, Adana.
- Redford, Scott. (drl) (2014). *Asi'deki Antakya*, Tina Najbjerg-Christopher Moss,

- “Antiokheia Orontes’in Greko-Latin Dönem Tarihçesi”, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Runciman, Steven. (2019). *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, I.Cilt.
- Sabuncu, Ömer-Gündüz, Ahmet. (2021). Şanlıurfa İle İlişkilendirilen Peygamberler, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/2.
- Saka. (2006). *Keniseti’s-Süryaniyye, el-Mektebetü’s- Süryaniyye*, Halep.
- Salihlioğlu, Halil. (1991). *Antakya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, Saffet, (2009). “Güneydoğu Anadolu’da Görülen Gali Fırkalarının Bektaşilikle İlişkisi Üzerine”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt:12, Sayı:33, s.235-251.
- Sarıkaya, Saffet. (2002). “Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Saruhan, Gülsüm Eda. (2012). *Kentsel Markalaşma Sürecine Kültür Turizminin Etkisi: Antakya (Hatay) Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Yönetim Bilimi Dalı, Ankara.
- Sertel, Ergin. (2005). *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler*, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Sertoğlu, Midhat. (1974). *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul.
- Sevilla-Sharon, Moshe. (1992). *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Seyrek, Ahmet. (2019). *Medeniyete Yön Veren Uygarlıklar Urartu*, Maviçatı Yayınları, İstanbul.
- Sılay, Mehmet. (2002). *Hatay Evliyaları*, Keşif Yayınları, Ankara.
- Sofuoğlu, Ebubekir-Akvarup, İlke Nur. (2012), Osmanlı Devleti’nde Millet Sistem ve Süryaniler, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1.
- Sökmen, Tayfur. (1978). *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sönmez, Selim. (1994). “Türkiyeli Arap Alevileri”, *Kervan Dergisi*, Sayı:40.
- Strabon, (2021). *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şenel, Cahid. (2017). *Yeni Eflatunculuğun İslam Felsefesine Yansımaları*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Şeşen, Ramazan. (2013). *HaçlılarÖnünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Şimşek, Mehmet. (2003). *Süryaniler ve Diyarbakır*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul.
- Şir, Adday. (1905). *Medresetu’n-Nusaybin*, Matba’atu’l-Katulikiiyye, Beyrut.
- Taş, Bünyamin. (2018). *Antakyalı Kasım Şeybani Ve Nasihatnamesi*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Taşkın, Mehmet. (2019). *Dini İnanç Etkileşimi Üzerinden Mutfak Kültürünün Oluşumu: Hatay İli Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep.
- Tavernier, Jean Baptiste. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), (Edit: Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tekin, Mehmet. (1997a). Hatay’da İnanç Turizmi Merkezleri.
- Tekin, Mehmet. (2000b). *Hatay Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Togan, Velidi. (1972). *Oğuz Destanı*, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme Tahlili, İstanbul.
- Tozlu, Necmettin. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tudea’lı Benjamin-Ratisbon’lu Petachia. (2013). *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev: Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat

- Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tuğlacı, Pars. (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Pars Yayın Ticaret, İstanbul, Cilt:2.
- Türk, Hüseyin. (2010a). *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik İnanç sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Türk, Hüseyin. (2009b). *Kültürlerin Bin Yıllık Hoşgörüsü Evliyalar Diyarı Hatay*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Türk, Hüseyin. (2002c). *Nusayrîlik (Arap Aleviliği) ve Nusayriler'de Hızır İnancı*, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Türk, Muammer. (2012). *Ebu Ubeyde Bin Cerrah'in (R.A.) Hediyesi Antakya*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Hatay.
- Türkel, Rifat. (2001). *İnanç Esasları Açısından Nusayrîlik-Alevilik Mukayesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Türkiye Diyanet Vakfı. (1992). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Türkiye Gazetesi. (1990). *Evliyalar Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayını, İstanbul.
- Türkoğlu, Ali Ekber. (2006). *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana.
- Uluçay, Ömer. (2003). *Nusayrîlik (İnanç Esasları-Tenasüh)*, Karahan Yayınları, Adana.
- Uraz, Murat. (1992). *Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yayınları*, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1983). *Osmanlı Tarihi, Cilt:2*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Ülken, Hilmi Ziya, (2015a). *İslam Felsefesi Kaynakları Ve Etkileri*, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya. (2020b). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Ünal, Asife. (2005). *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara.
- Ünal A.-Girginer K., (2012). *Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya*, Tarih ve Arkeoloji, Adana.
- Yakup, Severius (1953). *Tarihu'l-Keniseti'l-Antakiyye*, Bar Hebraeus Verlag, Hollanda.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. (1995). *Mu'cemü'l-büldân*. Dâru Sâdır. Beyrût.
- Yener, K. Aslıhan. (2010). *Ateş Oyunları: Mukiş Başkenti Alalakh'ta Piroteknoloji*, *Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis*.
- Yıldırım, Münir. (2005). *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Aziz Andaç Yayınları Ankara.
- Yitik, Ali İhsan. (2005). “Tenasüh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları Ankara.
- Yüksel, Ahmet Turan. (2017). *İslam'da Bilim Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul.
- William Gilmore), Volume IX, Petri-Reuchlin, Baker Book House.
- Wallece, P.-Williams, W. (1999). *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, Homer Kitabevi, (Çev: Z.Z. İlkelen), İstanbul.